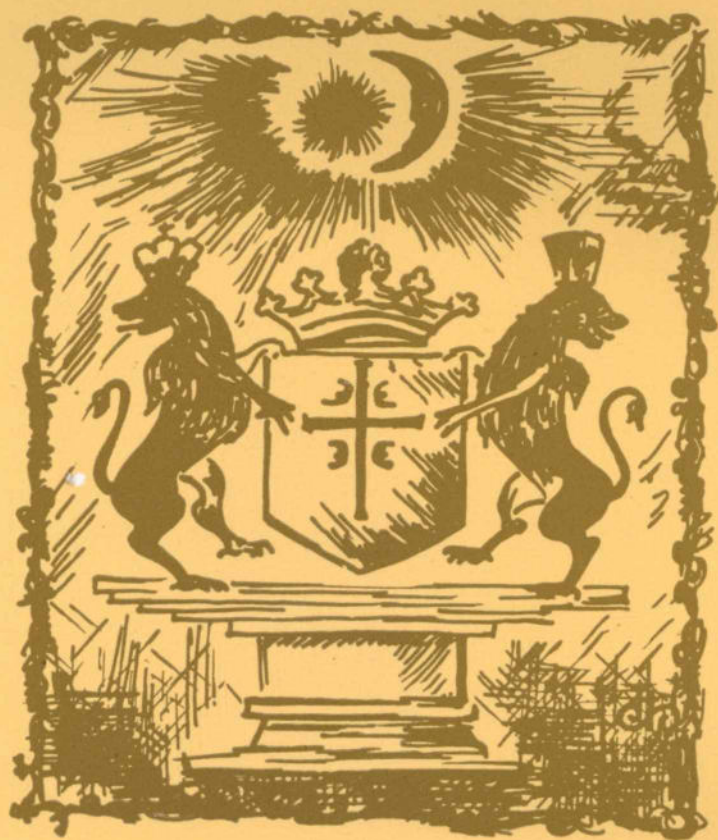

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1978.

REPUBLIC OF TURKEY
NATIONAL LIBRARY

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

IX

Č A Č A K
1978.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

IX

ЧАЧАК
1978.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

IX

Редакциони одбор

РАДОМИР СТАНИЋ, МИЛЕНА ИКОДИНОВИЋ и МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Технички уредник
ЗОРАН МАКСИМОВИЋ

Насловна страна
арх. **СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ**

Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

Коректор
НАДЕЖДА МАКСИМОВИЋ

Превод на француски
МАРА КОРДИЋ

Издавач: Народни музеј — Чачак
Штампа „Литопапир“ — Чачак

UKAZOM
PRESEDNIKA
SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE
JOSIPA BROZA TITA

BROJ 60 OD 25. maja 1978. GODINE

*... i ostalim, da u ovoj oblasti postoji i treba, a isto tako
... i ostalim, da u ovoj oblasti postoji i treba, a isto tako
... i ostalim, da u ovoj oblasti postoji i treba, a isto tako*

ORDENOM REPUBLIKE
SA BRONZANIM VENCEM

O ČEMU SE IZDAJE OVA POVELJA
KANCELARIJA ORDENA

U BEOGRADU 25. maja 1978. GODINE

ŠEF KANCELARIJE ORDENA.

[Handwritten signature]

Др МИЛИВОЈЕ УРОШЕВИЋ

**ПРИСТАЛИЦЕ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА У СКУПШТИНИ
1874, 1875. И 1876. ГОДИНЕ**

У току скупштинских заседања 1874, 1875. и 1876. године формирала се већа група народних посланика око Адама Богосављевића из Копривнице, среза неготинског, и Милије Миловановића из Бачине, среза темнићког, која је деловала у духу схватања Светозара Марковића, изражених у листовима „Јавност“, „Глас јавности“, „Ослобођење“ и „Старо ослобођење“. Најпознатији посланици, окупљени у Адам-Милијиној групи, како су је тада називали у штампи, били су: Ранко Тајсић из Драгачева, Павле Вуковић и Благоје Божић из Крагујевца, Васа Стошић из Алексинца, Антоније Шумкарац из Књажевца, поп Никола Крупежевић из Велике Крсне, Андрија Перуничкић из Слатине код Чачка, Новак Милошевић из Сече Реке, Павле Самуровић из Прњавора, Димитрије Катић из среза ресавског и други.

Поред тога, што су списе Светозара Марковића прихватили интелегенција, занатлије и радништво, они су, врло рано, почели продирати и у село. Марковићеву борбу против бирократије прих-

ватило је и сељаштво, чије су се форме патријархалног живота увелико распадале услед јачања робноновчане привреде, што је утицало на убрзано раслојавање на селу и све веће сиромашење. Услед тога су списи Светозара Марковића продирали дубоко и у село.

Кад је Светозар Марковић, у јесен 1873. године, покренуо лист „Јавност“, израђен је један програм „као основ практичног рада“ у Народној скупштини. У програм је унесено оно „што се може постићи у данашње време“ и што ће послужити као база за рад на доцнијем, коренимом друштвеном преображају. У познатом писму сестрама Нинковић од 7. новембра 1873. године, Светозар Марковић, истичући мотиве своје политичке активности, каже за овај програм да је обична тактика у борби, јер „најпре ваља освојити једну, али одсудну тачку, са које нам је после отворен пут за завршну победу“. У том програму прокламовано је:

— уништење данашњег управног система скупштинским решењем,

— формирање привременог скупштинског одбора, који би у почетку преузео централну управу а доцније замењен другим одбором састављеним од изабраних делегата у округу,

— избор окружних одбора који би управљали економским просветним и другим пословима у округу,

— предаја полицијске управе у надлежност општине,

— укидање постојећег судског система и стварање изборних (поротних) судова,

— преуређење финансијског система оснивањем централне банке, која би управљала државним приходима и расходима и устројавањем окружних и среских банака ради управљања окружним и среским финансијским пословима и намиривања свих економских потреба среза, односно округа,

— уништење свих сељачких дугова,

— сва земља која не припада земљорадницима — да постане својина општине у којој се налази,

— земља из приватне својине да пређе у општинску својину да би се српски народ осигурао од пролетаризације сељаштва, но с тим да се накнадно испита како се и за које време то може извршити.

Стога је Светозар Марковић рачунао на своје присталице међу народним посланицима — да ће покушати да спроведу у дело

ова начела прокламована његовим програмом и створити, на тај начин, солидну базу за револуционарни преображај српског друштва.

Посланици у скупштинама нису се конфронтирали по политичким странкама све до 1874. године. Међутим, на скупштинским заседањима те године већ се јасно разликују либерали под вођством Јеврема Грујића и конзервативци на челу са Јованом Маринковићем, иако ће се ове политичке групације тек доцније оформити у политичке странке.

Но, поред ових политичких групација, већ током скупштинских заседања формира се још једна, која настоји да посредством Народне скупштине спроведе у живот начела Светозара Марковића, изнесена у програму 1873. године. На челу те групе стајали су народни посланици Адам Богосављевић и Милија Миловановић.

Група политичких присталица Светозара Марковића у скупштини, иако мала у почетку, нарастала је убрзо у току скупштинских заседања тако да су Адам Богосављевић и Милија Миловановић ускоро стајали на челу читавог једног, не само политичког, већ и друштвеног покрета, који је увелико превазилазио оквире Народне скупштине. Овај покрет особито је усталасао сељачке масе, из чијих су се редова и јављали народни посланици са схватањима Светозара Марковића. Ови народни посланици представљали су најјачу опозицију у Народној скупштини, и ван ње, у периоду од 1874. до 1880. године. Уједно, ова опозиција је изражавала и најјачу борбу за преуређење државе у духу народне самоуправе.¹

Народни посланици, присталице Светозара Марковића, на челу са Богосављевићем и Миловановићем, наишли су на најбољи одзив посланика, у првом реду из редова сељаштва, без обзира на њихову политичку оријентацију. Посланике са села привлачила су начела Светозара Марковића о народној држави и самоуправи, при чему би народ био свој сопствени господар. Отуда су за предлоге Адама Богосављевића и осталих Марковићевих присталица често гласали и либерали и конзервативци. Захваљујући томе, њихови су предлози често добијали и већину у скупштини.²

На скупштинским заседањима 1874. године група посланика Адама Богосављевића — присталица Светозара Марковића бројала је око двадесет, док је у току 1875. и 1876. године нарастала и до четрдесет посланика.³

Несумњиво се намеће питање: Каквог су карактера иступања у скупштини Адама Богосављевића и његових другова? Да ли је

њихова скупштинска делатност у духу схватања Светозара Марковића и да ли су они Марковићеви следбеници?

Јован Скерлић је писао да 1874. године снажна група народних посланика са села, са Адамом Богосављевићем и Димитријом Катићем на челу, почиње у скупштини „практичну парламентарну борбу за остварење идеја Светозара Марковића“. Први пут од Карађорђевог и Милошевог устанка народ са људима из своје средине устаје против владарске и бирократске експлоатације, тражећи владавину „народа народом“.⁴ Скерлић говори о покретању Марковићевог листа „Ослобођење“ 1. јануара 1875. године, које је постало важан политички чинилац у Србији „у толико пре што је цела једна јака и врло активна група народних посланика била сасвим у његовим идејама“.⁵

Иако је Скерлић тврдио да је група посланика Адама Богосављевића деловала у скупштини у духу схватања Светозара Марковића, он је, ипак, ту групу назвао првом клицом будуће Радикалне странке.⁶ На тај је начин повезао Светозара Марковића са Радикалном странком и означио развојни пут Светозар Марковић — група посланика Адама Богосављевића — Радикална странка. Иако Скерлић остаје при тој тврдњи, ипак наглашава да такав развојни пут нису признавали сви људи из покрета Светозара Марковића. У доба формирања Радикалне странке осамдесетих година „мање истакнути људи“ као Мита Ценић, Ђуро Љочић, Драгиша Станојевић и низ младих људи са Велике школе нападали су радикале као отпаднике и настојали да створе социјалистичке организације.⁷

Федор Никић излаже да је Адам Богосављевић као омладинац „био у идејама Светозара Марковића“ и да се развијао под његовим утицајем.⁸ Међутим, Никић тврди да је Адам Богосављевић у свом скупштинском раду одбацио социјализам Светозара Марковића у погледу друштвеног и државног уређења и увео једно солидаристичко гледиште на уређење државе и друштва, што представља „средину између социјализма Св. Марковића и враћања економском, социјалном и политичком либерализму каснијих радикала“.⁹ Адам Богосављевић и другови, као први следбеници Светозара Марковића, свели су његов широки социјалистички покрет „на једну радикалну сељачку демократију“. „У покрету Адама Богосављевића видимо наш расни сељачки покрет: у њему се огледа душа нашег примитивног сељака са његовим патријархалним политичким и социјалним појмовима.“¹⁰

Попут Скерлића, и Никић везује Радикалну странку за Адама Богосављевића, односно Светозара Марковића, и тврди да се из Богосављевићеве групе развила доцније Радикална странка.¹¹

Слободан Јовановић назива групу посланика Адама Богосављевића и Милије Миловановића Радикалном странком, „јер то је био почетак доцније радикалне странке“.¹² По Слободану Јовановићу, у скупштинским предлозима Адам-Милијине групе „није остало скоро ничега од социјализма Светозара Марковића“. Иста је мисао и код Живана Живановића и Јаше Продановића.¹³

Драгослав Јанковић је сматрао да су посланици Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Ранко Тајсић и неколико либералних дисидената, као Димитрије Катић и други, „први вођи првог најзначајнијег земљорадничког покрета код нас“. Они нису прави следбеници Светозара Марковића иако, на први поглед, изгледа да су то Марковићеве присталице.¹⁴

У послератном периоду овим се питањем бавило више аутора. У својој монографији о Адаму Богосављевићу, Растислав Петровић сматра да је Богосављевић ударио темеље српском радикализму. „Не треба у радикализму Адама и његових другова тражити социјалистичке идеје. Као представници сељаштва они нису прихватили идејне утицаје који не би одговарали ондашњем селу.“¹⁵ Адам Богосављевић је ударио темеље Радикалној странци.¹⁶

Ружица Гузина указала је на два правца кретања идеја Светозара Марковића у погледу самоуправе. „Практични“ део програма је шири од истоветних буржоаско-демократских програма најразвијенијих земаља западне Европе, док се у програму „за будућност“, коју Марковић није временски одредио, полазило од измена и економских основа за развитак социјализма. Полазна материјална база српског друштва у његово време није одговарала његовим жељама. Међутим, то не негира чињеницу о изузетности његове појаве и његових социјалистичких схватања у Србији. Због упорних настојања присталица Светозара Марковића међу народним посланицима, а то значи групе око Богосављевића и Милије Миловановића, измењен је 1875. године закон о општинама, чиме је уведена највећа самосталност општина у XIX веку и елиминисан надзор полиције над општинским органима.¹⁷ Из овога следује да је рад народних посланика у скупштини 1874—1876. године, на челу са Адамом Богосављевићем, био у духу остварења „практичног“ програма Светозара Марковића.

Димитрије Продановић разлаже да би држава која би после социјалне револуције требало да замени буржоаску државу била, према Светозару Марковићу, тзв. социјална држава, али не као инструменат пролетаријата ради заштите његових класних интереса и на тај начин ширих друштвених интереса, већ нека врста општенородне државе, чија би се функција састојала у подједнакој заштити интереса свих грађана.¹⁸ За овакву државу борила се група народних посланика на челу са Адамом Богосављевићем, па су њихови предлози о конкретној реорганизацији државе представљали прогрес у друштвеним кретањима и то на линији остварења начела Светозара Марковића.

Драгослав Јанковић истиче да је после смрти Светозара Марковића социјалистичка нит у Србији „све слабија, готово једва видљива“,¹⁹ а већина његових присталица све се више приближава Богосављевићевој групи, што значи да су схватања Адама Богосављевића друкчија од Марковићевих.²⁰

Љубиша Стокић констатује да је група посланика Адама Богосављевића „одступала програмски од Светозаревих гледишта“.²¹

Међутим, материјали показују да је група народних посланика Адама Богосављевића и Милије Миловановића деловала у скупштинским заседањима 1874, 1875. и 1876. године управо у духу схватања и препорука Светозара Марковића, изложених у програмима, чланцима и поменутом писму сестрама Нинковић. Од интереса је како је друштвена јавност тога доба третирала рад ове групе народних посланика. И то сведочи да су се ови посланици руководили идејама и схватањима Светозара Марковића и били његови следбеници. Поред осталог, то показују и листови тога доба, и владини и опозициони, као и, посебно, оштар терор вршен над овим људима као кандидатима за народне посланике, па чак и за време посланичког имунитета.

О ставу и схватањима Адама Богосављевића и његових другова народних посланика сведочи и његова интерпелација у скупштини јануара 1875. године, упућена министру унутрашњих дела поводом забране књиге „Србија на Истоку“ Светозара Марковића и једне брошуре Васа Пелагића.²²

Марковићев лист „Ослобођење“ сматра Адама Богосављевића, Милију Миловановића и њихове једномишљенике својим посланицима. Лист констатује да су ти посланици на скупштинским заседањима 1874. и 1875. године изашли пред владу са тако радикал-

ним предлозима који нису познати у дотадашњем скупштинском животу. Они су тражили да се укину окружна начелства и жан-дармерија, да се смањи број чиновника, умање плате високим функционерима, да се укину три епархије у Србији. То су „само прелазне реформе кроз које се мора корачати коренитом преображају целог државног система у Србији, а тај преображај треба да буде у смислу потпуне народне самоуправе“.²³ У листу се наглашава да је на скупштинским изборима, 3. августа 1875. године, изабрана још већа група посланика која ће се држати „истог правца“ са Адамом Богосављевићем, Милијом Миловановићем и њиховим друговима из претходне скупштине. Народ је потврдио избором Богосављевића и Миловановића са друговима да буду „врховне суђаје и пресуђујући фактори у решавању питања шта су народне потребе“. У низу бројева „Ослобођење“ изражава радост што су на многим изборним местима победиле његове присталице и поред тога што лист, услед забране, није излазио четири месеца, управо уочи избора.

На Марковићеве посланике и посланичке кандидате особито се обарао владин лист „Видовдан“, не само у предизборној кампањи, већ и у току скупштинског рада. Још у току скупштинских заседања 1874/75. године „Видовдан“ је оквалификовао Адам-Милијину групу посланика као присталице Париске комуне, која је покушала да уништи Париз, „најдрагоценији цвет духа човечанског“. Лист се чуди како „нови апостоли“ делују попут чаробњака. „Ко год њихну књигу прочита, онај час полуди. Сасвим промени памет“.²⁴ Остварење њиховог захтева о самоуправи значило би хаос у друштву. „Видовдан“ пише да је ова група посланика имала и два своја листа — „Ослобођење“ и „Будућност“. Својим „претераностима“ у скупштини успели су да привуку на своју страну и знатан број „невиних и добромислених“ посланика. Носиоци су начела о самоуправи само посланици „комунци“.

У предизборној кампањи „Видовдан“ упозорава бираче да не бирају Адама Богосављевића, Милију Миловановића и остале „комунце“, јер ће они да дезорганизују и растроје државу. То су људи који настоје да створе партију која би се усредредила на обарање свих друштвених институција — као приватне својине, породице, брака, вере, итд. Као комунисти, они хоће једноставно преврат, револуцију.²⁵ Богосављевић и Миловановић су комунистички каплари. Ко хоће да постане оцеубица, братоубица, народоубица, нека трчи под Адам-Милијину комунистичку заставу. Народ треба да се чува

да не пошаље у Народну скупштину превратнике, тајне и јавне револуционаре, односно „комунце“. Бирати за посланике Адама Богосављевића и његове присталице, значило би потпалити народну кућу, изложити земљу најнесрећнијим евентуалностима и одвести је у пропаст.²⁶

Заступајући ставове листа „Старо ослобођење“, посланици на челу са Адамом Богосављевићем упутили су интерпелацију на министра унутрашњих дела, 8. децембра 1875. године, због преоштре цензуре, гушења листа и кажњавања уредника „Старог ослобођења“. Повод је писмо министра просвете и црквених дела ректору богословије, којим се прети богословској омладини што одобрава схватања која изражава тај лист. Интерпеланти осуђују крагујевачку полицију и окружног начелника Милоша Прокића, који је премештен у Крагујевац само зато да би стао на пут слободњачком и напредном уређивању „Старог ослобођења“. Он је за кратко време забранио неколико бројева листа, оптужио и ставио у притвор уредника и штампара. Траже у интерпелацији да се окружни начелник узме на одговорност и хитно премести у друго место. Тражено је да се интерпелација узме хитно у поступак. На њу је одговорио председник владе Љубомир Каљевић, либерал. Он се изјаснио за слободу штампе, „оно што проповеда лист крагујевачки није слободна штампа, нити ја хоћу такву слободну штампу, јер ту се оће растројство и неред у земљи, ту се проповеда оно што ми ниједан не можемо одобрити ни усвојити, јер ми нисмо дошли овде да радимо на растројству и нереду у земљи, него да се бринемо о напретку и благостању земље“.²⁷

Идеје Светозара Марковића, које су спроводили у скупштини посланици његове присталице, увелико су захватиле готово сву омладину, па је, децембра 1875. године, иступио против тога посланик Милан Пироћанац. Нагласио је како се међу омладином шири дух „превратности“, који све руши. „Узео је хук неке слободе, јест, истина слобода је лепа ствар, али је слобода за државу, а за школу треба дисциплина и ауторитет“. Оваква схватања међу омладином отварају врата „теоретичкој револуцији“.²⁸ Овакве реакције особито је прихватао и разрађивао владин лист „Видовдан“. Говорећи о овоме, Пироћанац је имао на уму омладину земљоделско-шумарске школе и богословије.

Министарство унутрашњих дела изриче опомене уреднику „Старог ослобођења“ зато што те новине „постају убитачне за јав-

ни мир и поредак, јер се у њима стално и у непријатељском духу изопачавају дела државних власти“ и доставља окружном начелнику да их преда на реверс уреднику, с тим да се обавезно штампају у идућем броју.²⁹

Као што се види, како према владиној штампи тако и према листовима Светозара Марковића, група народних посланика на челу са Адамом Богосављевићем и Милојом Миловановићем сасвим је у идејама Светозара Марковића, они су његове присталице и настоје да остваре у друштвеној пракси његова програмска начела.

Марковићеве присталице у скупштини није нападала само владина штампа. Са истом жестином и у истом духу нападао их је и орган либерала „Исток“, и поред тога што је знатан број либералних посланика често иступао у скупштини заједно са присталицама Светозара Марковића. Штампа либерала била се окомила на „комунце“, особито у предизборној агитацији, у лето 1875. године, или поводом њихових радикалнијих предлога у скупштини. Уочи избора либерали су хтели да се разграниче са присталицама Светозара Марковића, „комунцима“. Они „комунцима“ не признају радикализам у политици. По њима је најрадикалније лево крило либерала, док су „комунци“ „лажни радикалци“. Либерали хоће политичке слободе, али неће „дар-мар“ у држави, цркви, друштву, општини и породици. „Лажни радикалци“ хоће комуна, хоће да униште веру, да потру народност (да се претопимо у Турке и Мацаре), да униште брак и фамилију и да уведу животињско, дивљачко стање, да униште сопственост и све установе“. Социјалистичка куга је уништена на Западу и сада се шири по нашем народу. Комуна је изданак западне хиперцивилизације. Социјализам на Западу је питање радника, док су француски сељаци најцрњи душмани социјализма. Код нас и нема фабричких радника па се опет проповеда социјализам иако је Париска комуна пропала. Непријатељи Србије ликују што се по Србији шири комунистичка завера која води земљу у пропаст. Ко хоће да Србија пропадне, нека бира „комунце“ за народне посланике“.³⁰

Либерална штампа признаје да у току скупштинских дебата иступа „неколицина посланика који одобравају правац „Старог ослобођења“ и „Народне воље“ а пређе „Гласа јавности“, „Рада“ и „Новог доба“. Ти посланици нису „комунци“, јер и не знају шта то значи, али се „дају за нос вући од комунске чапкунерије“.³¹ Међу посланике „комунце“ либерални лист убраја Адама Богосавље-

вића, Милију Миловановића, попа Николу Крупежевића („за кога један комунац вели да има нос као у Робеспјера“), Антонија Шумкарца, Раденка Драгојевића и друге.³²

Посланике Богосављевићеве групе либерална штампа назива нихилистима, сплеткашима, лоповима, ништаријама, одродима, кретенима, шпијунима и слично. Поводом интерпелације Адама Богосављевића и Антонија Шумкарца о забрани „Старог ослобођења“, у „Истоку“ је изашао чланак у коме се ова група посланика назива „голаверима“ који хоће да сруше државу, униште породицу, ликвидирају приватну својину, разоре веру, угасе слободу, итд.³³ Посланике „комунце“ треба подврћи „физичком претресу“, пошто су то људи који своју срећу траже само у туђој несрећи.

Делатност присталица Светозара Марковића у скупштини изводила је каткад из такта владине посланике. Највећи противници Адам-Милијине групе били су Милан Кујунџић и Панта Срећковић из редова владиних посланика. Посланици Адам-Милијине групе Јеврем Марковић, Јован Рајичић и Никола Крупежевић са групом од двадесет посланика траже од скупштине, 5. јануара 1876. године, да владин посланик Милан Кујунџић повуче консенквенце зато што је једном посланику из Богосављевићеве групе опсовао „оца грмаљског“.³⁴

За либералну штампу „комунци“ су један „чопор дечурлије“, наопако васпитане или „криво насађене“, који мисле да је цела васиона на погрешном темељу, па хоће све „тумбе“ да преокрену, пониште, збришу.³⁵ Либерална штампа бесомучно напада и Васа Пелагића. Он је, према њој, „заклети непријатељ цијелога српског народа и православне вјере“. Он сеје раздор и свађу међу једлокрвном браћом и баца љагу на цео српски народ пред културном Европом.³⁶ У истом духу реагује ова штампа на општинске изборе у Крагујевцу и на „црвено барјаче“. Захваљујући небризи и пасивности крагујевачких гласача, у општинску управу изабрани су већином „санкилоти“, услед чега је судбина Крагујевца пала у руке нихилиста.³⁷

Према либералној штампи Марковићев лист је турско „Ослобођење“, а његове присталице су Турци! Министар војни Тихомир Николић жали се председнику владе и министру унутрашњих дела, 17. октобра 1875. године, на лист „Старо ослобођење“ због „неистине, лагања и изопачавања правога стања“ и зато што његови следбеници „поткопавају државне установе“ и настоје да се „обе-

свете закони и да се убије свака вера и поверење према свакој државној власти а нарочито оној којој се сва моћ оснива на општем поверењу и оданости према војничкој установи“. Министар војни тражи да се уредник због тога узме на одговорност.³⁸

Низ пословника либерала пристајали су често уз интерпелације Адам-Милијине групе или усвајали њене предлоге у скупштини, на шта су либерали реаговали преко штампе. Либерални посланик за срез млавски често се у скупштинским дебатама налазио међу посланицима присталицама Светозара Марковића. Стога га опомињу чак и преко штампе „да се у свима оним делима, која потпомажу интерес народни, а осујећавају прљаве и себичне интересе реакције, придружиш оним народним посланицима који деле наше мишљење и којима интереси народа на срцу леже“.³⁹

Из изложеног се види да су и либерали овога доба сматрали Адама Богосављевића и Милију Миловановића следбеницима Светозара Марковића и били њихови љути противници, ништа мање него и конзервативци. Друга је ствар што је и део либералних посланика, у првом реду оних који су познавали мукотрпни сељачки живот, често пристајао у скупштинском раду уз посланике оријентисане у духу схватања Светозара Марковића.

У доцнијим периодима XIX века, па и у XX веку, Адама Богосављевића сматрају следбеником Светозара Марковића. У листу „Занатлијски савез“ из деведесетих година прошлог века стоје у заглављу као мото имена Светозара Марковића, Адама Богосављевића, Мите Ценића, Боже Вучковића, Живојина Жујовића, Лазе Нанчића и других. У Занатлијској читаоници, поред слике Светозара Марковића, стоји и слика Адама Богосављевића. Исти лист наводи да је Богосављевић био сељак, „дакле производан радник“, да је као такав, заступајући раднички „сталез“ добио његове симпатије и поверење.⁴⁰ Предлаже се подизање споменика упоредо и Светозару Марковићу и Адаму Богосављевићу.

Радикална странка је од свог формирања настојала да прикаже како је она прави следбеник Светозара Марковића, а у покрету Адама Богосављевића налазила је своје зачетке. Према радикалима, развојна линија била је Светозар Марковић — Радикална странка. Чињеница је да је један део оснивача Радикалне странке био у своје време међу присталицама Светозара Марковића. Међутим, у друштвено-политичкој атмосфери у доба настанка Радикалне странке ти су људи врло рано постали ренегати социјалистичког

покрета Светозара Марковића.⁴¹ Међу њима је најзначајнији Никола Пашић, који је студирао у Цириху заједно са Светозаром Марковићем и био његов присталица седамдесетих година. Међутим, од интереса је Пашићево држање поводом општинских избора у Крагујевцу, у фебруару 1876. године, и манифестације „црвено барјаче“. Пашић је у то доба био у Босни у устаничком логору као представник групе окупљене око листа „Ослобођење“. Вратио се у Србију у априлу месецу и у разговору осуђивао манифестације са „црвеним барјачетом“, јер је то „помрачило успех на општинским изборима“.⁴²

Радикали су, попут осталих буржоаских странака, своје класне интересе заодевали у форму општенородних интереса, тј. у рухо Марковићевих идеја, програма и политичких стремљења, не пре-зајући ни од грубљих фалсификата. Радикали су у друштвеној пракси били на радикалнијим буржоаским позицијама, али у свом листу „Самоуправи“ издају подлистак који прелази оквире буржоаског радикализма. Ово радикалско својатање Светозара Марковића и монопол на његова схватања, спровођење буржоаско-радикалне праксе под ознаком социјализма, разголитио је осамдесетих година доследни следбеник Светозара Марковића, Мита Ценић и показао да радикали нису следбеници Светозара Марковића.⁴³

Према реченом да се закључити да је социјалистичка нит развоја текла од Светозара Марковића преко групе посланика Адама Богосављевића, затим Мите Ценића и представника социјалне демократије у првим деценијама двадесетог века до Комунистичке партије.

Народни посланици присталице Светозара Марковића били су изложени посебно оштром терору у току изборне кампање да би им се, на сваки начин, онемогућио избор. Посебан терор спровођен је приликом избора за посланике Адама Богосављевића, Милије Миловановића, Ранка Тајсића и Јеврема Марковића. У току скупштинских дебата 1874. и 1875. године посланици и присталице Светозара Марковића поднели су низ интерпелација и поставили велики број захтева за преуређење државе и њених институција. Због тога се настојало свим средствима да ти посланици не буду изабрани за наредни скупштински период.

Скупштина је распуштена, по налогу књеза Милана, у марту 1875. године, због веома радикалних предлога и захтева нарочито посланика присталица Светозара Марковића. Повод за рас-

пуштање скупштине је тужба удовице посланика Павла Грковића, убијеног по обављеним изборима 1874. године. Посланици су настојали да поменута тужба, у којој је за Грковићево убиство био окривљен бивши министар унутрашњих дела, буде што хитније упућена влади на оцену. Конзервативни посланици направили су опструкцију, што је влади послужило као повод за распуштање скупштине.⁴⁴

Да је прави разлог распуштања скупштине активност и радикални захтеви посланика присталица Светозара Марковића, сведочи и распис председника владе и министра унутрашњих дела окружним начелницима у коме се објашњава зашто је скупштина распуштена и кога треба бирати за посланике на идућим изборима. У распису се каже да су се у прошлој скупштини чули разни гласови о слободи, родољубљу и напретку земље, али су њихови циљеви веома разнолики. Једини прави пут развитка и добробити је онај на који указује влада. „У Србији има партија и свака каже да је једино у њеном учењу она права стаза напретка и благостања. Нећемо ни да говоримо о превратним људима који мисле да ће за се начинити партију ако војују против свега што постоји, који управљају свој рад на обарање друштвених установа: својине, брака, породице и других темеља на којима се све сувремене државе развијају и који, без икаква разбора и обзира, предњачењем у томе хоће себи политичну важност да набављају. Њих довољно карактерише и открива што везу држе са *застрањеним, презреним или лакomisленим људима*“ (подвукао М. У.).⁴⁵ Према томе, влада је желела да не дођу у идућу скупштину у првом реду присталице Светозара Марковића, као Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Јеврем Марковић, Ранко Тајсић и други.

Министар унутрашњих дела наредио је, расписом од 13. марта 1875. године, окружним и среским начелницима да се свуда у њиховом домену тумачи распуштање скупштине онако како је то званично саопштено и да се „најозбиљније мотри да ли неће који растурати (по народу) противна обавештавања о овој ствари те да се произведу гласови који би могли бити од тежих последица по државне интересе, па како за какав случај сазнате да ми то одмах (такође депешом) доставите, а међутим, да ви у таком случају учините сместа оно што би вам дужност налагала“.⁴⁶

Ово је наређење допуњено 10. априла. Све што је речено у распису од 13. марта односи се и на новине. „И ако би се у тим но-

винама излагала противна објашњења, разуме се по себи, да се то ни под којим изговором не сме допустити на јавност изнети“.

Одмах после распуштања скупштине, у марту 1875. године, отпочела је кампања, која је укључивала терор и хапшење против Адама Богосављевића — да би се онемогућио његов избор за посланика на изборима заказаним за 3. август те године.

Још у фебруару 1875. године неготински окружни начелник извештава министра унутрашњих дела да је вршено ислеђење над Адамом Богосављевићем и Алексом Здравковићем, народним посланицима, зато што је Богосављевић изјавио да не требају школе по селима, него само по окружним варошима и да ће влада да поднесе предлог скупштини да се плаћа порез на све пиће и на сваки прозор на кући.⁴⁷

Исти начелник у марту оптужује министру Андрију Богосављевића, бившег учитеља цртања у Књажевцу, Адамовог брата од стрица, да је на питање сељака зашто је књаз распустио скупштину одговорио: „Ако ју је распустио, кад она њега није протерала“. Приликом саслушања сељаци су порекли да је Андрија Богосављевић то рекао, па је министар наредио окружном начелнику да по томе ништа даље не предузима, „већ да у будуће пази на све поступке, како Адама тако и његовог брата Андрију Богосављевића, па ако у њиховом поступању нађе што противзаконо, да учини што му надлежи“. Исто је тако легла ствар и око изјаве Адама Богосављевића о тобожњем предлогу закона о опорезивању прозора, иако се то вукло све до маја месеца, и Адаму Богосављевићу остављено да се брани из слободе.

Но, на збору повереника копривничке општине, 4. маја, Адам Богосављевић је изабран за кмета у присуству писара крајинског среза Косте Динића, који није дао никакву примедбу у свом извештају. Међутим, срески начелник је огласио овај избор за кмета незаконитим зато што при избору нису били сви сељаци који имају право гласа за избор повереника, па је Адама Богосављевића избрала за кмета његова родбина. Окружни начелник извештава министра унутрашњих дела да Богосављевић не може бити кмет и зато што је под кривичним ислеђењем, јер је „јавно пронашао такве гласове са којима установе земаљске власти омаловажава и светском презрењу излаже“.⁴⁸

Књез Милан је у мају 1875. године путовао по Србији посетивши готово све округе. Ово путовање било је уочи избора за

скупштину и имало агитационо-политички карактер. Књез је био у Неготину 25. и 26. маја. Свуда га је дочекивала маса света са свирком и песмом и на челу са делегацијама које су му изјављивале захвалност за благостање у земљи и изражавале лојалност и верност народа. Депутација среза крајинског изабрала је Адама Богосављевића да поднесе књезу „адресу признателности, оданости и верности“. Међутим, Богосављевић је у „адреси“ изнео оно што је заступала његова група посланика у прошлој скупштини, тј. тражио је самоуправу у општини и срезу. Иако су његов говор потписали сви чланови депутације, окружни и срески начелник одузели су написани говор и прогнали Богосављевића стражарно из Неготина у Салаш за време књажевог боравка. Ово је пореметило свечаност дочека књеза, јер су у народу књез, параде и свечаност пали у засенак онога што се догађало са Адамом Богосављевићем.⁴⁹ Књез Милан, озлојеђен ставом Адама Богосављевића, настојао је, преко свога поверљивог човека, окружног начелника Васе Живановића, да га стави под кривичну одговорност и тиме политички ликвидира.

Начелник, 6. јуна, депешом тражи од министра унутрашњих дела да му достави текст адресе коју је Адам Богосављевић хтео да поднесе књезу приликом његовог доласка у Неготин, јер намерава да га због тога преда суду. Међутим, 7. јуна, окружни начелник извештава министра да је срески начелник већ узео Богосављевића на одговорност и ставио га у притвор и поред тога што је министар депешом упозорио окружног начелника да буде „смотрен у овој ствари“, јер адреса не може служити као материјал за извођење на суд. Министар је захтевао тачан извештај од окружног начелника због чега је Богосављевић стављен у притвор. Међутим, уместо одговора, министар добија од начелника опширну депешу, којом извештава да је, 9. јуна, у пет сати по подне, дошло у Неготин преко педесет сељака из села Копривнице, насилно извели Адама Богосављевића из затвора и одвели у његово и своје село.

Министар је одмах наредио крајинском и црноречком окружном начелнику да са кметовима села Копривнице извиде овај случај и да коловође тога догађаја ставе у притвор. Но, истог дана Копривничани су предали окружном начелнику писмену молбу да им се потврди новоизабрани кмет Адам Богосављевић. Министар је и даље инсистирао да му окружни начелник одговори због чега је Богосављевић стављен у притвор, али је начелник избегавао ди-

ректан одговор. Међутим, догађаји су се муњевито развијали и све више компликовали.

Пошто су оба окружна начелника стигли у Копривницу, обавестили су министра да су сељаци на пољским радовима и да у селу влада потпун мир. Само два дана после тога начелници обавештавају министра да влада велика узнемиреност у народу у целој околини, да су сељаци многих општина крајинског среза солидарни са Копривничанима, да по овој ствари не би требало предузимати „крајње мере“, да је народ у читавом крају „раздражен“, да се Копривничани спремају на отпор и да начелници, из страха да не буду нападнути, напуштају Копривницу и премештају се у Салаш. Министар је наредио да се окружни начелници сместа врате у Копривницу, да пронађу кривце и извести га о обављеном послу. Начелници одмах обавештавају министра да се у интересу мира и поретка хитно уклони из среза срески начелник Остојић, који је, по наредби окружног начелника, ставио Адама Богосављевића у притвор, јер начелник нема ауторитета у овом срезу.

Окружни начелници обавештавају министра депешом, 13. јуна, „да никаки успех у селу Копривници нису могли учинити, да Копривничани не признају да су они из руку власти отели Адама“. Министар је наредио начелницима да му поднесу извештај о свом раду у Копривници и да се врате на своју дужност. Међутим, Копривничани и даље инсистирају да се Богосављевић потврди за кмета и у томе им се, према извештају окружног начелника, придружују и грађани Неготина.

Комисија, састављена од окружних начелника и кметова, подноси министру извештај, из кога се види да Копривничани не признају дотичну комисију, да су одређеног дана приспели у Неготин и преузели Адама Богосављевића од власти зато што се био разнео глас по народу да је власт потплатила неког да га за двеста дуката убије, да Копривничани негодују што се Богосављевић не потврђује за кмета који је једногласно изабран и да не признају да су га отели, већ им га је сама власт предала.

О овом случају расправљано је и на седници владе и решено је, 14. јуна, да се пошаље у Неготин члан Државног савета Ђорђе Миловановић у својству владиног комесара да извиди цео случај и поднесе влади извештај.

Владин комесар Миловановић такође није могао ништа да учини. Извештава министра да су му Копривничани изјавили да неће

да разговарају с њим све дотле док им се Адам Богосављевић не потврди за кмета.

Начелник црноречког округа известио је министра унутрашњих дела, 15. јуна, да је ситуација веома озбиљна у читавом крају. У договору са Копривницом да се пружи отпор власти стоје села Брусник, Смедовац, Рогљево, Мала Јасикова, Сиколе и „нека част“ Салашу. Буну у овим селима подстичу и Неготинци. У Копривницу треба послати „егзекуцију“. Но, ако се за то не може употребити стајаћа војска, онда се не сме узимати ни народна војска из ових крајева, јер ће одбити послушност, већ из удаљених округа.

Начелник округа крајинског обавештава министра да копривничко питање постаје „народно питање“, које је задобило „непрегледно земљиште“. Ово питање може још да се реши мирним путем, али само под условом да се Адам Богосављевић потврди за кмета и ако се срески начелник премести из среза.

Владин комесар Ђорђе Миловановић је известио да су и Неготинци аплаузима одобравали Копривничанима кад су Богосављевића одводили из затвора. Ако би се послали пандури да њега и коловође силом похватају, сељаци Копривнице одупрли би се оружјем, извештава владин комесар и предлаже да „влада сама изнађе начина како ће се ова ствар што је могуће лакше расправити и кривци за своју заблуду казнити“.

Пошто им окружни начелник није хтео потврдити Богосављевића за кмета, Копривничани су обавестили министра унутрашњих дела да су пре шест недеља једногласно изабрали за кмета Адама Богосављевића, да је среска власт обећала да ће у року од осам дана потврдити тај избор пошто обавести окружну власт, да тај избор није био повољан окружној власти, да су се два пута без успеха обраћали окружном начелнику да им потврди изабраног кмета и да више не могу трпети „безглавништво“ у свом селу. Моле министра да нареди да се избор за кмета што пре потврди, иначе ће општина бити принуђена да изабраног кмета сама уведе у дужност. Министар је доставио молбу села Копривнице окружном начелнику и тражио објашњење зашто се не потврђује Богосављевићев избор за кмета. Начелник одговара да је избор кмета неправилан, јер су га изабрали његови рођаци, а не општина. Уз то Адам Богосављевић се налази под тобожњом кривичном одговорношћу.

У опширном извештају влади, министар председник и министар унутрашњих дела Данило Стефановић указује, 24. јуна, да је тражио од окружног начелника протокол ислеђивања Богосављевићеве кривице, из кога се види да се овај окривљује за три дела: за гвор да нису потребне школе по селима, за говор о одређивању пореза на прозоре на кућама и за адресу коју је требало прочитати пред књезом у Неготину. Ислеђивање прва два дела трајало је од 3. фебруара до 1. маја 1875. године и Адам Богосављевић није узиман на одговорност. Због трећег дела узет је на одговорност и стављен у притвор. Министар је констатовао, у свом извештају, да је овако раздраженом стању народа у овом крају, готовом на побуну, допринела, у великој мери, и окружна и среска власт. Због опасности од побуне, а „с обзиром на стање наше земаљско уопште“, председник владе и министар унутрашњих дела сматра „да би разумно и политично и постојећим законима саобразно било да се у овој ствари насилне мере не предузимају за сада и пре док се тога ради не би показала несумњива потреба, него да се дело ово потпуније извиди и по томе извиђењу да се оконча према показаној потреби а сходно правилима законом прописаним“.⁵⁰

У извештају Данила Стефановића влади види се да је за случај Адама Богосављевића и догађаје у Копривници био заинтересован лично књез Милан. Седница владе требало је да се држи 23. јуна, али је председник владе добио писмо од књеза с предлогом да се седница одложи за 24. јун, јер „рад сам да присуствујем седници у којој се буде коначно решење о Адамовој ствари донело“.

На претходној седници владе књез Милан, потпомогнут једним бројем министара, одлучно је захтевао да се копривнички отпор оконча оружаном снагом. Био је у директној вези са крајинским окружним начелником, који је извршавао његова наређења мимо председника владе. Данило Стефановић, иако је желео и сам да онемогући Адама Богосављевића на предстојећим посланичким изборима, налазио је да је књежев захтев за оружану интервенцију „претеран“, раздраженост и готовост сељака за побуну резултат је „несмотрености и шепртљаније“ окружног начелника, кога је на то навео сам књез. Књежево договарање са окружним начелником иза леђа председника владе и министра унутрашњих дела, Стефановић је назвао лукавошћу књеза Милана. Стога је председник инсистирао, на седници владе, да се копривнички случај одложи и да се испита, поред осталих, као кривац и окружни начелник у

Неготину Васа Живановић, који је био књежев љубимац. Данило Стефановић је ово написао својеручно на полеђини свога извештаја влади са насловом „Нека се зна“, намерно остављајући потомцима да виде докле је све могао да иде књез Милан у обрачуну са својим противницима.

Одборници копривничке општине одузели су печат и кључеве општине од дотадашњег кмета Тома Станојевића.⁵¹

У овако напетом атмосфери, уз велики отпор среских и околних власти, уз пуно ангажовање самог књеза и бесомучну агитацију против „комунца“, Адам Богосављевић је, 3. августа 1875. године, изабран за народног посланика и дошао у скупштину. На првим скупштинским заседањима, у септембру, посланик Михаило Терзибашевић тражи да се узме на одговорност и преда суду министар унутрашњих дела Данило Стефановић, зато што је дозволио да за време избора полицијске власти прогоне Адама Богосављевића, Милију Миловановића, Ранка Тајсића и друге.⁵²

Посланик Милан Глигоријевић подигао је, 17. децембра 1875. године, интерпелацију у скупштини поводом поступка министра унутрашњих дела за време дочека књеза Милана у Неготину. Среска депутација за сусрет са књезом изабрала је Адама Богосављевића да, у име среза, поздрави књеза и изнесе му жеље и потребе народа. Међутим, Адам Богосављевић је протеран из Неготина. Кад је један од чланова депутације хтео при сусрету са књезом да прочита адресу коју је написао Богосављевић, полиција му је истргла из руку текст, што је довело у неприлику и кнеза и цео народ на дочеку. На молбу председника владе, скупштина је прешла преко ове интерпелације на дневни ред.⁵³

Исти терор спровођен је у току изборне кампање и над кандидатима среза темнићког Милијом Миловановићем из Бачине и Илијом Ратајцем из Велике Дренове. Начелник јагодинског округа Ђока Стефановић настојао је да, по сваку цену, омете избор за посланика Милије Миловановића. Држао је састанке по срезу и на њима нападао Миловановића квалификујући га као „комунца“ и претио ономе ко га буде гласао.⁵⁴ Начелник среза темнићког Атанасије Барјактаревевић хапсио је људе на сам дан избора зато што су агитовали за Милију Миловановића. Три трговца из Крушевца (Станоја Николића, Григорија Максимовића и Антонија Павловића) ухапсио је срески начелник на дан избора, држао их пет дана у затвору и малтретирао зато што су „дражили поверенике на непокорност према

властима, наговарали их да бирају Милију из Бачине и Илију Ратајца и што нису послушали власт да се одмах уклоне“. Био је оптужен и Недељко Здравковић, учитељ из Варварина, зато што је људима „напуњао уши“ да је Милија Миловановић сиротињска мајка и да ће им олакшати плаћање пореза. Други су узимани на одговорност због тога што су покушавали да кандидују Милију Миловановића у трстеничком срезу.⁵⁵ Срески начелник је претио ухапшенима да ће их побити, на парчиће исећи и у „проход“ бацити, да им је он „бог и батина“ и да за њих нема друге власти до њега. Но, и поред свег терора, Милија Миловановић и Илија Ратајац изабрани су за посланике управо као „комунци“. Међутим, и пошто су изабрани, власт је настојала да им се пониште посланички мандати. Скупштини су поднели жалбе председник и један одборник изборне скупштине, начелник среза темнићког и Спасоје Поповић и Аксентије Милићевић. У жалбама се каже да су неки од повереника били под оружјем на дан избора и да се на председникову опомену нису хтели удаљити, да су мењани чланови бирачког одбора од стране незадовољних повереника због чега је било „велике ларме при избору“ и да је уместо 222 повереника — изабрано свега 218. Срески начелник се жали да је било „наговора и договора“ да се изаберу Миловановић и Ратајац. Аксентије Милићевић и Спасоје Поповић се жале да су их неки повереници отерали као чланове бирачког одбора и изабрали друге. Скупштина је одбацила све ове жалбе и приговоре.⁵⁶

Начелник јагодинског округа био је у току изборне кампање непрестано у договору са министром унутрашњих дела како би осујетио избор Миловановића за посланика. Заједно су правили списак гласача на које би могли утицати да гласају за владиног кандидата.

Поводом избора у темнићком срезу, либерална штампа је писала: „Комунаца осим два три шипарца у Србији нема нити може бити“.⁵⁷ Иако изабрани за народне посланике, Милија Миловановић и Илија Ратајац дошли су, 15. августа, у скупштину у Крагујевац без пуномоћја, јер им их није хтео дати срески начелник.⁵⁸ Либерална штампа хтела је да умањи значај избора за посланике присталица Светозара Марковића, тврдећи да су сви изабрани посланици либерали „осим два до три који су велики лични пријатељи са „народним пријатељима“ око „Ослобођења“ и других упокојених комунских листова“. По свршеним изборима „Ослобођење“ изражава радост што је Милија Миловановић изабран за посланика и поред

терора и прогона којим је био изложен. „Његова жива реч опет ће да одјекује у скупштинској дворани, његове патетичне беседе, пуне народнога бола и гнева, опет ће немило да заголицају уши навикнуте само на мекане звуке удворичке понизности“.⁵⁹

Полиција је спроводила терор и у драгачевском срезу да би осујетила избор за посланика Ранка Тајсића. Тајсић је био народни посланик и у претходној скупштини и иступио заједно са посланицима присталицама Светозара Марковића. Он је помно пратио Марковићеве листове. За време избора полиција је ухапсила Ранка Тајсића и покушавала да га преда суду. Био је стављен под суд, али је касација то решење поништила и вратила га полицији. Начелство је осам пута спроводило Тајсића суду који га је увек враћао полицији. Тајсић је, и поред све жестине полицијског терора, изабран за народног посланика, али није дошао на прво скупштинско заседање, јер је против његовог избора поднела жалбу скупштини и среска и окружна полицијска власт. Међутим, бирачки одбор драгачевског среза поднео је, такође, жалбу скупштини против терора полицијских власти у току изборне кампање и избора. Наводе се разне злоупотребе среске власти, која, и после свршених избора, узима на одговорност чланове бирачког одбора. Срески начелник је имао задатак да, по сваку цену, онемогући Тајсићев избор. Кад је обнародован избор Ранка Тајсића за посланика, начелник се од једа ваљао по земљи вичући: „Забога, убите ме, немојте објављивати Ранка за посланика“.⁶⁰

Скупштински одбор за верификацију посланичких мандата предложио је да се претходно прибаве акта о Тајсићевој кривници — да би скупштина видела која је то кривична дела починио. Што се тиче жалбе бирачког одбора, скупштински одбор је мишљења да је треба упутити влади да испита ствар и поступи по закону. Међутим, посланици присталице Светозара Марковића нису се сложили са предлогом скупштинског одбора, већ су захтевали да се Тајсић одмах позове у скупштину. За то су се нарочито залагали Милија Миловановић, Адам Богосављевић, поп Никола Крупежевић, Јеврем Марковић, Сима Несторовић и други. Посланици су указали на различите полицијске интриге и терор у току избора. Посебно су указивали на терор у срезу драгачевском, где је полиција „чинила чуда“ са Тајсићем. Поред хитног позива Тајсића у скупштину, ови посланици предлажу да се поведе истрага против среског начелника на основу жалбе бирачког одбора. Особито су подвлачили

да се полиција приликом избора окомила баш на оне посланике који су се истицали својим радом у прошлој скупштини. Адам Богосављевић указује како нема уопште жалби против владиних посланика и њихових пуномоћја. Жалба полиције против наведених посланика, најбољи је доказ да се она грубо мешала у изборе и настојала да онемогући управо одређене кандидате. Милија Миловановић и Милош Глишић не слажу се да влада образује комисију за утврђивање кривице драгачевског среског начелника, јер се има рђаво искуство из претходне скупштине, које је показало да „врана врани очи не вади“. Предлажу да комисију одреди сама скупштина и да се срески начелник удаљи из среза за време рада комисије. Сва владина настојања преко окружних и среских власти да се онемогући Тајсићев долазак у скупштину остала су без резултата.

Влада, па и сам књез Милан, онемогућавала је избор за посланика Светозаревог брата Јеврема Марковића. Јеврем је био официр, па је поднео оставку да би се кандидовао за посланика 1874. године. Но, настојало се, свим средствима, да се Јеврем Марковић онемогући на изборима као Светозарев брат и његов истомишљеник. Сам књез декларисао се против Марковићевог избора за посланика. Овај избор у Јагодини књез ће сматрати актом непријатељства према себи.⁶¹ Још у децембру 1873. године, приликом заседања скупштине, скупио се један број сељака из околних села, који су тражили од скупштине да влада обустави извршење судских пресуда о продаји имања сељака у бесцење због дугова. Поход сељака на скупштину инспирисале су несумњиво присталице Светозара Марковића, а књез је означио Јеврема Марковића као главног подстрекача. Као посланичком кандидату 1874. године, начелник јагодинског округа Ђока Стефановић правио је Јеврему Марковићу низ неприлика у току изборне кампање. Квалификовао га је као човека без занимања. Начелник је, са неколико привржених грађана, упутио протест скупштини због незаконитог избора Јеврема Марковића за посланика. Поред тога што је без занимања, он је, наводно, дужан две хиљаде дуката, није платио неких седам врста пореза, неки Циганин је наговорен да гласа за Јеврема Марковића, други бирач није могао при гласању да погоди Јевремово име, бирачки је одбор неоправдано прекинуо избор од 12 до 14 часова, итд. Јеврем Марковић је од 295 добио 201 глас. Међутим, после скупштинске дебате о његовом избору, 82 посланика је гласало да је избор незаконит, 14 посланика да је законит, а девет посланика се уздржало од гласања.

Поводом овог гласања Милија Миловановић изјављује: „Овде све бива као господа хоће.“ Избори у Јагодини морали су да се понове.⁶²

Терор против присталица Јеврема Марковића приликом поновних избора био је још драстичнији. Ухапшен је велики број његових агитатора. Димитрије Петковић жалио се министру унутрашњих дела да је безразложно кажњен двадесет дана затвора — због избора. Окружни начелник обавестио је министра да је казнио Петковића што је говорио пред људима да ће бити сече по Јагодини ако Јеврем Марковић не буде поново изабран за посланика.⁶³ Полицијски терор онемогућио је овога пута избор брата Светозара Марковића за народног посланика. Међутим, 3. августа 1875. године он је опет изабран за народног посланика у Јагодини и поред тога што је полиција спроводила жесток терор над читавим овим крајем.

Као што се види, у скупштини за 1874, 1875. и 1876. годину постојала је јака група народних посланика, на челу са Адамом Богосављевићем и Милијом Миловановићем, која је деловала у духу начела Светозара Марковића. Јавност тога доба сматрала их је присталицама Светозара Марковића, а то је потврђивао и жесток терор владајућих фактора, који су покушавали да онемогуће њихов избор за посланике или да омету њихов рад у скупштини. Но, и поред свега тога, најбитније је којим се идеолошким и политичким принципима руководила ова група посланика. То су, управо, били принципи Светозара Марковића, исказани у његовим програмима и разрађивани у његовим листовима. И Адам Богосављевић и Милија Миловановић били су врло угледни посланици у скупштини још 1874. године. Богосављевић је изабран за секретара скупштине, а Миловановић за члана финансијског одбора. Поред тога, први је био изабран и за члана одбора за адресу и од 105 посланика гласало га је 49.⁶⁴ Према дотадашњој скупштинској пракси, адреса је била израз учтивости, оданости и признања владару. Међутим, овога пута адреса је представљала цео један програм унутрашње политике, који је дубоко задирао у тадашњу државну и друштвену структуру. То је, у суштини, био поменути програм Светозара Марковића из 1873. године. Одбор за адресу није се у целини сложио са предложеном адресом у духу Марковићевих схватања, па се поделио на мањину и већину. У одборској већини Адам Богосављевић је представљао једну од најзначајнијих личности. Одборска мањина остала је при адреси као изразу верности и оданости књезу и влади.

У адреси одборске већине тражили су се „истински слободан унутрашњи развитак“, слобода штампе, збора и договора и лична безбедност, измена устава и утврђивање министарске одговорности, потпуна општинска самоуправа, упрошћена управа и судство, потпуно одвајање полиције од судства, преуређење грађанског законика „према животу и духу народном“, унапређење земљорадње, заната, индустрије, трговине и просвете, „разумније“ уређење манастирских добара да би била корисније употребљена, устројство војске у народном духу и праведнији порески систем. Ове принципе заступао је Марковићев лист „Глас јавности“ 1874. године. Општинска самоуправа биће главни проблем овога времена, јер се без тога не може замислити слободан народ. Лист је, такође, изнео како треба да буду уређени општина, суд, финансије, војска, врховна државна власт, школство и народно образовање. Из школа треба да престану да излазе незналице и „препарати“ за бирократе, већ људи са „реалним знањем“ који ће бити радници, учени људи и слободни грађани.⁶⁵

Иста штампа залаже се да народ добије самоуправу, слободу и благостање без господе и без бирократије. Тражи да народ управља сам собом, без чиновника. Лист се слаже са свим оним што предузимају у скупштини присталице Светозара Марковића.⁶⁶ По мишљењу министра унутрашњих дела, у овом броју „Ослобођења“ се „позива и још јавно дражи једна класа житељства против друге на мрзост и презрење“, па наређује окружном начелнику да узме на одговорност уредника листа и поступи по закону.⁶⁷ Према томе, помнута адреса била је у складу са схватањима Светозара Марковића, која су доводила у питање најбитније основе државног и друштвеног живота. Адресу већине подржао је велики број посланика у току скупштинске дебате. Либерали нису смели да се изјасне отворено против ње. Међутим, приликом гласања — ова адреса је одбијена са 61 против 58 гласова.

Милија Миловановић је тражио од скупштине да се предлог о промени устава што хитније изнесе пред Народну скупштину, што је, такође, било у духу Марковићевих програмских начела. Адам Богосављевић и Милија Миловановић, са још 22 посланика, траже преустројство школства и да се при том особито обрати пажња на „реална знања“, јер је народ сит чиновника. Ранко Тајсић, Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Илија Ратајац и још 26 посланика траже да се укину окружна начелства као излишна и да

полицијску власт врше срезови и општински судови. Четрнаест посланика траже од скупштине, у духу Марковићевих схватања, да се црквени капитали, по одлуци општине, могу трошити на подизање школа или на „подмирење“ друге какве потребе.

Министар војни, по свом нахођењу, ударао је прирез на народ за војне потребе. Осамнаест посланика, на челу са Адамом Богосављевићем, Милијом Миловановићем, Ранком Тајсићем и Илијом Рајајцем, осведоченим следбеницима Светозара Марковића, предлажу скупштини да се одузме ово право министру војске и да тај прирез за сваку годину одређује законодавна власт. На питању измена и допуна кривичног закона и закона о чиновницима ради веће личне безбедности, окупили су Марковићеви следбеници 64 посланика. Богосављевић, Миловановић, Тајсић и још четири посланика предлажу скупштини да се укину три епископије и да остане у Србији само митрополит, јер „наша земља не само да је берићетна и родна у свакојој многој крупној и ситној господи што се тиче и грађанских ствари, него нас та срећа служи те тако стојимо и у црквеним стварима“.⁶⁸

Велику скупштинску дебату изазвао је предлог Адама Богосављевића, Милије Миловановића и Димитрија Катића да у Србији не може бити нико плаћен више од 1.000 талира годишње и да пензија не може бити већа од пет стотина талира. Настојало се да се, преко овог предлога, пређе на дневни ред, али је Милија Миловановић у дугачком и убедљивом говору показао сву апсурдност огромних разлика у начину живота оних који стварају материјална добра и оних који их само уживају. Затим је указао на огроман дефицит у земљи од три милиона гроша, што треба да покрију радни људи, у првом реду сељаци. Подсећа посланике да су се заклели да штите интересе народа. Миловановићев говор прихватио је велики број посланика, па му се нису смели супротставити ни либерали. Аксентије Ковачевић, један од њихових лидера, изјавио је да му је срце уздрхтало од милине слушајући предлог о ограничењу плата и пензија и што ће будуће генерације после педесет година наћи у скупштинским протоколима да је било Срба који су мислили о срећи и благостању свога народа. Међутим, овај предлог не би могао да се усвоји у ово време, јер задире у друштвени систем, руши постојеће законодавство и структуру државе. Адам Богосављевић указује да не треба ништа да стоји на путу скупштини да донесе одлуке које су у интересу народа, макар се тиме рушили и постојећи друштвени

односи. Указује како је у Србији имање народа прешло у руке чиновника и богаташа. Бирокуратски систем, у који су раније полагане велике наде, дао је негативне резултате, па народ треба спасавати од бирократије. Иако се приликом дебате знатан број посланика сложио са предлогом о ограничењу плата и пензија, ипак су се при гласању за предлог изјаснила само тројица његових предлагача.⁶⁹

Схватања Светозара Марковића прихвата у широким размерама и школска омладина земљоделско-шумарске школе, богословије и учитељске школе. Милан Пироћанац, владин посланик, држи говор у скупштини у новембру 1874. године против „растројних“ друштвених теорија које проповедају „нови апостоли“ — присталице Светозара Марковића. Марковићеви једномишљеници Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Ранко Тајсић и још четрнаест посланика подносе интерпелацију скупштини због побуне ђака учитељске школе, њиховог искључења из школе и полицијске интервенције у тим догађајима.⁷⁰ Све то доказује да је у народној скупштини још у 1874. години јака група народних посланика, на челу са Адамом Богосављевићем, Милијом Миловановићем, Ранком Тајсићем и Илијом Ратајцем која делује по програму Светозара Марковића. Додуше ова група посланика још није изашла са систематским и разрађеним програмом о друштвеном преображају и државном преуређењу, као што ће то учинити у идућој скупштини 1875. и 1876. године. Они су на скупштинским заседањима постављали проблем по проблем, увек у духу програма Светозара Марковића, без обзира на њихов исход у скупштинској дебати.

На изборима од 3. августа 1875. године група народних посланика Светозара Марковића била је бројнија и консолидованија него у прошлој скупштини. Уз то, ти су посланици већ били стекли велико политичко искуство у борби са друштвеном реакцијом и полицијским терором. Самим тим, порастао је и њихов углед у јавности. О томе сведоче и функције које су заузимали у скупштинским телима. Адам Богосављевић је изабран за секретара скупштине. Добио је 86 гласова од могућих 102. Његов професор Панта Срећковић, владин посланик, изабран је за секретара са 60 гласова.⁷¹ Приликом бирања председника скупштине Адам Богосављевић је био један од кандидата, али није изабран. На ширем избору добио је 28 гласова од 87, а на ужем — гласало га је тридесет посланика.⁷² Милија Миловановић изгласан је при ужем гласању за члана финансијског

одбора. Гласали су га сви посланици.⁷³ Кад је члан законодавног одбора Стојан Марковић постао министар, на његово место великом већином изабран је Ранко Тајсић.⁷⁴

Крајем септембра 1875. године упражњено је место председника скупштине одласком Љубомира Каљевића за председника владе. Избор новог председника и два потпредседника показао је колики су углед уживали следбеници Светозара Марковића у скупштини. Највише гласова су добили Сима Несторовић (46), Алекса Здравковић (36), Михаило Терзибашић (26), Павле Вуковић (26), Јеврем Марковић (25) и Милутин Гарашанин (22) од могућих 104 гласа. Пошто ниједан кандидат није добио апсолутну већину, обављен је ужи избор, на коме је Јеврем Марковић добио највећи број гласова (76); Алексу Здравковића гласало је 69, а Симу Несторовића 63 посланика. Ова тројица су предложена књазу, али он, разуме се, није потврдио Јеврема Марковића за председника скупштине. Том приликом, са великом већином, изабран је за потпредседника скупштине Ранко Тајсић.⁷⁵

Убрзо по почетку рада нове скупштине, Адам Богосављевић и Милија Миловановић, са још четрнаест посланика, подносе крајем септембра скупштини предлог да се сазове велика народна скупштина да измени устав „у смислу потпуног удела народног у законодавству и у смислу потпуне народне самоуправе“, што је представљало спровођење у дело поставке из програма Светозара Марковића из 1873. године о уништењу данашњег управног система скупштинским решењем.⁷⁶

Адам Богосављевић и Милија Миловановић, са још девет посланика, траже од скупштине да се укине београдска жандармерија. Она кошта милион гроша годишње, не рачунајући зграде за становање, а потреба за жандармеријом је престала „одма чим су се наши дин-душмани Турци из градова српски уклонили“. Захтеве за укидање полиције и окружних начелства постављали су поменути посланици више пута у току 1875. године. Поред Богосављевића и Миловановића, још 24 посланика траже да се укину окружне и среске полицијске власти, као и окружни апелациони судови и да остану судови општински, срески и касациони. „Реч полиција, — објашњавају предлагачи — такнула је свакога Србина у срце, овај позив огорчао је Србину да жели пре умрети него даље с њим у борби остати. Укинути полицију не тражи се да се ко извуче испод закона и државе, но скинути једно самовољство са леђа српских и

довести га у ред“. „Судови су пак огрезли у неким формама и настала је велика неправда како у суђењу тако и у круговима суђења, јер је народ изложен великим тешкоћама и трошковима док до свога права дође“.77 Скупштина је усвојила предлоге и упутила их законодавном и финансијском одбору.

Борећи се против бирократије, ова група посланика непрестано инсистира на смањивању чиновничких плата. Ови посланици траже да сви учествују у раду. Стога се држе принципа да „чиовнику, као и раднику, који нешто привређује, толико треба платити за рад колико ће му бити доста да само себе одржава, а не колико му треба да издржи своју нерадну жену и децу“. Крајем 1875. године у Србији је већ владала ратна атмосфера и осећала се блискост рата са Турцима. Настало је мобилно стање. Адам-Милијина група посланика тражи од скупштине да се обуставе све плате и пензије и да сви чиновници живе од својих уштеда као и остали народ док не престане ратна опасност. Сви чиновници и калуђери да ступе у народну војску и да се одмах са народом и упуте на границу, а скупштина да одреди број чиновника потребних за одржавање реда у земљи. Ови посланици траже скраћивање војног рока од две године на једну и залажу се да се престане са тучом и малтретирањем војника. Ради тога упућују интерпелације министру војске.⁷⁸

Као и у претходној скупштини, тако и у овој Адам Богдановић и још три посланика траже да се укину три епископска звања и три епархијске конзисторије, а да брачне парнице пресуђују редовни судови. Мањина законодавног и финансијског одбора предлаже да се упражњено место шабачког епископа не попуњава. Тако да се поступи и са осталим епископијама — да се не попуњавају новим епископима, па би у Србији остао само митрополит. Министар просвете је прихватио да се место шабачког епископа не попуњава ове године, а укидање тога места ствар је законодавства.

У духу принципа Светозара Марковића, Адам Богосављевић се у скупштини бори против високог клера — епископа, оптужујући их за разне злоупотребе и невршење дужности. Тако је упутио интерпелацију министру просвете и црквених дела против неготинског епископа Евгенија. Епископ већ осам година не обилази епархију иако је по закону дужан да то обави сваке треће године. Богосављевић истиче да народу није стало до владиног благослова, али се не може прећи преко тога да баш епископ гази закон.

Министар није хтео да прими интерпелацију због израза да народ не жели благослов од владике и тражио је да се то изостави из интерпелације. Адам Богосављевић, Јеврем Марковић и Милош Глишић, као потписници интерпелације, нису пристали да се текст мења. Један део посланика је против таквих израза интерпелације, јер то задире у верска осећања. Поп Никола Крупежевић, један од потписника интерпелације, указује да се у њој не дира у верска осећања, нити тврди да народ неће благослов од владике, али не жели да га благосиља такав владика као што је Евгеније неготински. Према томе, није у интерпелацији реч о вери, мада је данас и вера ствар убеђења, изјављује овај свештеник. Интерпелација је упућена одбору. Одбор је известио скупштину да интерпелација за службује одговор министра просвете. Међутим, министар је инсистирао да се промени форма интерпелације, јер је употребљен увредљив израз, који се не односи само на личност, већ и на епископско достојанство. Адам Богосављевић одговара да нема никакве увреде епископског достојанства и да он не може да жели благослов од епископа који изјављује: „Један је Адам истеран из раја а овај треба да се спали“. Скупштина је усвојила захтев да се промени форма интерпелације, па је сутрадан поднета нова, али много опширнија и одређенија. Епископ се оптужује да је држао затворену канцеларију конзисторије два месеца због сумње на једног члана конзисторије који је руковао касом. За то време чиновници нису ништа радили, а примали су плату. Један члан конзисторије није долазио на дужност шест месеци, а за све време примао је плату. Док су пређашње владике обављале богослужење у најбољој соби епископије, догле је епископ Евгеније одредио за богослужење најмању собицу и то до „прохода“. Осталих 7 — 8 соба ставио је на расположење његовој некој назови сестри. Епископ се не снабдева намирницама на пијаци као остали свет, већ из манастира Бркова, услед чега је игумана манастира произвео за архимандрита. Ову је интерпелацију министар примио, али је тражио да се измени како владика има у своме дому „такозвану сестру“. Епископ Евгеније је написао изјашњење министру просвете и црквених дела, које је прочитано у скупштини, и објаснио да епархију није могао да обилази због болести. Међутим, неки посланици су тврдили да је владика изјављивао да му је мала „дијурина“ (дневница) од три дуката и да неће да обилази епархију све док му се дневница не повећа.⁷⁹

Одмах иза ове интерпелације, девет посланика, међу којима су Ранко Тајсић, Адам Богосављевић, Благоје Божић и Антоније Шумкарац, интерпелишу министра просвете и црквених дела поводом злоупотреба епископа Мојсија. Епископ је као управник манастира Драче подносио лажне признанице о манастирском трошку, узео је из манастира јеванђеље и продао га, задржавши паре за себе, издржавао је о трошку манастира неку попадију, чији је муж отпремљен у лудницу. Епископ је све ово признао и Главна контрола га је осудила да надокнади манастиру све учињене трошкове. Поред тога, Главна контрола је тражила да министар просвете и црквених дела преда епископа суду. Међутим, епископ није стављен под суд, прима и даље 700 талира из државне касе и седи у кући поглавара цркве. Поред свих ових злоупотреба, архијерејски сабор је решио да га опет стави у „дејствителност“. Министар, опет, замера на форми интерпелације и тражи да се избаци из ње израз „носи златан крст на својим грешним прсима“. О овоме је писао Марковићев лист „Старо ослобођење“. Интерпеланти одбацују министров захтев и указују да се овим не напада ни крст ни вера, већ човек који је извршио злоупотребе и кривична дела. Чим власт не ислеђује кривицу тако високе личности, народ је уверен да је она крива. Пошто се развила врло жива дискусија и председник није могао да констатује при гласању ко је за то да интерпелација остане непромењена а ко против, интерпелант Петар Катић пристаје, „да се не би време скупштинско одузимало“, да се изоставе из интерпелације инкриминисане речи.⁸⁰

Посланици присталице Светозара Марковића у својој борби против високог клера нису поштедели ни митрополита. У току буџетске дебате, Јеврем Марковић, у име одборске мањине, поднео је предлог да се митрополиту смањи плата на хиљаду талира годишње. Митрополит није никаква политичка личност, па не мора бити изложена никаквом посебном трошку и као Христов намесник треба да пружа пример штедљивим начином живота. Поред тога, митрополит има бесплатан стан. Против овог предлога иступио је врло жестоко владин посланик Панта Срећковић и околио се на Адама Богосављевића, који неће ни овакво друштво, ни овакву државу, ни установе, ни судове, ни школе, ни власти, већ сасвим нешто друго. Стога апелује да се скупштина држи постојећег устава и закона, а ако Адам Богосављевић хоће неки други поредак — нека поднесе предлог скупштини. Марковићеви посланици остали су при свом

захтеву за смањење плате митрополиту, јер скупштину не могу да везују никакви постојећи закони, нити организација државе и друштва. Посланици Светозара Марковића покушавали су да у постојећој скупштинској пракси остваре Светозарево програмско начело — уништење данашњег управног система скупштинским решењем. Међутим, скупштина није усвојила овај предлог одборске мањине и митрополитова плата остала је несмањена.⁸¹

У духу доследне борбе против клера, ови посланици предлажу скупштини да манастирска добра постану општенародна имовина и да се на њима формирају пољопривредне и занатске школе за практичну обуку пољопривредника. Јеврем Марковић, у име одборске мањине, тражи од скупштине да се црква у погледу школовања својих кадрова одвоји од државе. Стога богословија не може постојати као државна институција, нити може уживати икакву државну материјалну помоћ. Милија Миловановић тражи, у име одборске мањине, да се укину конзисторије, јер би се тиме уштедело 60.000 гроша годишње, а брачне спорове да решавају редовни судови. Приликом буџетске дебате расправљало се о кирији коју треба плаћати за министарство просвете. Благоје Божић, посланик из Богосављевићеве групе, предлаже да се министарство смести у митрополију, јер „што да се плаћа за кирију и да се траже друге куће код онолике куће где седи митрополит и где би се могло сместити министарство и још која школа, што да се даје онолико здање једном човеку кад му, знам, више од пола стоје“.⁸²

Адам Богосављевић и остали посланици присталице Светозара Марковића припремали су детаљан програм о државном и друштвеном уређењу на бази самоуправљања, који је требало поднети народној скупштини. Стога су били врло активни у буџетској дебати у децембру 1875. године. Јеврем Марковић, Адам Богосављевић и Милија Миловановић, као мањина финансијског одбора, предлажу читав низ мера уштеда у буџету за 1876. годину у духу устројства самоуправног друштва. Они су пошли од тога да су производне снаге српског друштва такве да се за дуже време не може рачунати на остваривање нових финансијских извора. Држави остаје буџет као једини финансијски извор, у њему морају, у првом реду, бити обезбеђене оне економске установе које служе за „увеличање умног и материјалног богатства самог народа“. Стога одборска мањина сматра да „из државног организма треба истиснути све оно што га заплетеним и скупим чини“. Многе гране државне администрације

су заплетене у многе непотребне формалности, па је државни механизам веома скуп. Тако, при одређивању плата — није се водило рачуна о количини рада и одговорности, нити о друштвеном доходу. Услед тога умножила су се звања са високим платама, што није одговарало степену развитка производних снага — богатству самог народа. Богатство у друштву не подиже се све компликованијим државним и административним механизмом, већ настојањем да се „сваковерсна радиност развије“. Поред тога, одборска мањина упозорава скупштину да се Србија у овом моменту, као и цела Европа, налази у изузетним околностима, које могу изазвати крајње материјалне и финансијске жртве.

Стога одборска мањина сматра да треба извршити уштеде у буџету укидањем жандармерије, укидањем земљоделско-шумарске школе која је промашила циљ образовања, смањивањем плате митрополиту, непопуњавањем трећег епископског места, укидањем конзисторија, укидањем помоћи позоришту, престанком слања питомца у иностранство, укидањем богословије, укидањем учитељске школе која не одговара својој намени, смањењем броја министарстава, укидањем инспектора железнице, укидањем неких посланстава у иностранству, смањивањем плата дипломатским представницима, смањењем трошкова за ванредне издатке, затим великим смањивањем броја персонала по министарствима и другим институцијама путем упрошћавања администрације, смањивањем пензија, итд. Одборска мањина сматра да државни буџет треба да буде тако састављен да може да послужи као „мерило материјалног и умног напретка народног, он треба да покаже да ли је правилан ток земаљски довољно заштићен од спољни и случајни утицаја, у њему треба да се огледа да ли су потребе народа правилно схваћене и да ли су и у колико подмирене“.⁸³

Посланици Адам-Милијине групе дали су током буџетске дебате и критику позоришта у духу естетских и књижевних схватања Светозара Марковића. Према њима, данашње позориште нема друштвене сврхе, не одговара народним потребама. „Кад би позориште српско било онакова типа као што је било у старих Грка кад су износили на позорницу живе карактере, било би можда неке користи за народ, кад би се у том позоришту — на бини — стављали на углед карактери из народа и историје који су што учинили и жртвовали се за народ, онда може бити да би било неке користи за народ. Али позориште наше као што је данас, у коме се представља

пуковник од 18 година или где се каже да један пропали гроф не може да дигне сандук на леђа што су му нежне руке, не одговара позиву нашега народа“, каже Јеврем Марковић. Стога држава није дужна да издржава позориште. Али, ако је овакво позориште потреба једног дела публике, онда она нека га издржава. Народ данас има далеко веће потребе. Нема ниједне стручно постављене пољопривредне школе. Оре се још „Адамовим“ плугом, кола су још са осмоћошковним точковима. „Да позориште бар развија у нама неку тенденциозну мисао за неки виши рад, али и од тога нема ништа.“⁸⁴

У програму Светозара Марковића из 1873. године захтева се уништење свих сељачких дугова. Посланици групе Адама Богосављевића и Милије Миловановића траже од скупштине, крајем новембра, да држава изда обвезнице којима ће се исплатити сви сељачки дугови. Дужници ће бити обавезни да исплате дуг држави у року од двадесет година без интереса. Милија Миловановић је врло убедљиво објаснио, попут приповедака Милована Глишића, како нарастају сељачки дугови код зеленаша. За сељачке дугове не треба кривити зеленаше, већ друштвено уређење, које омогућава зеленаштво, објашњавао је Милија Миловановић.⁸⁵

Штампа Светозара Марковића играла је све значајнију улогу и имала све већи уплив на јавност. По интенцијама те штампе деловала је у скупштини веома снажно и група народних посланика Марковићевих следбеника давањем предлога који су често доводили у питање друштвено и државно уређење Србије. То је забринуло владајуће кругове, који су покушали да онемогуће у првом реду социјалистичке публикације. По интенцијама владе, тридесет и пет посланика, на челу са владиним посланицима, предложили су скупштини допуну закона о штампи, према којој „новине и уредници који су били судом осуђени због нападања на народну династију, на веру, на породицу (брак) и на својину (имање) губе право да даље излазе, а њени уредници губе право да ма какав други лист издају“. На ово су оштро реаговали посланици Ранко Тајсић, Милија Миловановић, поп Никола Крупежевић, Јеврем Марковић и Адам Богосављевић, тражећи да се предлог одбаци „са гнушањем“. Слободи штампе не треба постављати границе. Династија и вера заштићени су постојећим законима, а предлог је усмерен само против социјалистичке штампе. Посланички предлог бранио је и председник владе, наводећи како је, после три опомене уреднику, забрањено излажење листа „Ослобођење“, али је, уместо тога листа, одмах покренуто „Ста-

ро ослобођење“, са истим програмом. Смисао посланичког предлога је најогољеније објаснио владин посланик професор Панта Срећковић. Предлог допуне закона о штампи хоће да онемогући да се у овој земљи пише против приватне својине и проповеда комуна, да се тврди да је вера заблуда, да је приватна својина крађа, итд., као што пише „Старо ослобођење“. Председник владе истиче нужност допуне закона о штампи, јер, кад је он доношен, није било данашњих појава по новинама у погледу приватне својине. Данас се о приватној својини проповедају разне теорије и „ми нећемо доиста трпети да се без казни шири у нашој земљи елеменат који хоће да руши основе друштвене“. Међутим, приликом гласања, за предлог је гласало 52 посланика, а против предлога 52. При поновном гласању, гласало је 55 посланика за и 55 против предлога. И на трећем гласању, број гласова је изједначен, па је узето да је већина тамо где је председников глас. Предлог је упућен одбору. Међутим, већина одбора је била против предлога о допуни закона о штампи.⁸⁶

И овај пример показује снагу и доследност присталица Светозара Марковића у скупштини и способност да на веома осетљивом питању приватне својине третиране у штампи окупе око себе половину скупштине.

У скупштинској дебати о општинској самоуправи знатан број посланика сматрао је да за кмета треба бирати лице које плаћа потпун порез, јер сиромаш не може да плати ако дође до злоупотребе. Неки посланици су тврдили да су сиромашни људи склони злоупотребама и проневерама кад су на власти, јер ће „сиротиња и са светог олтара узети“. Богосављевићева група посланика супротставља се овом предлогу и предлаже да се за кметове бирају људи по поштењу и разборитости, а не по богатству. Ови посланици одбијају да је сиромашан човек склон непоштењу. „Сиротиња није сиротиња зато што је непоштена, него зато што су такви друштвени одношаји.“⁸⁷ Ови се посланици нису слагали ни са предлогом о поштравању законских прописа против крађе, сматрајући да је то неефикасно средство, јер су крађе „наше зло економно стање“.

У другој половини 1875. године било је актуелно питање односа Србије према херцеговачком устанку. Либерали и њихов лист „Исток“ објашњавали су да је то „политичка револуција“, којом народ тражи политичко ослобођење и уједињење са Србијом и Црном Гором. Стога нападају лист „Ослобођење“ и групу посланика који спроводе ставове овога листа, друкчије, супротна схватањима либе-

рала.⁸⁸ „Ослобођење“ сматра Турке у Херцеговини и Босни владајућом класом, која живи паразитски на телу народа као што је то случај са буржоазијом на Западу. Стога се народ у Херцеговини бори против Турака у првом реду као „против господара, готована“, па тек после као против Турака и мухамеданаца. Да су херцеговачку рају довели до овог стања сами Срби или која друга „једноверна“ браћа, она би се олет бунила исто онако као што се сада буни. Стога „ми ерцеговачки устанак не сматрамо као националну борбу Срба против Турака, не сматрамо га ни као религиозну борбу хришћана против мухамеданаца, већ га сматрамо као социјалну борбу радног народа против турских изелица. Наравно, да се уз ову социјалну борбу јако меша и карактер народносне и религијозне борбе, јер су Турци, који састављају господарећи staleж, друге вере и народности“.⁸⁹

Ратоборност је у ово време испољавала углавном интелигенција, док је сељаштво било ангажовано ресположено, што су истицали у скупштини посланици Марковићеве оријентације. Јагодински окружни начелник извештава министра унутрашњих дела да је бригадир народне војске прекинуо војну вежбу да би се обавили пољски радови с тим да обвезници буду спремни сваки дан да сместа могу да се крену из округа куда их упуту војна власт. Наређење да буду спремни за марш из округа војници су примили „сасвим ладно“. Кад су ови војници дошли у Јагодину, „чули су се гласови опори противу рата са Турцима, роптали су против посланика који иду на то да Србија зарати с Турском и шта више било је и таквог говора да би требало да народ одузме пуномоћства од својих посланика, јер их он није послао да већају о рату но о унутрашњим питањима“. Начелник упозорава да са оваквим војницима „ништа се не би могло учинити“ и да се на њих тешко може рачунати.⁹⁰

Почетком септембра исти начелник обавештава свога министра да из саме Јагодине 110 лица није излазило на „војено упражњење“ и да је у овом округу кажњено 756 лица због недоласка на војну вежбу. Начелник предлаже да се Јагодинци не кажњавају због недоласка на војну вежбу, јер ће одмах да „дигну ларму“, а било би и „одметања“. Они сад, сазнавши да имају код многих народних посланика заштите и подпоре, нарочито код Адама, Милије, Крупежевића и остали присталица Адамови, чисто су склонили и управ вољни да пркосе постојећим државним властима. Они се надају да се полиција укине а тако исто и установа народне војске, па и

порез да се умањи. То су њихови идеали за којима теже да се остваре.“ Начелник указује на адвоката Миленовића, који никако није хтео да дође на војну вежбу и понаша се тако као да се „никога у овој земљи не боји“.⁹¹

Марковићеве присталице развиле су снажну пропаганду међу народном војском. Окружни начелник Ђока Стефановић оптужује министру Димитрија Стојановића, учетиље цртања јагодинске реалке, што је одлазио у логор народне војске, и растурао лист „Ослобођење“, у коме има чланака који „навек пропагандишу начела која иду против данашњег државног строја“. Командир артилерије Димитрије Петковић објашњавао је војницима чланке из листа, тврдећи да ће садашњи министри, чим се награбе пара, сести у карлицу (чамац) и побећи из земље. Бригадир је вршио истрагу, али војници нису хтели ништа да признају.⁹²

Начелник среза темнићког хапсио је мобилисане народне војнике због гласања за Милију Миловановића и Илију Ратајца на изборима од 3. августа. Ово је изазвало велику раздраженост у народној војсци и међу народом среза темнићког. Окружни начелник извештава министра да је наредио да се, с обзиром на „садашње прилике у земљи и ван земље“, престане са сваким даљим затварањима и истрагама, а срески начелник „после неког времена и пошто се духови стишају, да казнително ислеђење може наставити“. Окружни начелник је и сам замерио среском начелнику што је узимао из варваринског логора мобилисане војнике и подвргавао их ислеђењима. Учитељ цртања, који је растурао лист „Ослобођење“ међу мобилисаним војницима, није био пријатељ народној влади. Он би био најзадовољнији „кад би република у Србији или комуна биле заведене“.⁹³

Због ситуације у логору јагодинске народне војске, Милија Миловановић је у новембру упутио интерпелацију министру војном. Овај посланик протестује што је за командира ескадрона постављен Митко Димић, банкротирани трговац, „који је као шпион Ђоки начелнику при оном покољу у Јагодини служио па за ревност шпионску командирством одликован“. Бригадир је допустио начелнику среза темнићког да вади из логора командире, воднике и редове и да их хапси.⁹⁴

Либерали су се у скупштини и путем штампе декларисали за потпомагање херцеговачког устанка, који ће довести до спајања Херцеговине и Босне са Србијом. Рат ће ојачати патриотска осећа-

ња народа и ликвидирати комунизам, који се почео нагло ширити у Србији. Адам-Милијина група такође се изјаснила за потпомагање устанка, али под условом да, у случају рата, скупштина стално заседа и да води контролу свих ратних издатака. Овај захтев није прихваћен, али је скупштина решила да се формира један скупштински одбор, који би, заједно са владом, вршио целокупни надзор у земљи за време рата. Ово је био велики успех посланика присталица Светозара Марковића.⁹⁵

Група народних посланика Марковићевих присталица поднела је народној скупштини, 15. јануара 1876. године, обиман и разрађен предлог „да се наша целокупна државна управа почне преустројавати и уређивати према нашим друштвеним и економским потребама, а у духу нашег народа“. Предлог су потписали Јеврем Марковић, Никола Крупежевић, Андрија Перуничкић, Павле Вуковић, Ранко Тајсић, Никола Милошевић, Младен Микић, Адам Богосављевић, Милан Глигоријевић, Алекса Здравковић, Милош Симић, Милан Кнежевић, Васа Стошић, Михаило Радосављевић, Аранђел Милојевић, Димитрије Димитријевић, Благоје Божић, Радисав Симић и Милош Глишић.⁹⁶ Предлог је обухватио унутрашњу управу, општину, срез, финансије, законодавство и судове, просвету и устројство војске.

Ако се упореде овај предлог и програми Светозара Марковића из 1871. и 1873. године, као и његови чланци о општини, срезу, суду, финансијама и народној скупштини, може се видети да је то доследна разрада онога што је прокламовао Светозар Марковић. Образлажући овај предлог, посланици подвлаче да је крајње време да се српској држави, „даде и облик и суштина народне државе и да се тиме удари темељ нераздељивости народа по занимању“. Целокупна друштвена организација, све друштвене и политичке институције треба да се преустроје и тако уреде да одговарају потребама народа. Овом реорганизацијом положиће се темељ новим друштвеним односима. Народна контрола свих друштвених делатности представља гаранцију напретка друштва. Самоуправа мора постати темељ целокупног друштвеног живота у Србији.

Ако се ова посланичка образложења упореде са текстовима Светозара Марковића, видеће се да су у принципу индентични. У програму из 1871. и 1873. године Марковић је прокламовао уништење данашњег „управног“ система и преуређење друштвеног живота на бази народне самоуправе. Да би се српски народ осигурао

од пролетаризације, нужно је да се сва земља из приватне својине претвори у општинску. Али, како то може да се изврши и за које време, остаје да се испита.⁹⁷ У расправи о срезу Марковић, такође, подвлачи да народ треба да узме управу у своје руке, да уништи бирократски систем и утврди самоуправу.⁹⁸

Пошто је закон о општинској самоуправи скупштина већ усвојила, у Предлогу је дато главно место самоуправи у срезу. Светозар Марковић је питање самоуправе у срезу разрадио у посебној расправи. У Србији треба формирати око педесет срезова, тако да један срез обухвати око 5.000 пореских глава. Срез са среском скупштином, среским одбором и среском управом, треба да буде покретач у свима гранама државног живота и „вођа у народном преображају“. Стога су у срезу неопходни стручни људи — агрономи, техничари, инжењери, лекари, педагози, економисти и други. На економском подручју срезови морају почети прикупљање распарчане земље „у гомилу“ ради удруживања рада и капитала и увођења завршеније производње. По Марковићу, сваки срез треба да представља самосталну целину. Такви самостални срезови чинили би „савезну државу“. Међутим, такво је стање још далеко. Самосталност среза мора бити ограничена законима, које доноси скупштина. У оквиру тих закона срез мора имати ингеренције у области просвете, саобраћаја, народне одбране, итд.⁹⁹

У Предлогу о организацији срезова посланици Адам-Милијине групе полазе од принципа Светозара Марковића, изложених у поменутој расправи и програмима и детаљније их разрађује. У срезу треба усредоточити целокупну административну управу. Досадашњи срез сводио се само на полицију, па није имао стручних људи за вођење најразличитијих привредних, друштвених и политичких послова. Пошто је скупштина усвојила предлог да се укину окружна начелства, срезови треба да буду веће целине, које обухватају око осам до десет хиљада пореских глава. Среска управа обухвата „решавајућу и контролну власт“ и „извршну власт“. Ова прва састоји се из среске скупштине и среског савета. „Контролну власт“ врши срески савет и контролор. Разрађена је, по тачкама, дужност среске скупштине и среског савета. Извршну власт представљају среска управа и срески старешина као државни чиновник. Задатак је среског старешине да води рачуна да се делатносат среског савета обавља у оквиру законских прописа које доноси народна скупштина. Са одобрењем среског савета постављају се и други ор-

гани среске извршне власти као срески лекар, срески инжењер, шумар, економ, срески „казначеј“ (благајник), срески штедионичар, срески надзорник школа, кога сами учитељи и професори бирају на свом збору, и шест до осам полицајаца. Поред тога, у срезу постоји и срески војни заповедник. Према томе, посланички предлог само разрађује и покушава практично да примени Марковићева начела о организацији среза.¹⁰⁰

У програмима Светозара Марковића садржан је захтев за радикалну реорганизацију финансијског система. Поред тога, Марковић је написао и чланак о финансијама.¹⁰⁰ Финансијски систем треба да „свима средствима потпомаже развитак сваког члана тј. да свима средствима којима располаже ради за материјално напредовање народа, здравље, просвету, морал и слободу“. Ниједна досадашња држава не признаје та начела, већ истиче да има чисто пандурску дужност — да чува ред. Поред треба да се разрезује равномерно, „по имућству“, тј. прогресивно. Друштво треба да се стара о породицама које немају средстава за издржавање. Недопустиво је да се друштво стара само о чиновницима и њиховим породицама. У систему самоуправе чиновници губе свој досадашњи привилегован положај и долазе у ред осталих грађана. Укинута досадашњу праксу да се државни новац даје на зајам на основу вредности непокретног имања, већ да се зајам даје поглавито произвођачима, у првом реду земљорадничким, занатлијским и „индустријалним“ задругама. Стога треба укинута „главно казначејство“ у министарству финансија, главну контролу и управу фондова, а основати централну државну банку на истим начелима, као и среске банке. Зајмови из банке се дају само уз гаранцију среза или општине, и то само произвођачким задругама. Изузетно се, уз исту гаранцију, могу давати зајмови за семе или исхрану. Досадашње финансијске институције давале су зајмове само имућнијим људима, који су водили шпекулације са сиромаштвом народа, услед чега се развило зеленаштво. Према томе, треба организовати централну банку и среске банке, које ће финансирати општинску и задружну индустрију, изградњу путева и зграда, давати кредите, итд. Све ово може одмах да се оствари, а развитак банака остаје за будућност, који се, на овај начин, обележава само у главним цртама. „Једном речи, наша „држава“ постаће оно што треба да је, а то је уређено друштво коме је циљ да оствари народно благостање.“

У духу ових Марковићевих начела, посланици су у свом предлогу дали нацрт новог финансијског система. Пре свега, треба извршити децентрализацију финансија у интересу равномерног економског подизања свих крајева Србије. Систем финансија треба тако уредити да новац буде близу онима којима је потребан. Основно је да се новац не улаже у непроизводне и некорисне сврхе. Кредите треба давати у првом реду „дружинама“, које су већа сигурност и за улог и за напредак производње. Приватнима давати кредите само под условом да се тиме подиже и развија производња. Целокупне дажбине свести само на непосредни порез да народ не стекне утисак, као досад, да плаћа само глобу држави, већ да све што даје — себи даје и да му се то враћа са великим интересом преко просветних, здравствених и других институција. Стога се предлаже да се општински и црквени новци предаду општинама и да њиме рукује општински одбор или неколико људи које изабере збор. Тај новац треба да служи земљорадницима као кредит без интереса. У сваком срезу образовати среску штедионицу. Њом треба да управљају неколико чланова среског савета или лица која изабере савет. Ова штедионица даје кредите занатлијским и индустријским предузећима, у првом реду онима која су у вези са земљорадњом. Један део кредита може се давати и трговачким дружинама.

У престоници треба организовати главну народну штедионицу. Она треба да служи за кредитирање већих индустријских предузећа, „гвоздених путева“, речног саобраћаја, рудника, канала, водовода, тунела, итд. Поред тога, ова штедионица помаже и среске штедионице и повезана је са њима. Главном штедионицом управља неколико чланова трговачко-занатлијског одбора. Стога ваља укинути управу фондова и новац разделити среским штедионицама, а један део ставити на располагање и главној штедионици. Посланички предлог је такође одредио и начин прикупљања прихода свих штедионица. Поред овако уређених финансија, треба развијати и неговати земљорадничке, занатлијске и трговачке дружине, које би се старале о унапређењу земљорадње, занатства, индустрије и трговине и давале предлоге среским саветима и врховној управи који би их обавезно разматрали и усвајали уколико су друштвено целисходни.¹⁰¹

У поменутих програмима Светозар Марковић је прокламовао начела законодавства и судских система. Сматрао је да постојећи

судски систем треба укинути и завести изборне (поротне) судове. Ако овај систем не би могао у садашњим околностима одмах да се уведе, онда у прелазном периоду треба да „прости општински судови суде све спорове, а апелацију да чини скуп неколико општинских судија које изабере среска скупштина или да сваки срез бира једног судију за извесно време а апелацију да представља скуп судија једног округа који се бира три до четири пута годишње“. Ова начела Марковић је разрадио у посебном чланку, у коме је објаснио да је порота „најнепосреднији сувремени суд“. Писани закони треба да садрже само „општа правна начела“ у једном народу. Међутим, у духу писаних закона, ако хоће да се суди „праведно у самој ствари“, сваки суд треба да суди „по памети“. За суђење је основно познавање суштине, а писани је закон нужен само као помоћно средство „да не буде разногласице при суђењу, већ да се суди по опште признатим правним начелима“. Очито је да је Марковићу било јасно да се сложена друштвена стварност не може да сабије без остатка у писане законе. Стога је сматрао да у „земљоделским одношајима“ суде земљорадници, у трговачким трговци, у грађевинским грађевинари, итд. „Прост народни суд (порота) је сигурнији, краћи и не стоји много трошка“.

За пороту није потребно више од једног професионалног судије, кога народ бира. Његова је улога тумача писаног закона. Што се тиче апелације, Марковић допушта две варијанте. Апелацију представља општински одбор или да се установе срески поротни судови, а апелациони судови да буду састављени од професионалних судија. Марковић је својим чланком, оставио могућност да се о томе још расправља, али је, при томе, јасно истакао да „ниједно дело не иде преко три степена“, већ да суђење буде двостепено. То је, по њему, „мета коју ваља достићи“.¹⁰² У програму из 1871. године Марковић тражи да се укине закон о адвокатима.

Народни посланици су разрадили у свом предлогу систем законодавства и судства. Унапред може да се каже да су то у ствари разрађена начела Светозара Марковића. У Предлогу се тражи потпуна измена законодавства и судства. Наши закони су тако „замршени“ као да нису писани за народ. Они су оптерећени таквим нормама да у њих не може да уђе ни образован човек. Стога су суђења веома „заплетена“, па се ниједно не може обавити без адвоката. Треба формирати поротне судове, који суде брже, ефикасније, сигурније и не изискују велике трошкове. При таквим суђењима нису

потребни адвокати, па их треба „сасвим укинути“. Закони и судска пракса не треба да се сведу само на рестрикцију грађана, већ да прокламују одређена морална начела, која ће се спроводити у судској пракси да би се односи међу људима што више хуманизовали. Данашње наше судство и законодавство су „без правца и целих што никакве правне појмове нису у стању да у народу укорене и да их облагорођавају“. У судству „држимо да су два степена судова довољна“. Судови су првостепени и касациони. Председник првостепеног суда је професионални судија, а остале чланове суда бира среска скупштина на годину дана „и то од сваке струке занимања по неколико“. Овај суд ислеђује предмете и изриче пресуде у духу закона. Касациони суд састоји се од три или четири судије оближњих судова, који се састају неколико пута преко године да прегледају пресуде уколико има жалби и да констатују да ли је предмет довољно ислеђен у току суђења и да ли је решење у духу закона. Касација ће пресуду првостепеног суда потврдити или вратити на поновно суђење. Предлог је дао нацрт како да се законом регулише однос појединца према појединцу као и појединца према друштву. Суђење да буде усмено и јавно, као и већање о пресуди и њеном изрицању.

У програму од 1873. године Марковић је прокламовао да својина која не припада земљорадницима постане својина дотичне општине. Поред тога, Марковић поставља „да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску“ да би се српски народ осигурао од пролетаризације. Међутим, Марковићу је било јасно да је то у тадашњим условима био сложен проблем, па је то поставио као циљ, а „како се то може извршити и за које време остаје да се испита“. Више је пута констатовано, али без дубље анализе, да су Марковићеве присталице у скупштини одустале од овог прокламованог начела. Међутим, из Предлога се види да ови посланици траже да се донесе „економни“ закон, „те да сваки зна у колико и како има сваки право на употребу и уживање сопствености непокретног имања без штете за друге и за опште“. Марковићеве присталице су у скупштини, према томе, настојале да и законодавством отворе пут за остварење прокламованог начела свога учитеља.¹⁰³

Посланички Предлог окарактерисао је тадашњу школу потпуно у духу схватања Светозара Марковића. Посланицима је познато да се не може само путем школства и просвете „у један мах да излечи народ од свију његових махна“. Али, јасно им је да школски

систем представља значајан друштвени фактор. Стога истичу каква школа не треба да буде и каква школа одговара друштвеним потребама. „Хоћете ли у једном народу да образујете гомилу њених мекушаца и ситни мислиоца, дајте му школе такве нек се у њима уче многи језици, нек се уче поетске и ораторске форме, нек се учи малање, играње, музика, певање, нек се свршавају све историје царева и дворска политика, нек се покупе и предају сви догмати филозофски и правничке теорије, ви ћете за неколико десетина година видети где на површину народњег тела избија један тежак слој људи. Тежак не собом, но тежак народу својим потребама. Угледаћете гомилу људи који мисле да привређују себи и друштву кад по ваздан свирају у флауту и ћемане и уче класичне комаде свију светски свирача. Видећете људе који држе да одвише раде за себе и народ кад пишу огромне критике на позоришне комаде и поетске ставове. Видећете гомилу људи који мисле да жртврју на народ кад истраживају по старим артијама имена и титуле царева и краљева, кад испитују њихов дворски живот, њихове женидбе и удадбе њихових принцеза, из који је то политички интереса било.“

После критике духа постојеће школе, посланици образлажу карактер школе нужне српском друштву. Школа треба, пре свега, да даје одређена нужна знања, али она морају да одговарају друштвеним потребама одређеног доба. Човек треба да познаје самог себе, предмете који га окружавају, који су корисни, или штетни, по њега. Неопходно је да разуме склоп друштва и да научи да помаже његов развитак. Ако се хоће да човек постане добар патриота, треба га учити историји свога народа и настојати да упозна своју отаџбину. Ради развитака „сваковрсне радиности“ треба подићи специјалне школе за механичаре, грађевинаре, рударе, економе, „но све то у свези са практичним знањем“. Ако се хоће да земља има научнике и велике мислиоце, треба основати „највишу школу“, где ће се изучавати природне и друштвене науке. Да би народ био спреман за одбрану од непријатеља, треба спојити „образовање грађанско са војничким“. „Јесте ли све ово довршили и оћете ли да дате целоме друштву и целокупној образовности и култури народа лепшу горњу политуру, онда негујте по школама музику, певање и остале лепе вештине, али не мислите да је то темељ образовању, то је само крај кад се све друго изврши“.

На основу ових поставки, посланици предлажу систем школства. Основне школе завести по селима и градовима. Настава у се-

оским школама да се изводи само зими, јер су деца лети ангажована у пољопривредним радовима. Стога школовање траје три године, док по варошима може да траје и краће, јер се настава може изводити и лети и зими. Ради школовања учитеља треба установити „педагогијске школе“.

У сваком срезу формирати једну или више пољопривредних или занатлијских школа — да се у њима учи земљорадњи и занатима, с тим да настава буде повезана са праксом како би школе могле саме да се издржавају. Посланици Светозара Марковића довели су се, дакле, схватања о нужности и целисходности удруживања рада школе и привреде. Зими, кад нема много рада, ученици да се упућују у законодавство, организацију власти, администрацију, да им се укратко предаје историја и географија, аритметика и геометрија, али све усмерено у практичне сврхе. Ове би школе трајале три године.

Постепено да се оснује најмање шест средњих школа, које би, у исто време, служиле као припрема за високо образовање. У овим школама да се учи математика, техничко и топографско цртање, хемија, технологија „најпростијих израда“, физика, геологија, географија, ботаника (колико је потребна техничару), основи механике, практична геометрија и топографија, основи грађевинарства и израда планова и предрачуна за обичне зграде, путеве и мостове. Међутим, сва ова практична знања треба да буду повезана са практичним радовима. Поред тога, предаваће се српски језик и један страни или класични језик, по избору. Као ванредни предмети предају се основи политичке економије, општа историја и трговачко књиговодство. Ове би школе трајале пет година.

У централном делу Србије да се оснује политехничка школа за специјално образовање техничара са одсецима механичким, рударским, грађевинским, технолошким и „пољско-привредним“. Поред стручних предмета, у овој школи ће се изучавати политичка економија, један живи страни језик и општа културна историја. Знање стицано у оваквој школи треба да буде спојено са практичним радом да би свршени ученици били спремни за практични посао који ће обављати.

У Београду треба основати универзитет са филозофским, медицинским и „природословним“ смером. На медицини да се формирају одсеци за хирургију и за „бабичлук“. Поред редовних студија, на универзитету треба завести и ванредне студије.

Школски систем би био организован тако да нижа школа послужи као база вишој, али, у исто време, сваки ступањ школства треба да даје заокругљено знање — да би се свршени ученици могли укључити у привреду.¹⁰⁴

Адам-Милијина група народних посланика, својим предлогом о школском систему, дочарали су визију школства која ће се остваривати на високом ступњу развоја социјалистичког друштва. Ликвидација школе за повлашћене друштвене слојеве, удруживање рада школе и привреде, могућност укључивања у привреду после сваког ступња школовања, повезивања теоријског и практичног знања у јединствену целину, политехнички карактер наставе прожет општом културом и војничко образовање у току школовања представља једну од најзначајнијих друштвених баштина савремених генерација у нашој земљи који изграђују социјалистичке односе. Овакав школски систем саздан је на начелима Светозара Марковића, али су га његове присталице у својству народних посланика и превазишли конкретном разрадом.

Предлог посланика о организацији и устројству војске заснован је на Марковићевим програмским начелима о укидању стајаће војске и успостављању и организовању народне војске, о спајању војничког и грађанског образовања и о претварању садашње војне школе у војну академију за специјално образовање официра. Посланици траже да војска „буде сасвим народна установа“. За то нису нужне касарне у којима се трупе држе „суровом руком“. Дисциплина и дух реда не постиже се у касарнама. Томе човек треба да се учи „свуда у целом животу своме, при свим пословима“. Војничко образовање треба почети у раној младости и спојити га са грађанским. На свима ступњевима школовања Предлог предвиђа која војничка знања треба усвојити. Сви младићи који наврше 18 година уписују се у народну војску. Војна настава изводи се две године по шест недеља. По свршетку обуке то су војници прве класе, у којој остају до 30 година. Војни обвезници између 30 и 40 година припадају другој класи војске. Сви они који су завршили двогодишњу регрутску обуку и предвиђени као најбољи за војне старешине, као и младићи из школе кад наврше 20 година, одлазе у своју војну команду на школовање од годину дана. Најбољи се постављају за старешине народне војске. За образовање виших војних старешина и војних наставника формира се посебна војна школа (академија) реорганизацијом садашње војне школе. У њу се примају свршени ученици

политехничке школе са најмање добрим успехом или свршени ученици средње школе са одличним успехом, под условом да су већ служили 3—4 године као старешине у народној војсци. У овој школи, која би трајале две године, образовали би се артиљеријски, инжењеријски, пешадијски и коњички официри.

Војска би била подељена на пукове, који би се поклапали са срезовима. Сви војни чиновници да се укину и да старешинама остану звања према војним јединицама којима командују. Четне и водне старешине бирају саме чете, односно водови, а потврђује их командант пука (пуковник), који командује дотичним пуком. Батаљонске старешине бирају водници и четне старешине, а потврђује их војвода. Старешине пукова поставља војвода, а потврђује владар, који и поставља војводу.¹⁰⁵

На крају свога предлога ови посланици подвлаче да се нису дотакли организације врховне власти. Ова садашња не одговара потребама народа, али „не да се лако поправити“. Извршна власт је сасвим у рукама повлашћеног друштвеног слоја, са посебним интересима, супротним народним, док, супротно томе, „стоји мешовито склопљена скупштина у којој се потпуно представљају два сталежа са оделитим интересима“. Да би се та „провала“ између друштвених слојева са супротним интересима, створена досадашњим друштвеним устројством, сасвим уништила, најрадикалније је средство општинска и среска самоуправа. Реорганизација врховне управе треба да буде ствар велике народне скупштине, за чије се сазивање залаже група Марковићевих посланика у току ових скупштинских заседања.

Ни у овом погледу Адам-Милијина група посланика није неверила битне поставке Светозара Марковића о новом друштвеном уређењу. Марковић је сматрао да велика народна скупштина, коју чине представници срезова, изабрани непосредно од народа а не преко повереника, има једино право да доноси устав и да он ступа на снагу тек кад га потпише велика народна скупштина. Но, Марковић је нагласио, у једном чланку, расправљајући о народној скупштини, да — кад говори о коренимом друштвеном преображају — не губи из вида степен друштвеног развитка и његове законитости. „Стога не мислимо никад да одједаред створимо нешто што у теорији замишљамо као најбоље. То није могуће. Но ми мислимо да најпре створимо оно стање које је најбоље од свију оних која се могу код нас остварити имајући у виду наш умни и материјални

развитак“.¹⁰⁶ Као што се види, група Марковићевих посланика у овом питању није ревидирала ставове свога учитеља и поступила је, заузимајући се за самоуправу у општини и срезу и за сазивање велике народне скупштине, у духу Марковићеве девизе: питање о самоуправи — то је питање о хлебу и питање о хлебу — то је питање о самоуправи.¹⁰⁷

Скупштина је једногласно усвојила да се овај предлог помнутих народних посланика упути законодавном одбору на даљи поступак. Међутим, ускоро су наишли српско-турски ратови 1876—1878. године и од предлога ових посланика није било ништа. У марту 1880. године умро је Адам Богосављевић. Почетком осамдесетих година формирана је Радикална странка, ситнобуржоаска по свом карактеру, која настоји да се прикаже као следбеник Светозара Марковића зато што су неки од њених оснивача били у своје време Марковићеве присталице. Међутим, Радикална странка у свом програму и друштвено-политичкој пракси није имала ништа од начела Светозара Марковића, сем извесних парола сличних Марковићевим схватањима, које су биле у стању да окупљају, у странку, осиромашено српско сељаштво.

Држећи се начела Светозара Марковића, Адам-Милијина група посланика даровито је погодила у Предлогу низ начела која је спроводила у дело Париска комуна. Залагање за среску и општинску самоуправу у целокупном друштвеном животу, подсећа на замену парламентарних установа радним, тј. таквим које издају законе и спроводе их у живот, што је остваривала Париска комуна. Уништење стајаће војске, изборност и смењивост чиновника, укидање свих издатака на репрезентацију, свих новчаних повластица чиновника, свођење плате свим службеницима на „радничку надницу“ Маркс је подвукао као значајну меру Париске комуне, која „означава чиновско смењивање једних установа, установама начелно друге врсте“.¹⁰⁸ Овакви ставови представљају окосницу Предлога Адам-Милијине групе посланика.

Поставку о укидању стајаће војске и чиновништва спроводила је и Париска комуна остварујући јевтину владу уништењем две најкрупније ставке расхода. Сељаштво у Србији, угњетено бирократском владавином, такође је тежило за „јевтином“ владом. Маркс, пишући о Париској комуни, указује да остварење „јевтине“ владе „чини први корак ка социјалистичком преображају државе“.¹⁰⁹

Предлог посланика Адам-Милијине групе погодио је Лењинову мисао да ћемо свести државне чиновнике на „просте извршиоце наших налога, одговорне и смењиве, скромно плаћене „надзорнике и књиговође“ (с техничарима свих врста и степена, разуме се)^{.110}

Адам-Милијина група посланика хоће да ослободи читав народ, а не најпре одређену класу. Њихову поставку о „народној“ држави треба схватити као „њену привремену агитаторску оправданост, као и њену апсолутну научну неодрживост“^{.111}

У друштвеним условима Србије седамдесетих година нису се могла остварити ова начела Светозара Марковића, на којима су инсистирали његови једномислњеници и следбеници у Народној скупштини. Српска држава до тога доба заснивала се на друштву које још није било довољно издиференцирано и чију је основну масу чинило сељаштво. Она је била резултат, у великој мери, сталног турског притиска, као и других европских сила тога времена, а не последица, у првом реду унутрашњих, класних сукоба. Борећи се против стране доминације и за националну еманципацију, таква је држава трошила значајан део друштвеног богатства развијајући неопходну хијерархијску бирократију. То је довело до сиромашења сељаштва као основне масе друштва тога доба. У таквим околностима развој производних снага био је успорен готово све до осамдесетих година XIX века иако су Карађорђевићим и Милошевићим устанком створене претпоставке за развој нових, капиталистичких односа, који је у развијеним друштвеним срединама у Европи редовно био буран. Због спорог развоја грађанства у Србији овога времена, заједно са бирократизацијом друштва расла је улога владара, пред чијим ће апсолутизмом и деспотизмом најчешће да пада на колена и буржоазија, чак и у последњим деценијама XIX века када се оформила као политичка странка у борби за своју политичку афирмацију.

У таквој друштвеној констелацији и осиромашене сељачке масе прихватиле су социјалистичке идеје Светозара Марковића, оформила се чак и група народних посланика на челу са Адамом Богосављевићем и Милијом Миловановићем, која је покушала да у друштвеној пракси спроведе социјалистичка друштвена начела. Данашња друштвена збивања у свету показала су да осиромашене сељачке масе могу у пролетерској револуцији да стану на место, градских радника и да, чак, ту револуцију пренесу из села у град, но под условом да се те сељачке масе у својој револуционарној прак-

си руководе идеологијом пролетаријата и у условима кад је светски ланац капитализма пробијен бар једном пролетерском револуцијом. У том случају у револуционарном покрету сељачке масе се пребацују на колосек пролетаријата и заједно с њим остварују пролетерску револуцију. На тај се начин избегава да сељачке масе у револуционарном полету буду разједене индивидуалним интересима и да се окрену против пролетаријата.

У доба Светозара Марковића и деловања његових присталица у Народној скупштини 1874, 1875. и 1876. године није било пролетаријата који би у наредним деценијама учвршћивао сељачке масе у својој идеологији и организовао их у борби за социјалистичко друштво. Уз то, још је била далеко епоха пролетерских револуција. Стога се и догодило да су се социјалистичка схватања у сељачким масама све више топила последњих деценија XIX века, а сељаштво прихватало ситнобуржоаска схватања која је изражавала Радикална странка.

Према томе, делатност групе народних посланика на челу са Адамом Богосављевићем и Милијом Миловановићем заснована је на социјалистичким начелима Светозара Марковића и они су прави његови следбеници, који су, по Марковићевим прижељкивањима, настојали да створе одговарајућу политичку партију. Стога је нетачна мисао да је ово био сељачки покрет. Он је то био само по социјалном пореклу људи који су га водили. Међутим, за оцену карактера једног друштвеног покрета није најважније социјално порекло његових носилаца, већ друштвена мисао, идеологија којом се руководе људи дотичног покрета. У овом случају, то је друштвена мисао Светозара Марковића. Један део његових присталица прелио се осамдесетих година у Радикалну странку. Но, они нису могли да однесу са собом тапију на социјализам, као што је покушала то да чини Радикална странка у доба своје младости. Такви су људи сишли са позиција социјализма и прешли на позиције буржоазије. Таквих примера силажења са позиција једне класе и преласка на позиције друге има доста у историји развитка друштва, како позитивних тако и негативних.

НАПОМЕНЕ

1. Федор Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, Београд, 1927, стр. 122.
2. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, I, Београд, 1934, стр. 476.
3. Јован Скерлић, Светозар Марковић, Београд, 1910, стр. 189; Федор Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, Београд, 1927, стр. 150.
4. Јован Скерлић, Светозар Марковић, Београд, 1910, стр. 217, 248.
5. Исто, стр. 108.
6. Исто, стр. 189.
7. Исто, стр. 250.
8. Федор Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, Београд, 1927, стр. 124.
9. Исто, стр. 126.
10. Исто, стр. 129, 130.
11. Исто, стр. 183.
12. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, I, Београд, 1934, стр. 395.
13. Исто, стр. 475; Живан Живановић, Политичка историја Србије, II, Београд, 1924, стр. 113; Јаша Продановић, Историја политичких странака и струја у Србији, I, Београд, 1947, стр. 373.
14. Драгослав Јанковић, Почети радикалне странке у Србији, Београд, без ознаке године, стр. 23.
15. Растислав Петровић, Адам Богосављевић, Београд, 1972, стр. 50, 51.
16. Исто, стр. 126, 144, 151.
17. Ружица Гузина, Светозар Марковић и локална самоуправа у Србији, Глас Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 16, Београд, 1973, стр. 127.
18. Димитрије Продановић, Марковићева схватања државе, Зборник радова о Светозару Марковићу, Београд, 1976, стр. 94.
19. Драгослав Јанковић, Светозар Марковић и Радикална странка у Србији, Научни скуп Светозар Марковић, живот и дело, Београд, 1977, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 3, стр. 438.
20. Драгослав Јанковић, Светозар Марковић и радикална странка у Србији, Научни скуп Светозар Марковић, живот и дело, Београд, 1977, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 3, стр. 437.
21. Љубиша Стокић, Светозарева критика бирократије, Београд, 1977, стр. 325.
22. Исток, бр. 10, Београд, 1875.
23. Ослобођење, бр. 37, Крагујевац, 1875.
24. Видовдан, бр. 56, Београд, 1875.
25. Исто, бр. 141, 149.
26. Исто, бр. 150, 152, 154.
27. Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, Београд, 1875/76, стр. 789.
28. Видовдан, бр. 252, Београд, 1875.
29. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела, II, ф. 20, рег. 113.
30. Исток, бр. 63, Београд, 1875.
31. Исто, бр. 104.
32. Исто, бр. 78.
33. Исто, бр. 126.
34. Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, Београд, 1875/76, стр. 1355—1357.
35. Исток, бр. 75, Београд, 1875.
36. Исто, бр. 77.
37. Исто, бр. 144.
38. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела II, ф. 23, рег. 111.

ПРИСТАЛИЦЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА У СКУПШТИНИ 1874, 1875. и 1876. ГОДИНЕ

39. Исток, бр. 117, Београд, 1875.
40. Занатлијски савез, Београд, бр. 8, 1893, бр. 21, 1894, бр. 6, 1895.
41. Миливоје Урошевић, Мита Ценић у борби с радикалима, Историјски гласник, бр. 1—4, Београд, 1952, стр. 131.
42. Раша Милошевић, Никола Пашић, Политика од 11. децембра, Београд, 1926.
43. Миливоје Урошевић, Мита Ценић у борби с радикалима, Историјски гласник, бр. 1—4, Београд, 1952, стр. 129.
44. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. I, Београд, 1934, стр. 409—411.
45. Српске новине, бр. 146, Београд, 1875.
46. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела II, ф. 28, рег. 213.
47. Исто, ф. 29, рег. 3.
48. Исто, ф. 15, рег. 137; Растислав Петровић, Адам Богосављевић, Београд, 1972, стр. 60.
49. Исто, стр. 62, 63.
50. Архив Србије, Београд, Извод из аката о нередима у Копривници 1875. године, Поклони и откупи, к. 132, бр. 150.
51. Исто, Министарство унутрашњих дела II, 1875, ф. 15, рег. 137.
52. Исто, ф. 1, рег. 133; Исто, Стенографске белешке Народне скупштине 1875/76, књ. I, стр. 70.
53. Исто, стр. 1032.
54. Исто, Министарство унутрашњих дела II, 1875, ф. 29, рег. 98.
55. Исто, ф. 23, рег. 172.
56. Исто, Стенографске белешке Народне скупштине 1875/76, књ. I, стр. 3, 4.
57. Исток, бр. 69, Београд, 1875.
58. Исто, бр. 77.
59. Ослобођење, бр. 37, Крагујевац, 1875.
60. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине 1875/76, књ. I, стр. 30.
61. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. I, Београд, 1934, стр. 369.
62. Исток, бр. 104, Београд, 1874.
63. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела II, 1875, ф. 31, рег. 22.
64. Исто, Стенографске белешке Народне скупштине, 1874, стр. 22.
65. Глас јавности, бр. 1, Крагујевац, 1874.
66. Ослобођење, бр. 36, Крагујевац, 1875.
67. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела II, 1875, ф. 28, рег. 220.
68. Исто, Стенографске белешке Народне скупштине, 1875/76, књ. I, стр. 1712.
69. Исто, стр. 1062—1079.
70. Јаша Продановић, Историја политичких странака и струја у Србији, Београд, 1947, стр. 365.
71. Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 15, 16.
72. Српске новине, бр. 108, Београд, 1875.
73. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 20, 21.
74. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 101, 102.
75. Исто, стр. 98—102.
76. Исто, стр. 103—104.
77. Исто, стр. 61, 62, 540—571, 697.
78. Исто, стр. 114, 115, 304, 305, 1030.
79. Исто, стр. 372, 558, 559, 560, 564, 565, 620, 621.
80. Исто, стр. 641—645.
81. Исто, стр. 1276—1282.
82. Исто, стр. 693, 694, 1271, 1317.

83. Исто, стр. 1187—1191.
84. Исто, стр. 1291—1302.
85. Исто, стр. 594—599.
86. Исто, стр. 870, 871.
87. Исто, стр. 195.
88. Исток, бр. 77, Београд, 1875.
89. Ослобођење, бр. 37, Крагујевац, 1875.
90. Архив Србије, Београд, Поклони и откупи, к. 143, бр. 60.
91. Исто, к. 143, бр. 59.
92. Исто, к. 143, бр. 44.
93. Исто, к. 143, бр. 56.
94. Исто, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 508.
95. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. прва, Београд, 1934, стр. 439, 440.
96. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 1549—1568.
97. Светозар Марковић, Целокупна дела, св. 7, Београд, 1893, стр. 114. Исто, Сабрани списи, III, Београд, 1965, стр. 235.
98. Исто, стр. 9.
99. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 1552—1555.
100. Светозар Марковић, Изабрани списи, IV, Београд, 1965, стр. 56.
101. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 1555—1557.
102. Светозар Марковић, Изабрани списи, IV, Београд, 1965, стр. 28.
103. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 1557.
104. Исто, стр. 1561.
105. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 1564.
106. Светозар Марковић, Изабрани списи, IV, Београд, 1965, стр. 83.
107. Исто, Изабрани списи, III, стр. 230—234.
108. Лењин, Држава и револуција, Београд, 1947, стр. 39, 40.
109. Исто, стр. 41.
110. Исто, стр. 46.
111. Енгелс, Развитак социјализма од утопије до науке, Београд, 1947, стр. 40, 76.

LES PARTISANS DE SVETOZAR MARKOVIĆ DANS LES ASSEMBLEES DE 1874, 1875 et 1876 (Extrait)

Au cours des sessions parlementaires de 1874 à 1876 un assez grand groupe de députés s'était assemblé autour d'Adam Bogosavljević et Milija Milovanović, groupe qui s'inspirait des idées que Svetozar Marković professait dans les journaux qu'il éditait.

Svetozar Marković s'attendait à ce que ses partisans dans l'Assemblée Nationale essayent de mettre en oeuvre les idées proclamées dans son programme et former ainsi une base solide permettant la réforme révolutionnaire de la société serbe.

Au cours des sessions parlementaires ce groupe anclin à Svetozar Marković se mit rapidement à gagner des adeptes, si bien qu'il se trouva bientôt à la tête d'un mouvement qui n'était pas seulement politique mais aussi social, et qui, dépassait de beaucoup les cadres de l'Assemblée Nationale. Ces députés formaient la plus forte opposition, non seulement à l'Assemblée mais aussi en dehors de celle-ci dans la période de 1874—1880.

Dans une série d'articles, à partir de Skerlić et jusqu'à des temps plus récents, ce groupe, favorable à Svetozar Marković, s'est rallié au parti radical

si bien que la ligne politique évolutive qui partait de Svetozar Marković passait par le groupe de députés autour d'Adam Bogosavljević et aboutissait au parti radical. Cependant nos documents montrent que ce groupe de députés agissait exactement dans l'esprit de Svetozar Marković. Ceci nous est aussi confirmé par la presse gouvernementale qui attaquait l'activité de ce groupe précisément en ce qu'elle avait de socialiste. C'est de «socialistes» que la presse des «libéraux» qualifiait ce groupe de députés, quoiqu'il arrivât souvent que des députés libéraux se prononcent en grand nombre à l'Assemblée pour les propositions émises par les partisans de Svetozar Marković.

On peut conclure de ceci que la ligne évolutive du socialisme qui partait de Svetozar Marković passait par le groupe parlementaire d'Adam Bogosavljević, et plus tard de Mila Cenić, représentant de la démocratie sociale pendant les premières décades du vingtième siècle, pour aboutir au Parti Communiste de Yougoslavie.

Adam Bogosavljević et les autres députés partisans de Svetozar Marković, avaient élaboré un plan détaillé de régime gouvernemental et social basé sur l'autogestion, qui, sous forme de proposition fut soumis à l'Assemblée. Cette proposition des députés constituait une élaboration détaillée des idées contenues dans les articles et traités de Svetozar Marković sur la commune, l'arrondissement, la législation, les finances, l'éducation scolaire, l'Assemblée Nationale. Par la réforme de la société sur la base de cette proposition, l'on jetterait les bases de nouveaux rapports sociaux fondés sur l'autogestion.

Fidèle aux principes de Svetozar Marković, ce groupe de députés a évoqué avec esprit toute une série de principes qui avaient été mis en pratique par la Commune de Paris. Dans cette proposition on peut aussi entrevoir la pensée de Lénine sur la réduction des pouvoirs des fonctionnaires «à de simples exécuteurs de nos directives, responsables et amovibles, modestement payés en tant que «surveillants et comptables».

Le défaut des conceptions sociales de ce groupe de députés résidait en ce qu'il voulait libérer à la fois le peuple entier et non pas une classe définie — celle du prolétariat. Dans la constellation sociale donnée, conditionnée par le développement lent des forces productrices, les grandes masses de la paysannerie paupérisée, ont adopté aux environs des années soixante-dix les conceptions socialistes de Svetozar Marković, et le groupe de députés qui étaient partisans de ses idées essaya de les mettre en pratique au sein de la société. Cependant à cette époque il n'y avait pas en Serbie de prolétariat évolué qui confirmerait les masses des paysans dans leur idéologie prolétarienne et les organiserait dans la lutte pour une société socialiste. L'époque des révolutions prolétariennes était encore bien loin. C'est la raison pour laquelle les conceptions socialistes se mirent à pâlir de plus en plus dans les masses de la paysannerie au cours des dernières décades du XIXe siècle, pendant que celle-ci adopta les conceptions de petite-bourgeoisie exprimées par le parti radical.

Par conséquent, l'activité du groupe de députés à la tête duquel s'étaient trouvés Adam Bogosavljević et Milija Milovanović, était réellement fondée sur les principes socialistes de Svetozar Marković dont ils furent les disciples, et suivant le désir de Svetozar Marković ils voulaient former un parti politique qui correspondrait à ces idées. Il est donc entièrement faux de vouloir qualifier ce mouvement de mouvement des paysans. Il ne l'était que par l'origine des hommes qui en faisaient partie. Cependant pour estimer le caractère d'un mouvement social, ce qui importe ce n'est pas l'origine de ses adhérents, mais l'idée sociale, l'idéologie défendue par les hommes adhérant au mouvement. Dans notre cas c'est l'idéologie de Svetozar Marković. Un certain nombre des partisans de Svetozar Marković a passé vers les années quatre-vingts au parti radical. Mais ils n'ont pas pu emporter avec eux leur droit exclusif au socialisme comme le parti radical avait tenté de le faire au moment de sa jeunesse. Ces hommes avaient renié les conceptions socialistes et avaient rejoint les positions de la bourgeoisie. Dans l'histoire de l'évolution sociale les exemples de ce d'sitement de la position d'une classe et du ralliement à une autre sont nombreux, qu'ils soient positifs ou négatifs.

НОВАК ЖИВКОВИЋ

АРИЉСКИ БИМБАША ВУЧИЋ ПИПЕРИН

Истраживање о Вучићу Пиперину побудио је један стих објављен пре 130 и више година. То је било само апострофирање, ускличник у песми којом се описивале прилике и људи у Ужицу за Карађорђева времена. Тома Милинковић Морињанин, учесник у српском устанку, под старе године далеко од домовине описивао је своја сећања на то време. Говорећи о Ужицу, као „крајини крвавој“, о његовој слави и јунацима који су се ту сабрали, решио се да их редом помене, колико их се може сетити. На једном месту је поменуо

„И бимбашу храброг Пиперчића“.¹

Бимбаша Пиперчић није овде поменут именом. Име ће се наћи у неким каснијим документима о којима ће овде бити речи, мада врло ретким и оскудним. Звање бимбаша, под којим га је запамтио и поменуо Тома Милиновић Морињанин, такође ће се

потврдити.² Иначе, презиме Пиперин, уместо Пиперчић, чешће се помиње и Вучић се тако и потписао.

У истраживању се дошло до податка да у југозападном делу Србије постоји само једно село у коме се очувало ово презиме од старина. То је Грабовик код Ариља, раније као заселак села Врана у саставу још староариљске општине. Зато се у неким записима наводило да је Вучић Пиперин из Ариља. Презиме Пипер, Пиперин или Пиперчић указује да су преци ове фамилије дошли из Црне Горе и понели презиме у знак сећања на крај из кога су се доселили. Село Грабовик, где су се некад станили, прилично је брдовито и стрмено. За људе, којима је сточарство било главно занимање, ово је привлачан крај због испаша и наслањања на масив Благаје, као и на планинско подручје с десне стране Рзава. Досељавање из Црне Горе у овај крај, опустошен иза великих сеоба, сведочи постојање још једног презимена — Дробњака — у суседном и блиском селу Вранама.³ Видеће се да је Вучић Пиперин са овим Дробњацима одржавао блиске односе — какви су могли потицати из старог завичаја, или постати таквим баш због сећања на крајеве откуда су се доселили. Иначе, досељавања су се у ова и друга села вршила прилично интезивно и у годинама Карађорђевог војевања.

Врло ретка забележена предања односе са само на време од почетка XIX века када ова досељавања трају, али тада из ближих крајева. За старија досељавања нема ничега осим предања. У њима се говори да су се досељеници настањивали тамо где их је земљиште могло подсећати на стари крај.⁴ Тако треба схватити и насељавање досељеника из Пипера у Грабовик.

Вучић Пиперин је рођен седме деценије осамнаестог века. Он наводи да је имао 24 године када је била „Кочина крајина“, коју он зна као Лауданов рат. Тада је учествовао у борбама код Пожеге и око овог места.⁵ Ово војевање и у њему борбе српских припадника фрајкора око Пожеге опширније су разматрани у историјској науци, а има и аутентичних казивања. У војсци Радича Петровића се тада налазио и Карађорђе, за кога његов савременик каже да је водио „око 100 хајдука“.⁶ Из ових дана може потицати познанство и касније пријатељство између устаничког вође и Вучића Пиперина, којим се овај последњи прилично поносио.

У овим борбама се помињу и неки хајдуци из Драгачева. Ариљска села поред Моравице била су у тесној вези увек са Дра-

гачевом, пошто су са њим имала најдужу границу, чак дужу него са златиборским или моравичким крајем. Отуда се може претпоставити и веза у борбама тога времена о којој се говори у молби Вучића Пиперина.

Време иза аустријско-турског рата до првих месеци устаничке борбе у Србији што се тиче Вучића Пиперина, покрива тама. Тада долази један значајан податак. Вучић Пиперин, у наведеном документу, пише: „Био сам учесник битке на Руднику, која је прва битка блаженопочившег Војводе Карађорђа била“. Пипериново учешће у овој борби указује на постојање неке сталније везе још пре тог времена са Карађорђем. Не би се могло прихватити да је Вучић Пиперин овде дошао и појавио се као ратник случајно у фебруару 1804. године. Истина, ниједан докуменат не потврђује учешће људи из ужичког краја у овој борби. Али овај свој податак Вучић Пиперин одмах, и логички по току догађаја, допуњава и другим. Он објашњава да је „као изабрани коњаник“ учествовао и у борби на Љубићу. Овде су Турци, побегавши са Рудника, покушавали да пруже отпор и сачувају себи Чачак од устаника што им није пошло за руком.⁷

Турци су побегли из овог места или у Карановац или у Пожегу и Ужице „и сва чачанска нахија, уздигнута на поље борбе за слободу појави се“.⁸ Тако се брзо развио устанички покрет и преко Драгачева допре и до родног краја Вучића Пиперина. То је могло бити у рано пролеће 1804. године. А тада у Ариљу и околним селима нити је било турских насеља, ни њихове војске. Једини облик туђинске власти, овде изражен у спахијским односима, могао је врло брзо да се угаси. То је омогућавао брзи продор устаничких замисли и окушање оних који су били спремни да се боре. Тако се морало и догодити. Из наведеног документа се види да се Вучић Пиперин нашао у борбама око Карановца. Пиперин говори како је ту војску предводио сам Карађорђе, а са њим су били хајдук Вељко и Кујунџи-баша. Ову борбу, називајући је четвртом, не наводећи која је била трећа, Вучић Пиперин је памтио и по томе што је и овде био као „одабрани коњаник“. Сигурно да овде није био без својих земљака и комшија.

Тада се почео развијати устанички покрет и на југозападном крају тадашњег београдског пашалука. Али и иза његових граница је самоникло растао покрет по старовлашком подручју. Ово је настајало нарочито у ослонцу на устанички продор према Ужицу

и у српским успесима на овој страни. Са друге, пак, стране било је ослободилачког покрета. Овде је већ морала престати турска доминација. Отоманска власт је имала само упоришта по варошима. Таква ситуација принудила је босанског везира да приступи припремама за једну офанзиву како би овај крај довео у покорност и ставио препреку на пут продирања устаничких снага из Србије.

Широки простор старовлашких села већ је био захватио талас ослободилачког покрета. Овде је већ морала престати турска доминација. Отоманска власт је имала само упоришта по варошима. Таква ситуација принудила је босанског везира да приступи припремама за једну офанзиву како би овај крај довео у покорност и ставио препреку на пут продирања устаничких снага из Србије.

Турски продор се у овом крају најјаче показао у једном тешком сукобу за кога Вучић Пиперин каже да је у њему учествовао. „Био сам војник битке противу Турака на Радаљеву под предводитељством војводе Милана Обреновића“.⁹ Тада су веће устаничке снаге први пут дошле према Старом Влаху углавном да спрече продор турске војске са ове стране на ослобођени део земље. Борба на Радаљеву била је дотад највећа у овом делу земље. Турци, да би угушили старовлашки устанак и сузбили главне устаничке снаге из унутрашњости Србије, па, по могућности, и старали их, почели су ову офанзиву по царском наређењу да се иде на Ужице, Шабац и друга места и удари на „разбојнике и усташе те да се разбију и у покорности доведу“.¹⁰ Тада се почело прикупљање војске према овом простору тим брже што се осећала могућност устаничких продора према Вишеграду, Прибоју и другим местима. Позивани су у борбу „ешрафи, велештовани мудеризи, хоце-ефендије, хасеџије, заповедници мртвих стража, барјактари“ и остали да се придруже санџак-беговима и спахијама који су већ кренули. Сам предводник овог војничког покрета Сулејман-паша Скопљак водио је 5.000 људи.¹¹

На висовима изнад Радаљева, међу којима је превој којим пролази стари трговачки и војнички пут некад штићен већ у то време напуштеном и опустелом средњовековном тврђавом, дошло је до борбе, тачније битке. Овде су се утврдили и чекали устаници из пожешке, ужичке и рудничке нахије. Снаге које су долазиле из старовлашка села и долином Моравице биле су далеко надмоћније и боље опремљене оружјем. Овај сусрет непријатељских снага морао је бити и упоран и дуг. Устаници су се бранили са

највећом упорношћу. Истина, о овом окршају нема података у сећањима и историјским радовима, не зато што би био незнатан, него зато што је наткриљен другим бојевима тога времена. Али, о жестини овог отпора постоје други подаци — уклесани на камену. Они указују какав је морао бити жесток отпор када су изгинули први људи — народни предводници у овом рату. Ту је погинуо први човек пожешке нахије — оборкнез Ристивоје, из Миросаљаца.¹² Овде је пао и Дмитар Недељковић, из Вирова, буљубаша драгачевски. Са њим је погинуо и један кнез из Драгачева.¹³ Постоји и још један податак у Ариљу о Јанку Симовићу, вероватно из Грдовића, за кога је такође записано да је пао у овом сукобу: „Погибе на Радаљево јуначки борећи се с Турцима за славу и слободу при Карађорђевој крајини“.¹⁴ Постојало је и једно предање које се односи на првог човека ужичке нахије — Михаила Радуловића, из Милићева Села, оборкнеза. За њега се некад говорило да је погинуо у борби против Турака негде у почетку Карађорђевог устанка. Био је познат и под именом војвода Радул.¹⁵

Један део из турске заповести за овај продор гласио је Скопљак-паши да: „с голом сабљом у руци прокрчи пут Божијим заповестима...“ Он је то и испуњавао. После успеха на Радаљево, спустио се низ реку и дошао у Ариље. Ту је, како бележе записи и записана предања, показао сву обест освајача.¹⁶ Окршај на Радаљево и турски продор у Ариље, били су у претпролећним данима 1806. године.

Видели смо како Вучић Пиперин само помиње Радаљево, где се борио, али без икаквих ближних обавештења. Скопљак-паша тада није успео даље да продре. Разлози су морали постојати због којих се уставио. Тада се вршило припремање за даљу одбрану. У овом крају је постојала опасност и од продора са стране Ужица, у којем су још били Турци упркос прошлогодишње српске победе код овог места. С пролећа је било више испада са те стране. Вучић Пиперин наводи још једну борбу у којој је био учесник. Он пише, да је био „учесник војне на Прилипцу против Турака, у којој сам се ја као и у осталим пређе бившим биткама отликовао“. Да ово није хвалисање, указује други податак. Кад су одавде гонили Турке „и на Ужице војевати пошли, произведен сам у путу дипломом војвода Карађорђа за бимбашу“.¹⁷ Борба на Прилипцу, односно на Лопашу, како је записано у наслову народне песме која се на њу односи, била је „на трећи дан Тројица“ 1806. године. Произвођење Вучића

Пиперина за бимбашу, могло је доћи непосредно иза тог догађаја, али и на основу казивања о његовом истицању у овом окршају.

Диплома о звању бимбаше донела је Вучићу Пиперину старешинство над Ариљем, Сврачковом, Рогама, Гривском, Радобуђом, Латвицом, Ступчевићима, Богојевићима и Трешњевицом. Могуће је да се временом власт ариљског бимбаше и проширила на још нека села. Иза добијања дипломе Вучић Пиперин је учествовао на једном походу према Ужицу, који може бити одмах иза борбе на Лопашу, и на другом походу („два пута ударао на Ужице“). Једном је то било под командом Лазара Мутапа.¹⁸

С краја 1807. године ариљски бимбаша са својим људима ишао је према Прибоју и Рудом под старешинством Милоша Обреновића, како он сам наводи. Ту му се десило да су му Турци коња убили у борби, а Карађорђе — кад је за то дознао — поклатио му је другог. Овај продор ка Лиму познат је добро из турских докумената. Из Сарајева се припремала хитна помоћ. Турци су, у својој преписци, указивали на могућност да између Срба и Црногораца постоји договор о нападу на вароши у Санцаку и затварање босанског пута.¹⁹ Продор у овом правцу обновили су Срби у већим размерама и са јачим снагама 1809. године. Вучић Пиперин говори о тадашњим борбама, у којима се нашао, код Нове Вароши, Пријепоља и Сјенице. Подвлачи да је и овде био под заповедништвом војводе Милоша „кад смо и Нову Варош запалили“. Наводи посебно „сраженије“ код Пријепоља, опет под истим заповедништвом.²⁰

„После битке пријепољске, по налогу војда Карађорђа, одвоио сам се од војводе Милоша... и дошао сам с мојом војском као бимбаша на Сјеницу, гди је нашу војску сам војд Карађорђе предводио“. За разлику од свих осталих борби у којима је учествовао, Вучић Пиперин се у свом казивању нешто више, и због посебног доживљаја, задржава на Сјеници. „И ту сам мога коња, излажући себе, као што сам и пре чинио у више случајева самог живота лишенију, испод себе од танета турске пушке изгубио, за ког ми је блажене памети војд Карађорђе, кои је очевидац био, кад сам ја са убијеног коња на земљу пао, другог коња зово(мо)г „Манова“ дао.²¹ Поклон, који је тада учинио српски војд Вучићу Пиперину, није могао остати незапажен. У то време, без одликовања и писмених похвала, можда је ово био један од највиших облика признања које може учинити врховни командант за показану храброст.²²

Зна се како су завршене борбе по Сандаку и Сјеници и због којих је узрока Карађорђе похитао ка бојиштима на источној страни земље. Вучић Пиперин сада се не налази више под заповедништвом Милоша Обреновића, који је отишао на Златибор да тамо спречава турски продор. Пиперин је постао самосталан у командовању. Он каже да се, по Карађорђевом налогу, повукао и посео шанац на Даретину — да ту покушава спречити започете турске налете на старовлашка села. Скопљак-паша, опет као заповедник на овом сектору борбе, продирао је у Србију. Надирао је у овај крај, робио; секао, палио и једним правцем допрео до Кукутнице, где се одиграла одлучујућа борба и његова војска, иза тешких губитака и српских напора, одбачена је, како сведочи позната песма забележена код В. Ст. Караџића, на Увац и даље. Други правац надирања ишао је ка Даретину. Вучић Пиперин, са својим Ариљцима, био је на овом правцу турског надирања. Овде су се налазили и неки други старовлашки народни предводници. Одбрана на овом месту није издржала пред турском снагом. Вучић Пиперин наводи како се и сам са својим људима нашао на Златибору и ту се борио под заповедништвом Мијаила Радовића, као бимбаша. Забележио је како су му три војника из његове јединице („моје управе“) погинула од турског топа. Командовање Вучића Пиперина на Даретину се оспорава једним казивањем учесника истог боја. Нићифор Нинковић пише како су њега прота Милутин Гучанин и Максим Рашковић оставили „за коменданта“ на Даретину. Он описује како је Скопљак-пашина војска стигла пред утврђење и како је неславно текао отпор да су осванули на Моравици и са Радаљева гледали како Турци пале старовлашка села и куће: „Онде дим, онде дим диже се у небо и пушке пуцају“.²³

Вучић Пиперин не говори о борбама од 1809. до 1813. године. О том периоду нема код њега ни помена. Када пише о својим борбама каже да му је она на Сјеници била четрнаеста, што значи да је борба на Златибору била петнаеста у којој је учествовао. У борбама је изгубио доста „имјенија и здравља“ и добио више рана, али живот, ипак, спасао. Последње 1813. године, када су се устанак и ослободилачка борба нашли у најозбиљнијој опасности, Вучић Пиперин добио је Карађорђево наређење, преко Мијаила Радовића, да се упути на Засавицу. Тамо је војвода Радовић већ био отишао. Ариљски бимбаша је отишао са својом војском за њим, али на бојиште није стигао. „Но у прелазку преко Колубаре, добијемо

глас да су Турци битку на Засавици одржали“.²⁴ Стога се Пиперин вратио са својим војницима. Он сведочи, даље, како је Радовић био принуђен да се преда Турцима заједно са другим старешинама „а ја несклон томе будући, предам свој живот опасности и звјерској судбини.“

Предавање таквој судбини значило је одметање у шуму или савременије речено повлачења у илегалност пред турском најездом, насиљима и одмаздама, а нарочито од страха због спахија, чија су добра била отргнута из њиховог власништва, а они протерани. Звање бимбаше могло је много да значи за непријатеља — оних који су се овде повратили иза девет година. Ариљски бимбаша, да избегне такве неугодне сусрете, одлучио се — на хајдучију. „Обукавши и жену моју у мушке хаљине, предао сам се заједно с њом бјегству (...) у дивљачком животу“.²⁵ Вучић Пиперин као да намерно избегава да употреби реч хајдуковање као врло непопуларну у време када је писао своју молбу. А хајдучија по ужичком подручју и Старом Влаху била је тада, од 1813. до 1815. године, и бројна и јака. Забележено је, између осталог, да се старовлашки старешина Хаци-Продан повукао ка Мучњу са 2.000 својих војника и наставио борбу.²⁶ Новија историја је нашла свој израз за такву појаву — није је називала старим омрзнутим именом, звала ју је герилом. У одметништво је отишао и Јован Митровић Демир из пожешке кнежине. Ближи подаци указују да се он склонио из свог краја и неко време провео у Високој изнад Ариља.²⁷ Ово никако не искључује одметништво. На више места се наводи да се међу хајдучима нашао и Јован Мићић. Тада је народ овог краја често чинио оно што је могло штетити Турцима. „Одметао се у хајдуке, па је из гора и планина у згодним приликама, сиодио доле и био Турке“.²⁸

Турска одмазда није заобишла Вучића Пиперина. Ако се насилници нису могли дочепати њега и његове фамилије, уништили су му све што су могли. Спалили су му кућу, све грађевине и отерали му у плен стоку и он је остао „само са голом душом“. Притом, како он пише, тада му је изгорело у кући више диплома и песама које је имао од Карађорђа и писмених докумената од неких војвода.²⁹

Ови хајдуци нису за собом оставили најсветлију успомену. Вучић Пиперин, баш зато, нити помиње хајдуке нити потсећа на њихово време. О њима има података са других страна. Било је у каснијим годинама и судских процеса због оваквог њиховог дело-

вања — односно због онога што су, у понеком случају, чинили народу. Вучић Пиперин такође не помиње ни Хаџи-Проданову буну, која је усталасала старовлашки крај и о којој је он морао знати. Над овом буном је стајала као нека анатема, као што бива са свим сличним покретима када се заврше са неуспехом.

У првим данима устаничке борбе 1815. године Вучић Пиперин је опет у првим редовима. Његово име се не среће у борбеним подухватима ужичких хајдука који су се тада нагло умножили и дигли против Турака. Он се нашао пред Чачком у боју на Љубићу. „И тек у почетку нове побуне противу Турака, од Књаза Милоша почете“. Иза Љубића учествовао је у неколико борби, како он наводи. То могу бити чарке са Турцима према Ужицу или кроз Драгачево и Стари Влах.

Ужички хајдуци су, том приликом, иза борбе на Љубићу и гоњења Турака кроз Драгачево, сачекали бегунце на прилазима Старом Влаху. Иза обрачуна на Јелици и Ртима, Турци су морали да издрже борбе у Клисурси и на Ацином броду, у близини оног разбојишта из 1806. године. Ту су имали тешке губитке. Није искључено да су то оне друге борбе о којима говори Вучић Пиперин, када их наводи да су биле иза Љубића.³⁰

Вучић Пиперин тада није био старешина, нити је деловао као бимбаша. Пише да се борио само као прост војник и додаје да му је нуђено пређашње звање, али га се одрекао „због изнемогли моји тјелесни сила.“³¹ То је био крај његове војничке каријере. Други људи су тада ишли ка свом успону. Одмах иза Љубића, док се продужавало гоњење преко Драгачева, за старешине у ужичкој нахији постављени су Симо Ковач са Златибора и Стеван Радуловић из Милићева Села. Старешинство над селима рујанске кнежевине, која су у околини Ариља, допало је Стевану Радуловићу.³²

Бивши бимбаша се повукао у своје село и тамо живео, не од старе славе, него од свог труда на оскудном сељачком имању. Нема никаквих помена о некој његовој јавној делатности. Био је сведок како нови човек из власти граби велика добра код Ариља, узима најбоље спахијске земље у „Кључу“, како се називао простор испод ариљске цркве између Мораве и Рзава, подиже раскошан конак и купује воденице. При том се име Пипериново не среће ни у једном купопродајном документу. Већ остарели ратник живео је мирно и заборављен у Грабовику, где је поправио свој дом и наставио посао који је радио и пре него што се упустио у рато-

вања. Ипак, није његово име било потпуно запостављено. Оно се налазило тамо где се имена осталих сељака не пропуштају, нити им се дозвољава анонимност. То су били разни порески тефтери.

У првом очуваном тефтеру који потиче из 1824. године, Вучић Пиперин из Врана записан је као власник 50 брера, на која је требао да плати 100 пара „чибука“.³³ Мукадски порез није падао у обавезу Пиперину. Тамо нема његовог имена.³⁴ За девет година имовно стање Вучића Пиперина нагло је опало. Године 1833. записано је да је имао само 19 грла ситне стоке.³⁵ Нешто бољег стања био је наредне године — имао је 30 оваца и коза.³⁶ Један недатирани тефтер из тих година има нешто опширније податке о имовинском стању Вучића Пиперина. Тада је у његовој кући била само једна пореска глава — он лично. Имао је да плати два гроша главнице. Плаћао је на казан два и на свињску попашу (држао је 20 свиња) два гроша. Бавио се и пчелама, па је задужен да плати такозване медарине један грош и 10 пара. Све је укупно, по овом тефтеру, износило седам гроша и 10 пара.

У неким тефтерима међу житељима села Врана или Грабовика не налази се име Вучића Пиперина. Ту се јавља неколико људи са именом Вучић, али другојачијих презимена (Миловановић, Вујић, Пантовић, Ненадић и Милић). У једном, опет недатираним, тефтеру стоји да је Вучић Милић „ослобођен од књаза“ плаћања данка. У другом, пак, стоји да је Вучић Вујовић „као стар ослобођен данка по указу књажеском“. Ово би били и једини подаци о Вучићу Пиперину у три деценије иза обновљених устаничких борби у Србији. Других података о њему нема, јер ни тефтери нису очувани за касније године. У погледу, пак, личности, наведених под овим именом, али са другим презименима, постоји могућност, због неустаљености административних прописа, да је неким од њих сам Вучић Пиперин означен по очеву имену.

Две деценије од оног времена кад се у попису војника јавља и Вучић Пиперин, нема његовог имена у званичним документима. Тада је овај човек решио да се обрати на највише место и затражи помоћ. Било је то време његове дубоке старости, када је био изнурен, осиромашео и остао без својих најближих. Имао је и синове, али кад је решио да тражи помоћ, они више нису били у животу, како сам наводи и баш што је остао без њихове потпоре, решио се да моли власт за помоћ коју је заслужио како не би спао на просјачки штап. Отишао је у Ужице, и тамо, 12. јануара 1853. године,

неком у перо казивао своје невоље и молбу. Изложио је све што је чинио „роду и отечеству“. Набројао је, овде већ поменуте борбе, али додао да ово, у својој дубокој старости, више не може ничим посведочити, осим људима, који имају више од 60 година, и својим „бојним ранама“. „Бог свемогући и совјест моја нека ми је сведок у колико сам битки ја роду о отечеству полезан био“. Подвлачећи шта је све изгубио, наглашавао је како се осећа срећним што је судбина дозволила да види плодове и својих напора које је „на избавленије рода свог положио“.³⁷

Из молбе Вучића Пиперина се осећа понос скромног старог ратника. Подвлачио је да су сви они који су, колико су могли, чим било, помоћ свом року указали, награђени у време владе сина Карађорђевог кнеза Александра, нарочито они што су живот за ослобођење земље опасности излагали. А он „прешавши већ преко једног столетија“ није ту помоћ тражио док није остао без хранитеља. Сада више никога ближег свог није имао „осим слабомоћне две унучади“. Промишљени и уздржани старац није никога оптуживао за своју невољу. Само је нагласио да је допринео више од многих који задовољно уживају своје плодове. Молио је „Висококласни Совјет а преко њега и свјетлог владатеља“ да му се под старост и нејакост смилују и, колико се за право нађе, укажу помоћи. Чинио је ову молбу и зато да се не би под старост излагао срамоти и просјачењу. Тражио је да му се, једном за свагда, одреди нека помоћ како би остатак живота провео у миру и задовољству. Молбу је завршавао речима достојним прастарог библијског патријарха да му се помогне како би могао „оно што сам за избавленије свога рода положио ,аналити и опростити“.³⁸

Оно што се, даље, догодило са молбом указује да је Вучић Пиперин био жива легенда свог краја, упркос своје скромности и туђег немара. Књажевски совјет је прихватио молбу. Овде су остале све оне провере, изјаве сведока и преписке уобичајене при сличним случајевима. Узето је за истинито све што је наводио у молби. Члан Совјета Миљцо Трифуновић, дугогодишњи начелник округа ужичког, подржао је ову молбу, прогласио је за истиниту на совјетском заседању и тражио да се она уважи. Овај високи државни чиновник није био очевидац свих тих борби, али је морао знати шта се о њима и у вези ариљског бимбаше много у народу казивало. Био је уверен у заслуге овог човека и у честитост његових навода. Совјет је прихватио ову подршку; одлучио је да

се Вучићу Пиперину не указује једнократна помоћ, што би била само нека врста милостиње. Решено је да се молиоцу, због крајње његове старости, „а да би остатак живота свог од прошње и срамоте обезбедио“, додели пензија. Са тим би се овај стари ратник „почаствовао“ за све оно што је учинио, „отечеству принео“, у току бројних борби. Отаџбина је, на овај начин, знатно касно и врло скромно одуживала свој дуг. А тај откуп био је два цесарска дуката месечно помоћи Вучићу Пиперину „докле год узживи“.

Помоћ би се издавала из државне касе преко начелства ок.

Одлука Књажеског совјета, уз образложење и подршку, отишла је на одобрење и потпис кнезу Александру Карађорђевићу. Кнез је одобрио ово решење највишег државног тела и упутио га на извршење Попечитељству финансије. Са овог места отишао је налог Начелству у Ужице за исплаћивање Вучићу Пиперину по два цесарска дуката по истеку сваког месеца. Прва исплата је извршена 30. априла 1853. године.³⁰ Тако је Вучић Пиперин ушао у ред ретких „правителствених пензионера“. Није се могао похвалити великим примањима када се упореди са примањима пензионера који су дошли из државне службе или са онима који су примали плате. Али, износ његових примања био је двоструко већи од оног што су тада у ужичком крају примали стари ратници. Они су добијали само по један цесарски дукат месечно (као на пример Тодор Стаменић из Солотуше, неки Дамјановић из Висибаве или неки Стојковић из Брезове). Никакве жалбе или приговори о висини овог примања нису нађени. Изгледа да је стари бимбаша био задовољан.

Крај свог живота провео је, уз ова примања, у Грабовику. Умро је затим убрзо, не зна се тачно када.⁴⁰

После дужег времена, на сеоском гробљу у Грабовику, постављен је мали надгробни крст од студеничког мермера, какви су се у то доба доносили и продавали у овом крају по цени за један дукат цесарски у коју се урачунавало и клесање натписа. Клесар је назначио ратничку прошлост Вучића Пиперина малим пиштољем и арбијом, дао неколико декоративних потеза у камену и уписао да је преминуо стари ратник у 100. години свог живота. Уписао је још и то да му је надгробни белег платио и подигао Тијосав Дробњак. То је био један од људи са којима је Пиперина везивало пријатељство из старог завичаја, а можда и из минулих борби у устаничким годинама. Овај севап, како се некад говорило, указује

да покојник није имао никога блиског, осим оне две нејаке и „слабомоћне“ унуке, о којима је писао у молби.

Време, које је протекло, учинило је своје. Некад блистави мермер патинирале су кише, врућине, снегови, мразеви и лишај. Споменик је истрајавао дуго над гробом, па је затим, при неком чишћењу овог простора или некој сахрани, померен са места, немарно избачен да нестане као последња успомена на ариљског бимбашу и његово време.⁴¹

Још једном се поменуло име Вучића Пиперина. Године 1865, када је прослављена педесетогодишњица устанка из 1815. — сакупљани су подаци о живим и помрлим ратницима тога времена. Прикупљање података о ратницима ишло је преко полицијских власти у целој Србији и то живима за доделу одликовања Таковског крста, а мртвима за помен. У срезу ариљском је тада још било десет живих учесника ових бојева. Најмлађи међу њима имао је већ 79 година. Овде су набројени и они којих више није било. Имало их је 30. Међу њима уписан је, као први, Вучић Пиперин из Врана. За њега је, због нечега, забележено да има три сина.⁴² Ово је противуречно са наводом из његове молбе за помоћ.

Уписивање имена Вучића Пиперина, као првог у реду преминулих ратника и објављивање таквог редоследа, може да значи и још живо постојање традиције у тадашњем времену међу народом о великим заслугама ариљског бимбаше које његови савременици и поколење иза њих нису могли ни хтели да забораве.

МОЛБА ВУЧИЋА ПИПЕРИНА — СОВЈЕТУ КЊАЖЕСТВА СРПСКОГ 12. ЈАНУАРА 1853. ГОДИНЕ*

Високославному Совјету

Сви они, кои су у биткама за ослобођење нашег отечества чињеним, учествовали, под управом блаженопочившег војска Карађорђа, па били они Синови нашег Отечества, или пак прирођени, имали су Срећу под срећном владом нашег данашњег СВЈЕТЛОГ владатеља и КЊАЗА АЛЕКСАНДРА Сина Карађорђевог добити ужитак негдашњи крвави и знојем заслужени трудови своји.

Ја пак, кои нисам имао нужду до сада досаду Свјетлом КЊАЗУ и Правителству ради изгјазанија ужитка за староску обтере-

ћени мој живот приносити, све сам оне, које је наша славна Држава за старе труде и подвиге њиове награђавала, тако сматрао, као да је високославно Правителство и самог мене чим напредило, и благодарио сам Богу, што је наша Држава дочекала стање то, да заслужне синове своје, праведно наградити може.

Све сам фала милом Богу, који је доживио ме ово Србије срећно стање дочекати, до сада у таквом стању и имавши потомке моје брачне свезе, био да никада помоћ туђу потребовао нисам.

Но сад дошавши већ у престарјеле године мог живота и немајући ни с које стране помоћ мом животу, у ком су ме сви синови и кћери преселивши се у вјечнују жизни живити оставили, имам крајњу нужду обратити се високославном Земаљском Совјету и молити Га за помоћ државну без које сада развје у стању просјаком никако живити не могу.

Да не би заилазио у доказивање већи мои, свом роду принешени заслуга, бар то, које је не само већем числу моје у биткама учествовавши дружине, но држим и неким Члановима нашег Правителства познато, навести за излишно не налазим, да сам најпре и најпре учествовао у битки противу турака на Пожеги, са Лауданом, кад сам 24. године свог живота имао. После ове битке, био сам учесник битке на Руднику, која је прва битка блаженопочившег војда Карађорђа била, у којој ме је и сву војску предводио војвода Мутап. После ове битке, учествовао сам при битку на Љубићу као изабрани коњаник такође под предводителством војводе Мутапа. У четвртој битки код Карановца, гди је Србску војску предводио сам војд Карађорђе, са ајдук Вељком и Димитријем Кујунџи-башом учествовао сам такође као одабрани коњаник; и после ове битке, био сам војник битке противу турака на Радаљеву, под предводителством војводе Милана Обреновића. По овој петој битки, био сам у 6-ој битки учесник војне на прилици противу турака, гди нас је предводио прото Милутин из Гуче. Кад смо из битке Прилипачке, у којој сам се ја као и у осталим пређе бившим биткама одликовао, на Ужице војевати пошли, произведен сам у путу Дипломом војда Карађорђа за бимбашу и дата су ми истом Дипломом Села: Ариље, Сврачково, Роге, Грибска, Радобуђа, Латвица, Ступчевићи, Богојевићи и Трешњевица под собственоу управу, с којима сам Селима као предводител тада први пут, а после и два пута на Ужице ударао. По свршеној у Ужицу битки,

био сам учесник и бимбаша битке на Љубањама под предводителством војводе Лазара Мутапа.

После битке Љубањске био сам бимбаша на битки на Прибоју између Лима и Увца сад у старој Србији под Старешинством војводе Милоша Обреновића, и по овој битки, био сам војник и бимбаша на битки на Рудову, и ту су ми надамног турци Коња убили, за ког ми је вожд Карађорђе, из призренија на отличну ревност моју, другог дао.

За овом битком учествовао сам при битки на Таламбасу, под предводителством војводе Милоша, и после ове био сам учесник и бимбаша битке на новој вароши, и то такође под управом Милоша војводе, кад смо и нову варош запалили. По учињеном сраженију код нове вароши, био сам као бимбаша са мојом војском при сраженију код пријепоља под управом војводе Милоша.

После битке Пријепољске, по налогу војвода Карађорђа одвоио сам се од војводе Милоша, под чијим сам управленијем био, и дошао сам, с мојом војском као бимбаша на Сјеницу, гди је нашу војску сам вожд Карађорђе предводио, и ту сам мог коња, излажићи себе, као што сам и пре чинио, у више случајева самом живота лишенију, из под себе од танета турске пушке изгубио, за ког ми је блажене памети вожд Карађорђе, кои је очевитац, кад сам ја са убијеног ми коња на земљу пао био, другог коња, зово(мо)г „Манова“ дао. Иза ове четрнаесте мог присуствовања битке, био сам по налогу војвода Карађорђа старешина војске Србске на Деретину, и по овди свршеној битки, по други пут војевао сам на таламбасу противу Скопљак Паше, под предводителством војводе Мијаила Радовића као бимбаша, гди су три војника испод моје управе од једног турског топа, погинула.

Кад сам у свима преднаведеним биткама срећно живот мој, са губитком доста мог имјенија и здравља, и добитком неколико у овим биткама рана спасао, похитао сам по налогу војвода Карађорђа преко Мијаила Радовића испорученом ми, и на Засавицу са малом војском, и са војводом Радовићем, но у прелазку преко Колубаре, добијемо глас да су турци битку на Засавици одржали, због чега буде се војвода Радовић принуђен турцима предати, заједно с другим старешинама, а ја, несклон томе будући, предам живот свој опасности и звјерској судбини, па обухавши и жену моју у мужке хаљине, предао сам се заједно с њом бјегству и у таквом пребудем до почетка волненија Књаза Милоша у дивљачком жи-

вогу, а турци при таквом бјегству мом спале ми Кућу стаје и све што сам имао, и сву ми стоку отерају за пљен и ја само са голом душом мојом и жене ми, останем жив у планини, и тек у почетку нове побуне противу турака, од Књаза Милоша почете, повратим се сбог изнемогли мои тјелесни сила, ранама војеним обтерећен даваога ми над војском старешинства, у више битки као прост војник учествовао, и ево Фала милом Богу, Срећно ово садање повољно стање свог отечества доживио.

У свима преднаведеним, а и многим другим биткама, да сам ја негде као одабрани војник а више као старешина неке части војске учествовао, имао сам више како вожда Карађорђа Диплома и писама, којима ме је и за бимбашу произвео; тако и надлежни војвода писмени докумената, које је сваком оном који је мој савременик познато, но сви су ми ти документи, кад ми је кућа при бјегству мом од турака по изгубљеној на Засавици битки запаљена, изгорели, и тако ничим другим, осим оним лицима, који више од 60. Година имаду, и пријажавајућим и сад бојним ранама сад нисам у стању све ово што сам навео, доказати.

Бог свемогући, и Совјест моја нека ми је свидјетел. у колико сам битки ја живот мој грозној опасности излагао, у колико сам битки ја роду и отечеству мом полезан био, и са каквим мог здравља, сирјеч мог физичког, моралног и материјалног стања губитком данашње срећно стање Србије дочекао. Свим овим ја се дичим, нарочито, тим што ми је судбина доживити дала, да дочекам плодове моји труда и подвига које сам под ризичном и управом и животом вожда Карађорђа на избавленије рода свог положио, под срећном и спокојном управом његовог Сина, а Свјетлог нашег КЊАЗА АЛЕКСАНДРА, уживам.

Сви они, који су колико могли, роду свом с чим ми драго у помоћ притекли, били су срећни у данашње време, срећне владе Сина Карађорђевога награђени, нарочито они, који су живот свои за ослобођење Србства опасности излагали, па зати се и ја, који сам данас, прешавши већ преко јеног столетија, сваке помоћи лишећ и без сваког другог ранитеља осим слабомоћне две унучади остао, а који сам ви много него неки од они, који задовољно плоде свои, мањи мои труда и пожертвованија уживају, усуђујем се овим всокославни Совјет а преко њега и СВЈЕТЛОГ владатеља ми, да се и мени под старост и нејакост моју, колико СВЈАЛИ КЊАЗ и Правителство за сходно нађе, да не би себе по старост моју срамоти и

прошњи излагао, награда из Народне касе одреди, и та ми се једанпут за свагда, да и ја пред самрт остатак мог живота у покоју и повољству проведем оно што сам на избавленије свог рода положио ала им и опростим, изда.

12. Јануара 1853. Год.
у Ужицу

нижајши
вучић Пиперин
из Ариља Окр. Ужичког

НАПОМЕНЕ

1. „Умотворине Томе Милиновића Морињанина, бившега војводе при Србској артиљерији у време србскога војда Карађорђа Петровића“, Београд, 1847, стр. 18.

Т. Милиновић Морињанин, рођен у Ђоки Которској, месту Морињу, 1770. год. Живео је у Трсту и побегао испред Француза. Бавио се у југозападној Србији, када је дошао да се укључи у устаничку борбу. У својим биографским белешкама он то не пише, али се да закључити по познавању прилика и људи. Дobar познавалац топова, постао је код Карађорђа топчи-баша. По слому устанка прешао је у Русију. Умро је и сахрањен у Акерману. Његов спис настао као одговор „Србијанки“ С. М. Милутиновића Сарајлије више иде на то да га допуни него да са њим полемише. Издао га је С. Милутиновић Сарајлија. У херцеговском архиву постоје бројни подаци о трговачкој и поморској породици Милиновића, из Мориња, чак из дубље прошлости.

2. Звање бимбаше и функција за њега везана потиче из турске војничке терминологије. Бимбаша је заповедник над хиљаду људи — над батаљоном. Као чин бимбаша је једнак мајору. (Глиша Елезовић — Речник косовско метохиског дијалекта; Петар Скок — Етимолошки рјечник).

3. У данашњој породици Пиперчића, у Грабовку, који нису иначе директни Вучићеви потомци, зна се за предање о досељавању из Црне Горе. О том предању знају и Дробњаци из Врана, као и њихови презимењаци у Глумчу код Пожеге.

4. У суседном селу Сврачкоу постоји предање о насељавању Недељковића баш на таквом терену. Родначелнику Недељку понуђавана је плоднија земља. Није је прихватио што је тамо земља тешка за рад, а препуна метиља који је сатирао овце. Прихватио је планински терен, где има пашњака и дивљачи за лов.

5. АС—Совјет; № 90/1853. Молба В. Пиперина Књажевском совјету за помоћ. Своје године у овим борбама наводио је Пиперин читав људски век касније и то онда када је писао да је навршио једно столеће живота. Датумска прецизност није била врлина предања и казивања.

6. Јанићије Ђурић, „Српска повестница Карађорђевог времена“ у Гласнику Друштва србске словесности, књ. 4. стр. 25, Београд, 1852. Ослањајући се на ово и слична казивања, Миленко Вукићевић у раду — Карађорђе, књ. I. стр. 77. и 78. описује борбу код Пожеге и учешће Карађорђево у истој. У романсираној Карађорђевој биографији Пера Тодоровић описује посебно Карађорђево јунаштво при нападу на турску утврду код цамије у Пожеги.

Има података да је Карађорђе тада био и у другим местима; ишао до Сјенице и Нове Вароши и учествовао и у другим бојевима (Гласник Друштва србске словесности, књ. IV, стр. 95—99). Није искључено ни учешће В. Пиперина и у овим походима.

7. АС—Совјет; № 90/1853. Лазар Арсенијевић Баталака, Историја српског устанка; I, Београд, 1898, стр. 88—89.

8. Баталака, на истом месту. Историјска сличност постоји у првим устаничким данима 1941. године и изражава се у тесној повезаности ариљских села и Драгачева.

8. Мирослав Ђорђевић, Ослободилачки рат српских устаника 1804—1806, стр. 187—188.

9. АС—Совјет; № 90/1853. Радаљево се рачунало на граници Старог Влаха и Драгачева, односно београдског и босанског пашалука.

10. Кемур Шејх Сејфудин, Први српски устанак, Сарајево, 1914, стр. 41.

11. Исто. стр. 46—48. Скопљак—паша, иза једног напада у Доброселици, кренуо је ка Новом Пазару. Отуда, иза низа покрета и акција, упутио се преко Старог Влаха у долину Мораве. На путу му је стајала српска снага на Радаљеви.

12. Оберкнез Ристивоје из Миросалца среће се и раније на једном од важних докумената. У писму српских кнезова Дсвлету, од 4. апр. 1797. год. налази се и „Христивоје, кнез Пожеге и сви који су самном“. (X. Шабановић — Турски извори о српској револуцији 1804, I, стр. 202). На споменику његовом сину у Миросалцима стоји да је Ристивоје „кнезовао целом нахијом пожешком за владе турске“.

13. По запису на споменику у Кривачи. Додатак од Срећка Недељковића. Ту стоји да је Дмитар погинуо „од Скопљака Сулејман-пашине војске“.

14. Споменик Јанку Симовићу, подигнут иза 1848. године, указује да је пао у борби против Скопљак-паше на Радаљеви. Овде, као ознаке ратника, уклесани су пиштољ, арбија и цида. Година смрти и борбе није тачно записана; после четири деценије разумљива је таква омашка.

Треба забележити да ни један од ових ооележја не стоји над гробом. Изгинули су остали на бојишту којим је завладао непријатељ.

15. Михаило Радуловић, колико се могло пронаћи, помиње се само на једном месту. Лазар Арсенијевић Баталака, у наведеном делу, стр. 216, наводи како је Карађорђе поставио Михаила Радуловића, из Милићевог Села, за старешину у ужичкој нахији. Постоји још један податак у необјављеној грађи Љубе Ковачевића, где се наводи да је Михаило Радуловић постављен за обор-кнеза ужичке нахије, 20. августа 1805. године. Затим нестају сви трагови о овом човеку. Стари Војин Радуловић из Милићевог Села је некад казивао аутору о постојању у њиховој фамилији неког војводе Радула који је погинуо рано у борби против Турака, али без икаквих ближих података, осим да је то било у „Старовлашкој“.

16. В. Ст. Караџић, Историјски списи, Београд, 1969, стр. 272—273 сведочи о овом продору. Он пише да се Скопљак-паша, иза сукоба код Новог Пазара, вратио на Стари Влах и „удари на наију ужичку и продере чак до Ариља“. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 598, наводи како је црквена ђграда у Ариљу била окићена са 70 српских глава. Нису ли то биле жртве са Радаљева? Ту још пише како је црква лагумирана са 14 ока барута. Коста Симић, у својим успоменама, наводи да је Васиљ Ђирковић, из Погледи, спречио лагумирање. Турци су затим палили сва села на свом путу.

17. АС—Совјет; № 90/1853. Песму о боју на Лопашу објавио је М. Ђ. Милићевић (Кнежевина Србија, стр. 694—697). Песма је настала у Драгачеву и истиче предводнике свог краја. Ту се, као турски предводник, наводи Орд-ага, који је овде наводно и погинуо. Орд-ага неће бити, него звање заповедника ордије.

18. Исто.

19. Исто. Кемур Шеј Сејфудин, на истом месту, стр. 58, 161—162, говори о овим походима. М. Гавриловић, грађа за историју првог српског устанка, стр. 264 и 267, наводи француске изворе које говоре о турском страху да се не пресеке веза између Босне и Уруменлије. У једном документу из тог времена види се да се ова веза називала „велики богаз друм цариградски“. О огорченим борбама за ово важно место, и снагама које су се са турске стране ангажовале, сведочи једно место, које наводи поменути Кемур (стр. 214) „... пошто су вјерски непријатељи заузели јени-варошку и сјеничку касабу, а још осим тога навалили на босанску цаду, те су је пресејекли у намјери да се саставе са Црногорцима“ босански везир је наређивао да се дигне још 13 барјака војске и иде на тај крај. (Турски барјак је имао 120 људи — пр. аут.).

20. О српским устаницима у Пријепољу, в. Алекса Ивић, Списи из бечких архива, VI, стр. 164. док. 179. О паљењу Нове Вароши говори Нићифор Нинковић, Живнописанија моја, Нови Сад, 1972, стр. 34—35.

21. АС—Совјет; №/1853.

22. Сима Милутиновић Сарајлија у Србијанки, част трећа, стр. 151—153, наводи у својим стиховима податке из борби на Сјеници. Он говори и неком „Старини Вучети“, чије презиме не наводи, и каже да се истакао у одбрани од једног турског напада. За тај успех, наводи песник, сам је Карађорђе наградио овог старину и похвалио га. Није искључено да песник овде говори баш о Вучићу Пиперину. Промена имена би могла доћи и услед потребе за течнијим током стиха, али и услед размака времена до писања поеме или нетачног казивања које је неко дао С. М. Сарајлији. Нису познати подаци о неком Вучети толико истакнутом на Сјеници.

23. Н. Нинковић, у истом спису, стр. 36—37. Из текста излази да је Нинковић само заменио те личности чије присуство помиње у шанцу на Даретину за време њиховог кратког одсуства. Овде треба имати на уму две чињенице. Нинковић описује панично расуло на Даретину, а В. Пиперин говори како је са војском доспео на Златибор и ушао у борбу. Изгледа да је тамо отишао пре напада на даретински шанац. Иначе, устаници су запречили турски продор отпором на Кукутници и на Златибору.

24. На Засавици су учествовали људи из Драгачева и ужичке нахије у великом броју. М. Ђ. Милићевић помиње у својој књизи неке од тих учесника који су тамо и изгинули. Имена неких се налазе у архивским документима. О учешћу драгачеваца сведочи један надгробни натпис код цркве у Прилишцу.

25. АС—Совјет; № 90/1853.

26. Мих. Гавриловић, Милош Обреновић, I, стр. 46. Ту наводи да је било хајдучије и по другим крајевима земље.

27. Исто. Ј. Митровић Демир у Високој се помиње и у АС—НОУ—1865, а такође и у АС—МУД—II—IV — 71/1877.

28. Коста С. Протић, Ратни догађаји из Другог српског устанка у Год. Николе Чупића, књ. XII, стр. 39. Београд 1891. То су били тада чувени „ужички хајдуци“. О њима говори и С. Милутиновић Сарајлија у Историји Србије 1813 — 1815, стр. 96. Али, истини за вољу, одлазак у одметништво потстицао је и још један узрок, такође донет турском најездом. То је била појава куте која је страховито закачила и ово подручје. С. М. Сарајлија ово стање означава речима: „Шума ти је мати“.

29. АС—Совјет; № 90/1853. Турци су тада махнитали са пожарима и паљевинама. У овом крају земље забележена су спаљивања више цркава и других грађевина, као у Горобилу и Годовику и поновни покушај уништења ариљске цркве која је запаљена сламом. Записана су насиља према манастиру Рачи и на многим другим местима. Паљевине по селима нису ни бележене; биле су бројне и убичајене. Треба се подсетити како их је описивао Нићифор Нинковић када се по селима турска надирања обележавају димом за димом и тако пожари обухватају читава села.

30. Исто. О борбама по Драгачеву и Старом Влаху пише К. Ненадовић — Карађорђе, I, стр. 368. С. Милутиновић Сарајлија — на поменутом месту; стр. 280. О овим борбама је писао и М. Ђ. Милићевић у поменутом делу. В. и В. Ст. Караџић, Српске народне пјесме, књ. IV, — Устанак кнеза Милоша на Турке.

31. АС—Совјет; № 90/1853.

32. АС—ЗМП—№ 125. Стеван Радуловић, који се истакао у тадашњим борбама, може бити блиски сродник, ако не и син Михаила Радуловића, оног оборкнеза о коме се врло мало зна.

Вучић Пиперин ће само још једном бити поменут као војник. У марту 1832. године, када је овај крај био узнемирен босанском буном, претњом царске војске да пређе Србијом и немирима у Ужицу. Тада се овде пописивала војска. В. Пиперин се налази у списку, међу својим земљацима, као један од два коњаника из Врана (АС—КК—XXXII—394 — „Наија Ужичка—Калетанија Руина 832 марта 12-ог Списак војника“).

33. АС—МФ—ЗТ — бр. 301. Чибук је био порез на овце и козе и плаћао се по две паре од грла. За увид како је изгледала Пиперинова имовина, треба навести, из истог тефтера, да је тада било људи који су имали преко две или три стотине грла стоке, а једна у Високој чак 457 комада.

34. Исто; бр. 246.

35. Исто; бр. 354. Тефтер чиџучки, 1833. Капетанија Руинл.
36. Исто; бр. 390. Ту су записана и још два Пиперина, поред Вучића: Остоја и Радован. Први је имао седам, а други пет брава. Обојица су, због нечега, носили надимак „Одактан“. Име Вучића Пиперина, узето у односу на остале пореске обвезнике, налазило се ниже од људи средњег стања, што значи да је овај човек био прилично сиромашан. То значи да није био ни миљеник тадашњег владара у Србији.
37. Из наведене молбе В. Пиперина.
38. Исто. Молба је потписана овако: „Нижажши Вучић Пиперин из Ариља Окр. Ужичког“.
39. АС—Совјет; № 50/1853. Концепт решења № 210. од 21. фебр. 1853. год. Кнез је потписао одобрење и упутио налог попечитељу финансије под В№ 215. од 23. марта исте године. Попечитељ је, пак, са своје стране, упутио налог у Ужице 30. марта 1853. (АС—МФ—V—76) 1853. и АС—НОУ 1853. иср. гр.). Прва исплата, преко среског начелника у Ариљу, извршена је по Дневнику касе Окр. начелства под К№ 180. од 30. апр. 1853. Сума је износила 60 гроша и 32 паре „у добром теченију“, што значи двоструко у чаршијским грошевима.
40. Као година смрти Вучића Пиперина на надгробном споменику уписана је 1852, што противуречи свим наведеним документима у вези са његовом пензијом, из којих се види да је он био жив с почетка 1853. Из исплатних докумената се види да је ту помоћ и примао до краја исте године. Објашњење лежи у томе да је белег на Вучићев гроб постављен знатно касније када је већ сећање на тачан датум смрти било избледело.
41. Овај белег је пронађен захваљујући Симу Јанковићу из Врана и Бошкку Петронијевићу, из Ариља. Споменик је очишћен и снимљен. Предложено је да се заштити и очува. Иначе, место гроба Вучића Пиперина више се не може сазнати.
42. Видовдан, 27. мај 1865. год. свечани број. САНУ—Споменик СХIV — Драгоје Тодоровић — Попис устаника из 1815, Београд 1966.
- * Документ се објављује верно оригиналу, само у савременој транскрипцији.

VUČIĆ PIPERIN, BIMBAŠA D'ARILJE

L'auteur publie le présent article à l'occasion du centenaire de la Première insurrection serbe.

Il s'agit de Vučić Piperin, bimbaša d'Arilje et de sa participation à l'insurrection soulevée par Karageorges. Vučić Piperin, éminent insurgé originaire de la partie sud-ouest de la Serbie de l'époque, fut négligé encore de son vivant et, après sa mort, fut tout à fait oublié. L'auteur n'a pu trouver nulle part un document sur Vučić Piperin à l'exception d'un vers dans lequel son frère d'armes Toma Milinović l'invoque en 1847 en le glorifiant. Nous retrouvons son nom dans quelques documents de l'époque, mais après la fin des luttes des insurgés, il n'était devenu qu'un contribuable des impôts et se retrouve dans les recensements de ceux-ci.

Čučić Piperin qui dans sa vieillesse de près d'un siècle était devenu pauvre et infirme au point d'être réduit à mendier, s'était adressé au Gouvernement de la Serbie. Dans sa pétition il énumère les batailles auxquelles il avait participé, les commandants sous lesquels il avait servi et dont il avait été l'égal et les blessures reçues sur le champ de bataille. C'est ainsi qu'il nous a légué sa biographie depuis sa participation à la guerre austro-turque jusqu'à la seconde moitié du XIXe siècle. Il mentionne aussi son contentement de ce qui a été atteint par la lutte et prie qu'on lui donne des subsides pour qu'il ne soit pas réduit à la honte de mendier.

Au moment où il présenta sa pétition il y avait encore des témoins vivants ayant participé à la première insurrection qui confirmèrent ses dires. Le prince et le gouvernement serbes, en se basant sur leur témoignage, octroyèrent à Vučić Piperin une subvention mensuelle modeste. Les chercheurs et lecteurs modernes peuvent considérer ce document basé sur de tels témoignages, comme une preuve certaine de la lutte des insurgés dans le sud-ouest de la Serbie pendant la Première insurrection.

станъ свей ожеговъ доживио.

Убоина ордонавдуримъ, а и мношми дружию бива
наша, да самъ я негди тако оуброчи войниъ а више ко
саоудешми неже наши войска драговова, имао самъ више
како вандра Карабуфта дилома и аисаме, тошма
ме я и ва бимбашу ордонво; тако и недрешни войска
аисаме документаа, коге свейкомъ сономъ кои ч мой
современитъ дознаао, но ви су ми самъ документаа,
кадръ ми я куфа при свейбу мой оуброчатъ ао
побудебно на Багавици ешати сапокибна, и ооремъ,
и тако нечимъ дружимъ, ошимъ онимъ мичимъ, вон
више оубъ 60. Година мичиу, и аримичиоа и оимъ я
и кадъ свейкомъ рачнааа садрнисамъ устанъ свей
ово што самъ навго, добавати.

Сооъ свеймогити, и свейсамъ мой нека ми я свей,
самъ, убоинткъ самъ бивати я живоаа мой другой
оаасностаа и матаа, убоинткъ самъ бивати я друго, и о,
саекоааву мой оомератъ свей, и оо каквимъ мой оубр
вляо, сурткъ мой дружинткъ, морешткъ и матаа,
рѣшптъ саанъ губнакомъ даешитъ срейткъ останъ
Ррѣя догеккоа. Свеймъ овимъ я се дримъ, недрож
ао, самъ, што ми я судейна драживити дама,
да догеккаимъ ошодве мой дружа и оуброчатъ коге
самъ оубр рачноткъ и уоаравомъ и живоаакомъ

у С^вѣтлости праваниѣ воше на архимандриту сродиву мураву,
 где наош е сродиводу сродиво Милушанинъ иош Сурѣ. Подъ симо
 иош Свѣтлости Стримицаѣ, у којош сошъ се во као и у ошъ, и
 мшѣ сурѣ свѣтлостъ свѣтлостъ архимандрита, на Сурѣ: ва
 востави пошми, сродиводу савъ сурѣ Стримицаѣ,
 востави КараѢорѣѣ са свѣтлостъ и дшъа су мш и ошъ,
 Стримицаѣ села: Аримѣ, Стрѣкѣ, Росѣ, Стрѣкѣ,
 Радошѣ, Лавшѣ, Сауарѣ, Согошѣ, и Стрѣкѣ.
 вшѣ подъ сродивому сурѣ, са шшми савъ Стримицаѣ
 сродиводу савъ сурѣ сурѣ, и шшми савъ сурѣ, на
 Сурѣ сурѣ. По свѣтлостъ у Сурѣ свѣтлостъ, савъ савъ

Сл. 3. Из молбе Вучића Пиперина: села која су му додељена
 КараѢорѣвом дипломом

Собору Књажевства србског.

За сел Вучићу Стримицаѣ, и архимандриту сурѣ
 мш Стрѣкѣ, и сурѣ сурѣ и сурѣ сурѣ
 сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ
 и сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ
 и сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ
 сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ
 и сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ
 сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ сурѣ

В. А. КараѢорѣвић
 23. марта 1855. год.
 у Београду

Ш. КараѢорѣвић

Сл. 4. Кнез А. КараѢорѣвић, Совѣту Књажевства србског: одобрава да се
 издаје месечна помоћ Вучићу Пиперину

Сл. 5. Надгробни белег Вучићу Пиперину, „крабром војнику“ који „плати (и) сподиже“ Тијосав Дробњаковић

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

НАДГРОБНИ ПОРТРЕТИ

(О особинама личности на надгробницима западне Србије)

Приказ особина личности упокојених људи на надгробним споменицима западне Србије веома је занимљива тема за озбиљнији научни приступ, не само са становишта изучавања посебности духовно-моралног портрета појединаца, већ и са позиција дубљег сагледавања општих карактеристика свеукупног живота патријархалног друштва нашег поднебља.

Овај рад представља скроман покушај да се учини глобални увид у основне особености надгробног „сликања“ наших предака. Осветљавање „главних“ особина покојника, односно оних које се учесталије сусрећу у обликовању посмртних ликова праћено је у временском распону од 1860. до 1940. године, а то и јесте време најиздашније клесарске речитости, па, према томе, и надгробним портретима најбогатије. Наиме, пре овог раздобља одлике покојника се и не могу пратити услед њиховог неуписивања на споменике, а

после њега надгробна сведочења о умрлима су све више свођена на штуре податке који, иначе, не казују ништа ново што већ у поманутом раздобљу од осамдесет година није речено. Тако су се гробља после другог светског рата претворила у огромна слагалишта мртвог камена, са кога су потпуно истиснути и човеков животопис и његова лична обележја.

При обради ове теме коришћена је грађа са гробља која се налазе на широком подручју од Рудника до Златара и од Ибра до Дрине, али пошто су портретним исказима најбогатија гробишта у средишту истраживачког подручја, то су примери у овом раду махом са споменика драгачевског, трнавског, пожешког, ариљског и ивањичког краја. Гробља по периферији (рудничка, студеничка, златиборска, рачанска и санџачка) кудикамо су мање заступљена.

Означаваше одлика покојника је доста „касан плод“ надгробних споменика, којима, одмах да кажемо, првобитна намена није ни била да сликају покојничке ликове, већ само да сачувају „грубу“ успомену на њихово име и постојање. Личност мушкарца ће се, па и то некако стидљиво, почети да појављује на надгробљу тек од седмог десетлећа прошлог века, а женских особа још тридесетак година касније. (Патријархална неправда према женском роду и на гробљима се видљиво потврдила). Требало је да прође преко пола столећа од ослобођења од Турака, па да из таме злог времена изрони нешто од личности сеоског патријархалца.

Да би се створила потреба да се испољава лична различитост, односно јединственост сопствене природе, улоге или положаја, требало је претходно да се „догоде“ извесни друштвени процеси и сазреле услови који би повољно деловали на развој самосвести. Требало је дојучерашња раја најпре да се ослободи дуготрајног ропског осећања себе, па тек онда да проширује свест о сопственом самовољству. И сами искази којима се данас означава човек као лична посебност касно су ушли у народни језик. Тако, на пример, у Буковом „Рјечнику“ нема речи: личност, особа, особина и особено, што јасно указује на непостојање у народном говору тога доба (половина 19. века) израза који би упућивали на индивидуалитет, односно на оно што је у појединцу особеног карактера. (Врло је мала вероватноћа да је народ за те речи знао, а да их је Вук Караџић случајно, из простог заборавља, „прескочио“).

Постепено, напоредо са привредним и, нарочито, „писменим“ успоном, национално и социјално ослобођеног рајетина, опширивао

се опсег свесности индивидуалних посебности. Уз то, све убрзанији распад патријархалних облика живота доприносио је индивидуацији колективног племенског човека, који се све више почињао осећати као особено посебје, а све мање као безлични припадник шире братственичке групе. Најзад, сеоски човек се све смелије ослобађао од наметнутог му цркварског схватања да је људски створ „раб божји“ и да понос, па и истицање личносног у човеку, није смртни грех.

Особине личности ће бити приказане с освртом на узраст, пол и временски размак (где год је то могуће). Указаће се на телесне, емоционалне и друштвено-моралне особине као и на способности (знање и умење) и особености које су у постојанијој вези са повољним друштвено-економским положајем појединца. Првенствено ће бити говора о благородним, веледушним и узоритим својствима, јер она се готово искључиво и помињу на споменицима, пошто су мртви имали вечиту повластицу да се о њима само добро говори. (О покојницима је махом говорено улепшано и самохвалисаво, отприлике онако како о својим успоменама из детињства причају одрасли људи). Али, указаће се и на особине врло неславне, нимало узвишене и дичне, нимало чојствене и благодарне — особине које су одликовале преступнике свих врста и одметнике од водећих вредности патријархалног друштва.

ТЕЛЕСНЕ ОСОБИНЕ

У „писаним“ надгробним портретима телесне особености су поретко заступљене! (Међутим, ликовно представљање људске телесности на споменицима је и богато и разноврсно). Ређе истицање телесних својстава добар је доказ да се, макар после смрти, изгледу тела кудикамо мање придавала важност него духовно-моралном лику. На гробиштима се од споља опазивих људских одлика срећу младост, лепота, снага и понеко „здравствено обавештење“.

МЛАДОСТ

Младост се може посматрати као телесно својство једино у смислу што је споља опазива као одлика узраста. На надгробницима младост је одредба деце, младића, девојака и млађих супружника, а горња граница до које се рачунала завршавала се око тридесете године. Као особином трајне вредности, клесари су младошћу осликавали рано преминуле особе и на старијим и на новијим спо-

меницима. Придодавали су је подједнако уз особе оба пола, али су, ипак, мушкарце нешто чешће означавали као младе.

Уз све узрасте до тридесете године младост се исказивала на готово исти начин. За многог покојника ових узраста бележило се да је умро *млад*, да је нестао *у младости*, да се представио *у најлепшем добу живота*. На незнатне разлике у приказивању младости дечјег, шипарачког и младићког доба неће се указивати, већ ће се само бацити кратак уопштен преглед на „поетско“ истицање најлепшег и најслађег животног протицања, које се у надгробном казивању означавало као: *најлепше доба, најлепше време, најлепши век, најлепше доба младости, најлепша младост, најлепши живот*. (Такође се неће наводити имена појединаца и година њихове смрти).

Младост се најчешће исказивала истоименом именицом и придевом *млад*. Умирало се *у младости својој, младости дичној, младоста бујној, у младости прераној, младости детињој, младости девојачкој*. Нестајале су младе особе, *млађани животи, млађана чеда, младосни цветови, млади као роса, млађане душице — у младо доба, у мали век*.

Млади су често упоређивани са цветом (цвећем) и росом. Помоћу поредбених песничких средстава компарације и метафоре сликовито је приказивана младеж, њен узраст и начин нестанка. Млади покојници су цветови (цвеће или руже) помрли у цвету! Они су: увенути цвет, росни цвет, млади цвет, девојачки цвет, цветак младости, увенуто цвеће, тек уцветала ружа — а сви су повенули у најлепшем цвету, у најлепшем цвету младости. Они вену и ишчегавају „КАО ЛЕПО ЦВЕЋЕ“, „КАО ЦВЕЋЕ КАД ПОВЕНЕ СЛАНА“, „КАО РУЖА ОД ЈАРКОГА СУНЦА“, „КАО МИРИСНА МАЈСКА РУЖА“, „КАО ПИТОМА РУЖА У ЛИВАДИ“. Млади су као роса и нестају као роса. Многа млада особа је завапила што је смрт уграби, а не „ПОЖАЛИ ШТО САМ (ЈЕ) РОСА“ и што оде са овога света „КАО РОСА ПРАВА“, „КАО РОСА НА МИРИСНОМ ЦВЕТУ“.

ЛЕПОТА

Лепота је одлика младости. Зато су њом само млади означавани. Али, врло је мало особа које су на надгробницима приказане као лепе. Није ли то последица неког народног веровања да мртве није добро „улепшавати“ или схватања да о покојнику првенствено треба рећи оно што је у духовно-моралном смислу добро? Народни вредносни суд је увек стављао добро испред лепог, па отуда и на

споменицима све сами добри, часни и чојствени људи, а лепих је тек само за лек! На сваком гробљу дочекују „хрпе“ добричина и поштењаковића, а само на понеком се суочимо са неким лепотаном или лепојком. А у стварности, доброта се у сеоској популацији није ни издалека у толикој мери чешће распоређивала од лепоте. Отуда смо сигурни да су се особе које су означене као лепе морале одликовати изузетнијом, несвакидашњом лепотом.

Најчешће се описивала лепота момака и девојака, односно особа млађих од 25 година. Већ после двадесетпете лепота се сасвим ретко помиње, пошто су на том узрасту сви момци пожењени, све девојке поудаване, а супружнике су клесари изузетно ретко украшавали лепотом (па када су то и чинили, супружници су морали бити врло млади: обично млађи од 23 године). За децу до петнаесте године ређе се истицало да су лепа, а на узрастима изнад тридесете готово се није нашао ниједан леп човек!

На неколико споменика је указано на лепоту новорођенчади. За младе мајке које су умрле при порођају наводи се да су иза себе оставиле лепо дете. „И ЖИВО ЧЕДО КАО ЛЕП ЦВЕТ ОСТАВИ“ — уписано је на надгробнику двадесеттворогодишње Драгине Сатарић из Миросаљца (1903).¹ И на неколико других споменика помиње се „ЖИВО ЧЕДО КАО ЛЕП ЦВЕТ“.

За младенце (децу испод десет година) ретко се казује да су лепа. Само се на понеком споменику јаве „описи“ као: „ЈА САМ БИЈО ЛЕПА РОСА“ (Јазац, 1901) и „ОВДЕ ВЕНЕ ЛЕПИ ЦВЕТАК“ (Драгојевац, 1907). Али овакве одреднице некако више упућују на младост него на лепоту.

Нађено је и неколико „лепих“ ђачких портрета. Један необичнији је на гробљу у Здравчићима. Свршени ђак четвртог разреда Петар Видаковић умро је у петнаестој години „КАО НАЈЛЕПШИ АЛЕМ-КАМЕН СВОЈИХ ШКОЛСКИХ ДРУГОВА“ (1880).

Лепота младића се ређе истицала од девојачке и она је код њих обично била здружена са телесном снагом, мушким рсом. Каже се да је леп момак умро „У НАЈЛЕПШОЈ СНАЗИ“, „СПОСОБАН“. Младић Десимир Јоксимовић из Горобиља „БИО ЈЕ ОБДАРЕН СВИМА ВРЛИНАМА: ДОБРОТОМ, СТАСОМ, ЛЕПОТОМ, КРАТОШЋУ И УМИЉАТОШЋУ“ (1908), а двадесетдворогодишњи Јован Ђурић из Дражиновића био је „ДИЧНОГА ИЗГЛЕДА“ (1894). Лепотан Никола Маркићевић из Придворице, који је био „МЛАДИЋ НЕОПИСАНЕ ЛЕПОТЕ, ЛИЧИТ, СПОСОБАН“, хвалисаво довикује

са споменика: „ЧУЈТЕ, БРАЋО И ВИ МОЈЕ МИЛЕ СЕЈЕ: БИЈАК ЛЕП ОВОГА СВЕТА!“ (1928). Десимир Лишанин из Ласца каже за себе: „ЗА ЖИВОТА БЕЈАХ МЛАДИЋ ФИНИ“ (1916). Одредбом „фини“ означио се и као телесно допадљив и као пристојан и префињен у понашању и одношењу према познаницима.

Девојачка лепота се најчешће означавала епитетском синтагмом „лепа девојка“, али се срећу и изрази „лепота девојачка“, „лепо цвеће“ и „најлепши цвет“. Наилази се на овакве „изгледе“ сеоских лепотица: „ОВДЕ ПОЧИВА МАРТА, ЛИЕПА ДЈЕВОЈКА“ (Тучково, 1862), „СТОЈКА, ЛЕПА ДЕВОЈКА“ (Речице, 1895), „ЕВО ГРОБА ГДЕ ПОЧИВА ЛЕПА ЗОРА, ЛЕПОГ ЛИКА“ (Дљин, 1897), „О ТИ ТАМНИ ГРОВУ, МОЈ ВЕЧИТИ ДОМУ, У ТЕБЕ ВЕНЕ МОЈА МЛАДОС ДЕВОЈАЧКА И ЉЕПОТА МОЈА“ (Пријановићи, 1899), „ОВДЕ ВЕНЕ ЛЕПО ЦВЕЋЕ“ (Парменац, 1902), „КАД ПОСТАДОХ НАЈЛЕПШИ ЦВЕТ, ОНДА ОДОК НА ОНАЈ СВЕТ“ (Брђани, 1905).

Девојачка лепота се обично приказивала уопштено, у целини, без указивања шта је на девојци било лепо. Да ли стас, лице, очи, обрве, зуби. Ако се и наиђе на нешто утанчаније и сликовитије описе, у њима се најчешће помиње лепота лица, а стаса само понекад. У врдилском гробљу „ПОСТОИ МЛАДЕЖНО ТИЕЛО“ миловидне красотице Ружице Марковић, „КОЈА БИЈАШЕ КРАСНОГА СТАСА И ЛИЕПОГ ЛИЦА КАО НАЈЛЕПШИ ПРОЦВАТИО НА ЗЕМЉИ ЦВИЕТ“ (1867). У Зеокама је сахрањена петнаестогодишња Драгојла Јевремовић, „КРАСНА ЛИЦА ДЕВОЈЧИЦА“ (1893). Лепотом изузетно лице имала је и седамнаестогодишња Симка Јанковић из Ласца. Она је била „ОТЛИКОВАНА ДЕВОЈКА У ЛИЦУ МЕЂУ СВОЈИМ ДРУГАРИЦАМА“ (1899). Клесар јој, милоликој, уличи лепоту на надгробном биљењу, па она дозива другарице да то виде: „ОЈ, ДЕВОЈКЕ, МИЛЕ ДРУГАРИЦЕ МОЈЕ, ПОГЛЕДАЈТЕ ЛЕП ДЕВОЈАЧКИ ЛИК!“ Лепоглавка из Ласца се прибојавала да ће јој се, мртвој, леполикост пребрзо заборавити па зивка лазачке девојане да јој зирну бар у окамењену лепоту на надгробном знамену.

Само се на једном споменику нашло да се за старију особу каже да је лепа. Бездетна супруга Вукосава Ковачевић из Папраштишта сама је себи, за живота, скројила ласкав аутопортрет нагласивши и да је била „ГЛЕДНА“ (1921). Придев гледан у народном говору је означавао особу која лепотом привлачи погледе, која се због личитости радо гледа.

На неколиким споменицима је убележено да је бог украсио лепотом умрлога. То се каже изразом „богом украшен(а)“.² „Богом украшене“ биле су сестре Ђурђија и Селена из Трнаве. Дванаестогодишњу Ђурђију покри земља 1872. године „У ЛЕПОМЕ ЦВЕТУ“, а још лепшу шестогодишњу Селену четири године касније. Епитафи су им слични, па наводимо само онај „прелепе“ Селене: „ОВДЕ ПОЧИВА БОГОМ УКРАШЕНА ДЕВИЦА СЕЛЕНА, ПРЕЛИЕПА КЋИ МЛАДЕНА ВУЈОВИЋА ИЗ ТРНАВЕ“. У Атеници почива „БОГОМ УКРАШЕНИ“ младић Витомир Лишанчић (1877) и тело „БОГОМ УКРАШЕНОГА МЛАДИЋА“ Властимира Гудурића (1895). Четворогодишњу Грозду Перишић из Пожеге „БОГ ЈЕ ОСОБИТОМ МУДРОШЋУ И ЛЕПОТОМ ОБДАРИЈО“ (1895). Овакви примери, у којима се лепота сматрала даром божјим, јављају се само на споменицима из друге половине 19. века и писани су под утицајем црквених извора.

До краја прошлог века лепе особе су портретисане и црквенословенским речима односно русизмима: красота и красан. Младића Васа Бајовића из Дражиновића смрт је уграбила „НЕ ГЛЕДЕЋИ НА КРАСОТУ ЛИЦА ЊЕГОВА“ (1861), а у Пухову вене „ДЕТИЊА МЛАДОС КРАСНОГА ЂАКА КЊИГОУЧЕНИКА ПРВОГ РАЗРЕДА“ (1888). У Латвици почива „МЛАДОС ДЕВОЈАЧКА И КРАСОТА РОСАНДЕ“ (1897), а у Теочину двадесетогодишња супруга молебно призива са споменика: „ПРИСТОЈ, ЉУДСТВО, И ПОГЛЕДАЈ НА МЕНЕ, ГДИ КРАСОТА МОГА ЛИЦА ВЕНЕ!“ (1900).

СНАГА

Видели смо да се за поједине младе лепе људе казује и да су били способни. Епитетом способан означаване су порасније и развијеније особе, па, дакле, и снажније. Тако су поменутог Десимира Јоксимовића красиле стаситост и „КР(Х)АТОСТ“ (јакост), а Николу Маркићевића „способност“. Деветнаестогодишњи Миливоје Николић из Зеока био је „ТЕЛЕСНО СПОСОБАН“ (1919). На понеком споменику се и изричито указује на нечију снагу. Драгачевац Јован Солдатовић се доселио у долину Мораве „НАДАЈУЋИ СЕ У СВОЈУ СНАЖНУ МИШИЦУ“ (1894), зликовци су „срушили“ у Севојну Алексија Миливојевића, „ОВУ ЧУВЕНУ СНАГУ“ (1908), јаки Радојица Угреновић из Прањана је умро, а „НИШТА СНАГА НЕ ПОМОЖЕ“ (?).

Занимљиво је пратити помен снаге у вези са узрасним менама. За децу углавном до десете године каже се да су нејака. Ова одредба архаичног и поетског призвука са значењем: мали, зелен и недорастао за колико-толико самосталан живот, чешће је одредница деце остале иза прерано упокојених родитеља. Отац из Трнаве оставио је два „МИЛА НЕАКА МИ ЧЕДА“ (1860), а муж из Атенице супругу „СА МОИМ НЕАКИМ ЧЕДОМ ЈЕЛЕНОМ“ (1863). Мајке су по смрти мужева остајале са нејаком децом („ОСТА СИРОТА УДОВИЦА СА 2 НЕЈАКА СИНА“ — Бреково, 1877), отац се опраштао од ситне деце („ЗБОГОМ, МОЈА ДВА НЕЈАКА СИНА!“ — Бреково, 1913), малолетна деца су учествовала у подизању споменика („ОВАЈ СПОМЕН ПОДИЖЕ МУ ЖЕНА ВИНКА И НЕЈАКИ И МАЛИ СИНОВИ МИЛАДИН И МИЛУН“ — Каона, 1900).

Помрла деца су означавања и деминутивним придевом НЕЈАЧАК, који код намерника изазива појачанију тугу. Трогодишњи Обрад Обрадовић из Богојевића жали се својим вршњацима: „СРБЧАДИ, МЕНЕ ЈЕ МЛАДА, ЛУДА И НЕАЧКА СМРТ ОТЕЛА ИЗ НАРУЧИЈА МОЈИ МИЛИ РОДИТЕЉА“ (1891). (Придев ЛУД у портретисању мале деце јавио се само на овом споменику и има исто значење као млад и нејак. Он се употребљавао и у народним песмама, где је имао значење: неискусан, наиван, невин). У гробљу у Грабу труне „ПЕТОРО НЕАЧКЕ ДЕЦЕ“ Косте Јовичића (1913).

За особе младићког и „средњег“ доба понекад се каже да су умрле „У РАЗВИЈЕНОМ ЦВЕТУ“, „У НАЈЛЕПШОЈ СНАЗИ“, дакле у годинама кад се више снагом не расте, не напредује и развија. Тридесетшестогодишњак Марко Каранац из Врњачана умро је „У НАЈБОЉОЈ СНАЗИ МУЖЕВСТВЕНОЈ КАД МИШЉАШЕ НАЈБОЉЕ ПОЖИВИТИ И У КРУГУ СВОЈЕ ФАМИЛИЈЕ ПРОВОДИТИ ДАНЕ ЗАДОВОЉНЕ“ (1876). Мужевствена снага је најадекватнији израз за обележавање узраста пуне телесне зрелости.

*
* *

Најзад, на телесна својства упућивали би и извесни подаци о здравственом стању. Појединци се хвале својом телесном отпорношћу и горштаким здрављем које их је служило до дубоке старости. Старац Мијаило Томашевић из Бељине, здрав као дрен, пркосио је болести и лекарима: „ЗА СВОГ ВЕКА НИСАМ ПИО ДОКТОРСКОГ ЛЕКА — НИЈЕ МЕ ДОКТОР ПРЕГЛЕДАО“ (1938). Павле

НАДГРОБНИ ПОРТРЕТИ

Стевановић из Тврдића „ДО УМРЛОГ ЧАСА НИЈЕ БОЛОВО“ (1894), а Милић Шапоњић из Комарана поживео је 119 година „БЕЗ НИКАКЕ МУКЕ НИ БОЛЕСТИ“ (1909).

Наиђе се и на понеки опис „телесних симптома“ оболелих. Младићу Радомиру из Чачка су „ОД БОЛОВА ИЗНЕМОГЛЕ ОЧИ, НИТИ НОГА С КРЕВЕТА ДА КРОЧИ“ (1892), а Ђурђе Ђосић из Паковраћа саопштава историју и дијагнозу свог урођеног слаботелесног стања: „ОД РОЂЕЊА ПА ДО СМРТИ У МОИХ 23 Г... НЕ МОГОК НИ ДА ПОЋЕМ НИ ДА ДОБРО ЗБОРИМ ОД ТЕШКЕ СЛАБОСТИ“ (1904).

ЕМОЦИОНАЛНЕ ОСОВИНЕ

Да су „опори“ планинци били врло осећајни, има пуно доказа на надгробницима. Прве свега, на њима су утиснути тако ганутљиви тужбалички изливи жалости за покојницима да би се и камен расплакао. Пуно је суза и уздасно-јаукаличких израза, којима се рушној души олакшавало. Затим, ту су и докази љубезног, нежног и уопште саосећајног односа између сродника, који се најчешће изражавао придевом МИЛИ. Мили су: син, отац, брат, кћерка, мајка, сестра, деца и брачни другови. Уз то, они су „СЛАТКИ“, „БЛАГОДАРНИ“, „ЉУБЕЗНИ“, „УМИЉАТИ“, „МИЛОСНИ“. Најзад, на љубезне и нежне односе међу кућанима у патријархалној породици, у којој се живело у слози и љубави, указује и преко тридесет миловитих деминутива и хипокористика. Те именице субјективног осећајног односа поетизују надгробна казивања и уносе у њих мили и тепајући звук. Ту су деминутиви: мајчица, синчић, сестрица, дечица и јединче, док је хипокористика (речи од мила) повише: тајо, оцо, бабајко, маја, нана, сеја, сеша, брале, синак, ћера, бака, ћедо чико...

Па ипак је на споменицима мало непосредних, атрибутских „осећајних“ одредби које би произилазиле из димензија темперамента. Уствари, на понашање које би било израз испољавања урођених импулса темперамента указују само три атрибута: љубав(ан), дичан и храбар.

ЉУБАВ(АН)

Судећи по неким споменицима, нема доброг човека ако нема способност да воли, ако није обдарен урођеном љубављу. Љубав као основно својство, и моћ, доброг човека изричито се помиње на над-

гробним каменовима, али се њено постојање може препознати и из разних описних начина приказивања осећајног односа међу члановима породице. Већ смо нагласили да су се чељад сваког дома међусобно волела, живела у истинској љубави и безмерно туговала за упокојеним укућанином.

Али, на споменицима постоје људи којима је главна одлика љубав. Они поседују љубав као што имају своје срце и своју душу. Рођени с њом, само треба да је усмере према другима. На неколиким споменицима је уписано да је покојнику у срцу, у сржи свег бића, била љубав. Каже се „У СРЦУ МУ БЕШЕ ЉУБАВ“, али се при том обично дода и још понека вредност коју је покојник сматрао врхунском, па јој је усмеравао љубав и све животно делање. Тако је за Вићентија Плазанића из Губереваца записано: „У СРЦУ МУ БЕШЕ ЉУБАВ И ДОМОВИНА“ (1911), за Владимира Плазанића из истог села: „У СРЦУ МУ БЕШЕ ЉУБАВ И ТРГОВИНА“ (1923), а за Видосава Јаковљевића из Горачића: „У СРЦУ МУ БЕШЕ ЉУБАВ И ИМОВИНА“ (1931).

Ту љубав „љубавници“ су испољавали у свакидашњем животу, живели њоме међу члановима породице, комшијама, познаницима — народом. Поживели су „У ЛЕПОЈ ЉУБАВИ СА СВОЈОМ ФАМИЛИЈОМ“, „У ЉУБАВИ СА НАРОДОМ“, „СА СВАКИМ ЉУБАВНО“. Кмет Сретен Васовић из Граба поживео је „У ДОБРОЈ ЉУБАВИ И МИРУ С БРАЋОМ, КОМШИЈАМА, ЗНАНЦИМА И ПРИЈАТЕЉИМА“ (1862), а Јанићије Савић из Шума „У ЛЕПОЈ ЉУБАВИ СА СВОЈОМ ВАМИЛИЈОМ, А ОСОБИТО СА СВОЈИМ ЉУБАВНИЦИМА“ (1899). Домаћин Филип Теофиловић из Врчана је „С НАРОДОМ ВЕЛИКУ ЉУБАВ И ПОШТОВАЊЕ ИМАО С ОНИМ С КОЈИМ СЕ ПОЗНАВАО“ (1907).

У посебну врсту „љубавних“ људи спадају другови који су пуним срцем умели искрено да другаре. Дружељубивост, срдачност и пажљивост могле су се третирати као осећајне особине код свих добрих људи — мекосрцих доброћудника стално спремних да се пријатељски и сарађивачки одазову ближњима, али су овде уврштени само најискренији дружељубници, другари топла срца који су изабрали љубав за најпогоднији начин постојања. На споменицима изузетно дружељубивих људи који су са свима познаницима пријатељствовали срећемо одредбе „ДОБАР И ИСКРЕН ДРУГ“, „ТЕЛО ИСКРЕНА ДРУГА“, „ГРОБ ДОБРА ДРУГА МЕЂУ КОМШИЈАМА“. На билегу Јова Остојића, механције из Ивањице, уписано је: „У

ЛОВУ ЈЕ ДРУШТВО ИЗГУБИЛО ДОБРОГ ДРУГА“ (1886). (У мекани веселог другара скупљале су се делије, другарчине и љубавници, па се смрћу главног пријатеља то весело друштво стужило и окарило). На неколиким споменицима је убележен назив ЉУБАВНИК са значењем друг, јаран, први пријатељ, ближник што „разуме срцем“. У Бранешцима лежи тело Ивана Јевремовића, „ПОЗНАТОГ ЉУБАВНИКА, ПРИЈАТЕЉА ЗА СВАКОГА“ (1887), а у Шаренику Лазара Вучићевића који је поживео „КАО ДОБАР ДОМАЋИН И ЉУБАВНИК“ (1908).

Људима који су зрачили љубављу народ је узвраћао љубављу. Познаници су волели осведочене љубезнике, признавали им ширину срца, поштовали пријатељска осећања. Зато се на споменицима јавља реченица „признања“: „С НАРОДОМ ВЕЛИКУ ЉУБАВ СТЕКАО“. Миљко Ристић из пожешке Жежевице је „С НАРОДОМ ВЕЛИКУ ЉУБАВ СТЕКАО КОД ОНИХ КОИ СУ ГА ПОЗНАВАЛИ“ (1888), а келнер Радомир Обрадовић из Косјерића „У СВОМ МЛАДОМ ЖИВОТУ СТЕКАО ЈЕ ВЕЛИКУ ЉУБАВ И ПОКВАЛУ“ (1903).

ДИЧАН

На приличном броју споменика покојници су карактерисани атрибутом дичан. Њиме су се означавале првенствено поносне особе, оне које су се због поседовања извесних „лепих“, савршених и изванредних својстава могле с правом дикати. То су готово увек биле особе млађе од 25 година, па се може рећи да је дичност превасходно особина младости. На неколико споменика је и сама младост одређена овим епитетом. Земља је покрила „ДИЧНУ МЛАДОСТ“, у гробу вене „ДИЧНА МЛАДОСТ“, СПОМЕНИК ЈЕ ЗНАК „ДИЧНЕ МЛАДОСТИ“. А млади, сами дикли и поносити, и јесу били дика и понос родитеља, украс којим се дикало, и разметало, и кочоперило. (Ова појава да се родбина дичи вредним покојником указује да је дичност мање устаљени осећајни „дериват“ покојниковог темперамента, а више придодата реакција и утисак других, односно одлика која постоји само у очима благонаклоне родбине).

Врло ретко дичност је одликовала дечака до петнаесте године. Ако им се то својство придавало, оно се обично односило на ђаке. Тако у Атеници земља „чува“ осмогодишњег Велимира Гудурића, „ДИЧНОГ ЂАКА“ (1893), а у Бакионици су остацци петнаестогодиш-

њег „ДИЧНОГА СИНА МЛАДОГ ЉУБОМИРА ЛАЗАРЕВИЋА, УЧЕНИКА ТРЕЋЕГ РАЗРЕДА“ (1880). Ђаци средњошколци посебно су били за дикање родитељима. Божидар Тодоровић из Субјела, двадесетогодишњи гимназијалац, био је „ДИКА И УЗДАНИЦА РОДИТЕЉА СВОЈИХ“ (1883).

Махом се дичност приписивала момцима и, знатно ређе, девојкама. Са споменика у Богојевићима опомињу се сродници: „ПОМЕНИТЕ БРАТА СВОГА, ДИЧНОГА МЛАДИЋА АЛЕКСУ СЕЛАКОВИЋА“ (1903). На гробљу у Брекову је запис: „БУДИМИР, УМИЉАТИ СИН ВУЧКА ТОШИЋА, ДИЧНИ МЛАДИЋ ОВОГ СЕЛА ОД 18 ГОД.“ (1909). Понекад се и уз војнике, чак и уз њихов споменик, придене епитет дичан. У Горачићима је сахрањен војник Радосав Петковић „КОД ОВОГА ДИЧНОГА СПОМЕНИКА“ (1891). У Речицама земља скрива „ДИЧНУ МЛАДОСТ ПРОШЕНУ ДЕВОЈКУ“ Јеленку Трифуновић (1898), а у Ласцу почива „ДИЧНИ ЛИК ДЕВОЈАЧКИ“ Симке Јанковић (1899).

Код особа зрелог доба (после 25. године) дичност је почеста одлика истакнутијих „Србова“. А ти уважени и виђени Срби обично су били или добри домаћини, или кметови и председници, или угледни трговци. Али дичношћу се нису китили само богати и власни, већ и храбри ратоборци и отресити и отмени земљоделци. Тако нас на сваком гробљу дочекује по десетек споменика дичних Срба. Наводимо три портрета таквих Срба:

● „ОВДЕ ПОЧИВА ДИЧНИ СРБИН ДОБРОСАВ ЈЕЛУША ИЗ ГРАБА“ (1890);

● „ЛАДНА ЗЕМЉА СКРИВА ДИЧНА СРБА ВУЈИНА ВУЈИ-
НОВИЋА, УВАЖЕНОГ ГРАЂАНИНА И БИВШЕГ ТРГОВЦА МАР-
ВЕНОКУПНОГ ОВОГ СЕЛА ГУБЕРЕВАЦА“ (1899);

● „ЕВО ГРОБА, ВЕЧИТА ДВОРА... ДИЧНА СРБА ЈОВИЋА
КАРАЋЕ, БИВ. ДОБРОГ ДОМАЋИНА, КМЕТА И ЧЛАНА РАДИ-
КАЛНЕ СТРАНКЕ ИЗ Д. ДУПЦА“ (1907).

Приметљиво је да је дичност првенствено мушка особеност. Од женских особа она је нешто учесталије красила једино „Српкиње“. Споменичким исказом „дична Српкиња“ обично су означаване узорите девојке, часне удовице, неуморне раднице или по било чему пожељном ванредне жене.

Епитет дичан је најчешћи у прве две деценије овог века, док се пре 1880. и после 1930. године готово и не јавља. Његова употреба је трајала, углавном, око пола столећа. После првог светског рата он је неосетно ишчезавао, не само са надгробних каменова, већ и из свакидашњег саобраћајног, колоквијалног говора. Поставши не-

функционалан и непрецизан у одређивању особина личности, он се придружио застарелим речима које у данашње време могу имати само „етнолошко“ и песничко значење.

ХРАБАР

Храброст је одликовала готово све ратнике који су учествовали у неком од осам ратова од првог устанка до првог светског рата. А ко је као устаник војевао са Карађорђем и Милошем био је „КРАБРИЈ РАТНИК“ или „КРАБРИ ВОЈНИК“, који је „КРАБРО ВОЕВАО ЗА СЛАВУ И СЛОБОДУ СРБСКУ“. И устаничке војводе су карактерисане атрибутом храбар. У Прислоници су кости „СРБСКАГО ВОЈВОДЕ ХРАБРОГА“ Лазара Мутапа, у Цветкама почива Јован Курсула, „ВОЈВОДА КОИ ЈЕ КРАБРИ РАТНИК БИО“, а у Гучи Прота Гучанин, „ХРАБРИЈ ВОЕНИ КОМЕНДАНТ ДРАГАЧЕВСКИЈ“.

Као храбри и јуначни приказивани су и ратници каснијих српско-турских и српско-бугарских ратова, као и они који су се борили против Аустро-Угара и Немаца у „европском“ рату. Пошто су они махом означени стереотипном и овешталом одредбом „храбар“, нема потребе наводити појединачне примере храбрих ратника. Овде ће се само навести неколико примера који на „мало друкчији начин“, дакле, без помена епитета „храбар“, исказују нечију неустрашивост. Да је ратника одликовала храброст и срчаност, сазнаје се из навода да је био „ДОБАР ЈУНАК“, да је „ЈУНАЧКИ ВОЈЕВО“, да се „ХЕРОЈСКИ БОРИО“, да је погинуо „ЈУНАЧКИ БОРЕЋИ СЕ“, итд. Тако је учесник првог балканског рата Миленко Матовић из Стубла за себе записао: „У БОРБИ САМ ДОБАР ЈУНАК БИО, КОСОВО САМ ОСВЕТИО“. У истом рату учествовао је и Драгутин Савић из Шума, „КОИ ХЕРОЈСКИ БОРИО СЕ ПРОТИВ ТУРАКА НА БАКАРНОМ ГУМНУ“, Милоје Цицковић из Душковаца је пао на Шапцу 1914. године „С ОПТРИМ МАЧЕМ У ДЕСНИЦИ КО МИЛОШ ОБИЛИЋ“.

На храброст, неустрашивост и хладнокрвност у погибелним окршајима упућују и ратна одликовања. Изузетнији ратници се надгробно похваљују за храброст: „ОДЛИКОВАН ЗА ХРАБРОСТ“, „ДОБИО ВЕЛИКО ОТЛИЧИЈЕ НА СРБСКО-ТУРСКОМ РАТУ“, „ОБДАРЕН КОЛАЈНОМ И ЗЛАТНОМ И СРЕБРНОМ МЕДАЉОМ“, „ОДЛИКОВАН ДИПЛОМОМ И МЕДАЉОМ“, „ОДЛИКОВАН СА ТРИ ОДЛИКОВАЊА“, ОДЛИКОВАН ЗА ХРАБРОСТ КАРАЂОР-

БЕВОМ ЗВЕЗДОМ“, итд. Наводимо запис само о једном одликованом неустрашивом јунаку из „јаворског рата“, коме је „ИЗ ПРЕБИЈЕНЕ РУКЕ 9 КОСТИЈУ ИЗВАЂЕНО“. То је Продан Длачић из Свештице, „КОГА ЈЕ ДРЖАВА ЗА ВРЛО КРАБРА ПРИЗНАЛА И ОДЛИКОВАЛА СА СРЕБРНОМ МЕДАЉОМ И НАГРАДОМ — НОВЧАНОМ ПЕНЗИЈОМ“ (1902).

Надгробна слова не раздвајају већег од мањег јунака и не казују у чему се састојала храброст и заслуга појединог ратника. Само су неколицини изузетно храбрих и „лудо“ смелих на споменике урежани посебнији портрети, који „причају“ о конкретном ратниковом јунаштву. О тобцији који у најкритичнијем тренутку, у борби на Бурђевим Стубовима, није напустио свој топ (и тако одлучио победу), записана је надгробна реч: „ПРЕД ОВИМ СПОМЕНИКОМ ПОЧИВАЈУ ПОСМРТНИ ОСТАТЦИ НАРОДНОГ ХЕРОЈА АНДРИЈЕ ЛАЗОВИЋА ЗВ. РАЈИЋА. НАЗИВ ЛЕГЕНДАРНОГ РАЈИЋА ДОБИО ЈЕ ЗА ХЕРОЈСКО ДРЖАЊЕ И ЈУНАЧКИ ПОДВИГ СА СВОЈИМ ТОПОМ ПРОТИВ НЕПРИЈАТЕЉА У РАТУ 1912. Г.“ (Качулице). Поднаредник Рајко Петковић из Луњевице сам, са свога споменика, описује своју неустрашивост: „ЈА САМ ВОЈНИЧКИ ЈУНАК БИЈО НАД СВЕ ЈУНАКЕ... У СОЛУНУ САМ РАТОВАО СА ШВАБАМА, БУГАРЕ САМ У РОВОВИМА ЖИВЕ У ШАКЕ ВАТО И ПРЕДАВО МОМ КОМАНДИРУ У ДЕСЕТОМ ПУКУ... ВАКОГА ЈУНАКА НЕЋЕ НИ РОДИТИ МАЈКА ШТО БЕШЕ РАЈКО“ (1921).

*
* * *

На одлике темперамента указују примери у којима се означава нарав покојника. Но таквих је примера сасвим мало. Милош Раковић из Милићева Села спадао је у „МИРНЕ И СКРОМНЕ“ људе, Павле Кукољац из Чачка је „ВАТрене НАРАВИ БИО“ (1889), Миладин Стојковић из Катића „БЛАГе НАРАВИ“ (1900), док је Обрад Илић из Врнчана био „У ДРУШТВУ ВЕСЕЉАК“ (1905).

ДРУШТВЕНО-МОРАЛНЕ ОСОБИНЕ

Друштвено-морални лик човека приказиван је првенствено атрибутом ДОБАР, али се на његову чојствено-моралну страну још учестаније указивало и придевима ПОШТЕН и ЧАСТАН. Осим тога, особу морално испрану и узориту клесари су красили ПРАВДОЈУБЉЕМ и ВЕРНОШЋУ. (У основи све се ове одредбе могу подвести под најопштију моралну ознаку „добар“).

Придевом ДОБАР, као најопштијом позитивном одредбом човека, обликовани су портрети особа оба пола и свих узраста и занимања, а ни проток времена ни социјалне разлике нису утицали на његово знатније осцилирање у употреби. Уз то, ова се особина придодавала уз најшири и најразноврснији „тип“ особа, па су гробља населили све сами добростиви људи који су се усмеравали према личној и друштвеној доброты. Пронашло се да се атрибут „добар“ приписивао уз 40 различитих имена која означавају људско биће. Не открива ли то срж бића патријархалног човека, који је у друштвено-моралним вредностима видео водеће начело свог живљења и делања. Добар је родитељ, супруг, домаћин, кућевник, радник, економ, младић, дечко, јунак, борац, патриота, грађанин, Србин, пољопривредник, сточар, косач, мајстор, трговац, пинтор, књиговођа, ђак. Добра је девојка, супруга, мајка, снаха, домаћица, кућевница, радница, Српкиња, а добро је људско срце, дело, владање и поштење.

Како се види, придевом ДОБАР обележавала се доброта појединаца из неколико референтних група односно кругова: друштвено-моралног, породичног, домаћинско-кућаничког, радничко-трудбеничког, мајсторско-професионалног и родољубиво-србујућег. У овом одељку говориће се само о добрим људима из друштвено-моралног круга (који у себе укључује и узорнике из породичне, радничко-трудбеничке и родољубиво-србујуће групе).

Најпре треба рећи неке општије напомене у вези са означавањем доброг човека. Нечија доброта се означавала и именицама, придевима и глаголима у чијој се основи налази придев добар. Тако је неко био добротвор, неко пун доброте, неко доброделан, а неко је као добричина добротворио. Доброта се исказивала и синонимним придевима: ВРО (врли), ОДЛИЧАН, ВРСТАН и ВАЉАН. Сви они упућују на по нечему добре особе, али нешто појачаније и утанчаније него придев добар. Придодају се уз различита имена као и истозначник им ДОБАР, али је ВРЛИ готово искључиво резервисан за портретисање истакнутијих Срба и Српкиња, дакле, родољубивих особа.

Пошто су знатно чешће подизани споменици мушкарцима него женама, стиче се утисак да је много више било добрих људи него жена. Уз то, женска бића су на мање места могла да искажу своје „добро“, јер су им прилике за то биле суженије и отежаније. Ниједна жена, на пример, није могла да постане добротвор! Пошто имовином није располагала, није ни имала шта да уложи у добротворне „дели“, у добра дела. Све то, као и мање поклањање пажње

приказу личности женских особа уопште, учинило је да се и особина „добар“ процентуално ређе среће код жена, посебно на старијим споменицима (све до 1900. године).

Одлика „добар“ подједнако је често обележје особа свих узраста. Једино су се младеначки, шипарнички и позно-старачки узраст ређе одређивали са „добар“, што се објашњава ређом карактеризацијом ликова деце и „позних“ старца уопште.

Атрибут ДОБАР указује на „дуговечну“ особину, јер су њиме означаване личности у свим деценијама. Ипак, прилично је више особа обележено овом особином на споменицима из овог века.

ДОБАР ЧОВЕК „УОПШТЕ“

На споменицима је приказано доста људи са „урођеном“ добротом. Из епитафа се сазнаје за неколико „врста“ добрих особа.

Неке од њих су се одликовале добрим владањем и поштењем, па на њиховим споменицима читамо: „У ГРАЂАНСТВУ ОНДАШЊЕМ ПОКАЗИВАО СЕ ЈЕ ПОКОЈНИК СВАГДА ДОБРИМ ВЛАДАЊЕМ“ (Пожега, 1869), „ПОЖИВИ 29 Г., А СВЕ У ДОБРОМ И ПОШТЕНОМ ВЛАДАЊУ СВОМЕ“ (Лиса, 1881), „ИВАН СЕ ЈЕ ДОБРИМ ВЛАДАЊЕМ И ПОШТЕЊЕМ ОДЛИКОВАО“ (Ивањица, 1888), „БИО ЈЕ ВЛАДАЊА ДОБРОГ“ (Доњи Дубац, 1910).

Неки су у животу чинили и иза себе остављали добра дела. Абација из Косјерића је „ДОБРО ТВОРИЈО И ИСТИНУ ГОВОРИЈО“ (1909), Вићентију Плазинућу из Губереваца живот је био „ПУН ДОБРИ ЧИНА“ (1911), Филип Карић из Крстаца био је „ДОСТА ПОЗНАТИ И ДАЛЕКО ЧУВЕН ИЗ СВОЈИ ДОБРИХ ДЕЛА“ (1912), а земљоделац из Брекова је умро „ОСТАВЉАЈУЋИ ЗА СОБОМ ДОБРА ДЕЛА ЗА ПРИМЕР МЛАЂИМА“ (1926).

Наводило се и у чему се састојало добротворство појединих добротворитеља. Неки су били помагачи сиротиње. Чачанском кмету Милисаву Антонијевићу општина је подигла споменик „КАО ДОБРОТВОРУ СИРОТНИХ ЂАКА“ (1874). У Латвици је споменик Љуба Илића, који је поживео „КАО ДОБРОТВОР СИРОТИЊЕ“ (1928). Трговац Вељко Ђуровић је „ПОРЕД ДРУГИХ ДОБРОТВОРНИХ ЦЈЕЛИ ЗАВЕШТАО ОПШТИНИ ЧАЧАНСКОЈ ЗА ПОДИЗАЊЕ ЧЕСАМА СТО ДУКАТА ЦЕС.“ (1883). На споменику Рада Ракоњца из Штавља уписано је: „БОГ ДА ПРОСТИ ОВОГ ДОБРОТВОРА НАРОДА СРП. И ТУТОРА ОВЕ ЦРКВЕ“ (1897).

НАДГРОВНИ ПОРТРЕТИ

Као добри људи посебно су истицани они домаћини који су издашно помагали сиротињу и добротворили комшијама и познаницима. То су добродушници које у народу називају сиротињским мајкама. У Горобилу је гроб Јоксима Јоксимовића, „ДОБРОГ СРБИНА, ЧАСНОГ И ПОШТЕНОГ ГРАЂАНИНА — МАЈКЕ СИРОТИЊСКЕ“ (1893). Наводимо „сирове“ приказе неколико доброхотних имућника — усрдних сусретника убошких судбина и помагача комшија и познаника:

● „СТЕФАН СЕ ОД РОЂЕЊА ПА ДО СМРТИ СВОЕ ПРИДРЖАВО СВЕТОГ ПИСМА ТЕ НАГОГ ОДЕНО, СТРАНОГ У ДОМ ПРИВЕО, БОЛНА ПОСЕТИО“ (Стеван Стојић, Вране, 1872);

● „ПОТПОМАГАО ЈЕ СВАКОГА КОЈИ СЕ КОД ЊЕГА ЗА ПОМОЋ ЈАВИО, А ОСОБИТО СИРОМАХЕ И СВОЈЕ СРОДНИКЕ“ (Петар Стефановић, Буковица, 1893);

● „КАО ДОМАЋИН ПОМАГАО СВОЈЕ КОМШИЈЕ И МЛОГЕ ПРИЈАТЕЉЕ“ (Иван Ђукић, Бреково, 1902);

● „КАО ЧЕСТИТ СРБИН У СВОМЕ ДОМУ ДОСТА ЈЕ СИРОТИЊЕ ПОДРАНИЈО“ (Сретен Тодоровић, Ртари, 1904).

На старијим споменицима (најчешће од 1860. до 1870) среће се архаичан придев ДОБРОДЕЛАН, којим су означавани душевни, пун врлина домаћини. У Бањици је гроб Милоја Игњатовића, „ДОБРОДЕЛНОГ ДОМАЋИНА“ (1862), а у Лиси је „надгробниј споменик“ Благоју Мићовићу, „БИВШЕМ ДОБРОДЕТЕЉНОМ ДОМАЋИНУ“ (1865).

Пример човека који је по доброты срца превазишао, рекло би се, и светачко-митске ликове приказан је на споменику у Милићевом Селу. Милош Раковић, народни лекар, био је толико добар да је и непријатељима добром узвраћао! Према људима који су се нечасно понели према њему, није деловао узвратно — рђавлуком на рђавлук. Оличење честитог и идеалног добра, он је увек и према сваком добровоао, не подлежући нимало изазову „нечасних“ околности. Зато му је на споменику записано: „ПОКОЈНИК ЈЕ СПАДО У МИРНЕ, РАДНЕ, СКРОМНЕ И ПОШТЕНЕ ЉУДЕ, А ПО ДОБРОТИ СВОГА СРЦА СВАКОМЕ ЈЕ, ПА И НЕПРИЈАТЕЉИМА, САМО ДОБРА ЧИНИЈО“ (1895).

Поједини добри људи означавани су негативним одређењем, односно навођењем онога што је рђаво, а што они нису радили. Домаћин Владимир Ковачевић из Липнице казује са споменика: „НИ-

КОМ ЗЛА НИ ОСВЕТЕ НИСАМ МИСЛИЈО“ (1906), а домаћица Драга Петровић из Видове „НИ С КИМ У ЗАВАДИ НИЈЕ БИЛА“ (1906). Милојко Петровић из Свештице „ЗА СВОГ ЖИВОТА НИЈЕ СЕ С НИКИМ ТУЖИЈО НИ СУДИЈО“ (1908), а Вељко Јелушић из Граба „НИКАД НИЈЕ ОСУЂИВАН“ (1909). Старац Мијаило Томашевић из Бељине сам себе приказује: „НИСАМ НИКАД БИЈО КАЖЊЕН“ (1938).

ДОБАР ПОРОДИЧНИ ЧОВЕК

Из породичног круга добротом се најчешће одликују супруга и мајка. Жена сељанка је једино у својству брачне друге и мајке могла да добије пуно признање, па је као таква и на надгробним каменим „књигама“ била јавно похваљена и почастована. Као супруга била је добра, врсна, часна, карактерна, благодарна и непорочна, а као мајка предобра, предрага, мила, слатка. У свакодневном животу сељанке су биле смерне „рабе“ мужа, свекра и свекрве и беспоговорне послушкиње грубих патријархалних нарави. Строги мужеви су их често тукли, унижавали и називали жентурачама, несрећама и гадуљама, а на споменицима су их, као из гриже савести, награђивали најдивнијим супружанским и мајчинским врлинама.

За супруге се записивало: „ДОБРА СУПРУГА“, „ВРСНА СУПРУГА“, „ДОБРА ЖЕНА СВОГ ВЕНЧАНОГ ДРУГА“, итд. Муж из Латвице је овако почео животопис рано преминулој жени: „ОВДЕ ЛЕЖЕ ПОСМРТНИ ОСТАТЦИ МОЈЕ МИЛЕ И ДОБРЕ ПЕТРИЈЕ, ВЕРНЕ СУПРУГЕ“ (1906), а муж и син из Милићевог Села: „У ОВОМ ЛАДНОМ ГРОБУ МИРНО ПОЧИВА ТЕЛО НАШЕ ДОБРЕ ЈЕЛИСАВКЕ, ЖЕНЕ МИЉКА МИРКИЋА“ (1918). Радован Танкосић из Шума је своју младу и предобру Јању овако надгробно приказао: „У ТОКУ СВОГ КРАТКОГ БРАЧНОГ ЖИВОТА СА ВЕЛИКОМ ПАЖЊОМ И УЧИЊЕНОЈ МУ ДОБРОТИ ЗАСЛУЖИ ДА ЈЕ ЊЕН МУЖ ДОВЕКА ПОМИЊЕ“ (1925).

У портретисању добрих мајки обично се помињу и деца. Добра мајка је морала имати и доста порода! Зато је Борики Коларевић из Мрсаћа уз одредбу „ДОБРА СУПРУГА И МАЈКА“, придодато да је „ПОДИГЛА 10 ДЕЦА“ (1895). На споменику у Дучаловићима уписано је: „УМОРНЕ КОСТИ ДОБРЕ МАЈКЕ СВОЈИХ ПОТОМАКА СТАКЕ“ (1910), а у Милићевом Селу: „ОВДЕ ПОЧИВА ТЕЛО ДОБРЕ СРПСКЕ МАЈКЕ ДОМАЋИЦЕ ЈЕЛИСАВЕТЕ, ЖЕНЕ НИКОЛЕ АНТОНИЈЕВИЋА“ (1913).

За понеке добре мајке каже се да су цео живот посветиле гајењу и васпитању деце. Марија Стевановић из Поточања „ЦЕО СВОЈ ЖИВОТ ПОСВЕТИЛА ЈЕ ПОДИЗАЊУ И ВАСПИТАЊУ СВОЈЕ ДЕЦЕ“ (1915), а Тајсија Селаковић из Раснице „ЗА СВОВРЕМЕ ЖИВОТА БОРИЛА СЕ ЗА ОПСТАНАК СВОЈЕ ДЕЦЕ КОЈУ ЈЕ ЗА СВОГА ЖИВОТА НА ПРАВИ И ПОШТЕНИ ПУТ ИЗВЕЛА“ (1926). Лик добрих мајки, нарочито сиромашних удовица, које су, надничарећи, пород правим путем усмериле, препознаје се и из епитафа у којима су им захвална деца одавала посебну пошту. Благодарни синови су посмртно благосиљали мајку Ђурђију Виторовић, у Атеници: „НЕКА ЈЕ СЛАВА ТВОЈИМ СЕНИМА, НАША ДОБРА МАЈКО!“ (1910). Петоро деце из Дучаловића одужује се сиромашној мајци: „ИЗ НАДНИЦЕ ТВОЈЕ ДЕЦУ СИ ПОДИГЛА, ЗА ЖИВОТА СВОГА ЗДРАВЕ ОДГАЈИЛА“ (?). Сиротна мајка из Латвице школовала је сина па јој се он, као „свршен“ човек, хвалом одужује:

„ДРАГА МАЈКО,
ТИ СИ ГЛАДОВАЛА, А У ШКОЛУ МЕНЕ ДАЛА,
СА НАДНИЦОМ И ПРЕСЛИЦОМ ТЕШКО ИЗДРЖАЛА,
ВЕЧИТО ТИ ЗАТО ФАЛА.“ (1918).

За доброг оца обично се каже: добар, нежан, врли, племенит родитељ. Срећемо записе: „БОГ ДА ПРОСТИ НАШЕГ ДОБРОГ РОДИТЕЉА“ (Врањани, 1886), да су деца изгубила „ДОБРОГ И ПЛЕМЕНИТОГ РОДИТЕЉА“ (Буковица, 1893), да је покојник био „НЕЖАН ОТАЦ ПРЕМА СВОЈОЈ ДЕЦИ“ (Пожега, 1891), да је био „ВРЛИ РОДИТЕЉ“ (Миросалци, 1884). И добри очеви су понекад приказивани навођењем добрих поступака према деци. Јосип Сретеновић из Миоковаца полазио је на јаворско ратиште, па је, најочинскије тепајући, тешио расплакану децу при расстанку: „НЕМОЈТЕ ПЛАКАТИ, ОДЕ ТАЈО У ЧАЧАК ДА ВАМ КУПИМ СОМУН“ (1876). Јездимир Весковић из Дракчића је „СВОЈУ ДЕЦУ ВАСПИТАО И ШКОЛОВАО“ (1927).

Добрим мужевима, ако су помрли пре жена, жене су изражавале захвалност што су били такви. Жена је подигла биљег „ДОБРОМЕ И ДУГО НЕЗАБОРАВЉЕНОМЕ МУЖУ“ (Љутице, 1895) или „ИЗ ПОШТОВАЊА СВОГА ДОБРОГ МУЖА“ (Чачак, 1895). У гробовима леже остаци „ДОБРОГ И НЕЖНОГ СУПРУГА“, „МОГА ДОБРОГ СУПРУГА“ итд. Добри супрузи се указују и из епитафа у којима се супруге хвале да су са њима поживеле добро и лепо. (Са-

мо се са добрим може добро поживети). Супруга је подигла мужу споменик „У ЗНАК ДОБРОГ ЖИВЉЕЊА“, поживела је „У ДОБРОМ БРАЧНОМ ЖИВОТУ СА СВОЈИМ МУЖОМ“, „СА СВОЈИМ ЧОВЕКОМ ПОЖИВИ ЛЕПО“, итд.

Изузетно ретко се нађе податак да је добар неко од осталих чланова породичне групе. Само се наишло на по један пример доброте брата, стрица и снахе! У Милићевом Селу браћа су започела епитаф брату ратнику: „НАШЕМ ДОБРОМ БРАТУ ЗДРАВКУ, ОСВЕТНИКУ КОСОВА“ (1914). Светозар Поповић, досељеник од Јавора, умро је у Горњој Горевници „КОД ДОБРОГ СТРИЦА НИКИТА ПОПОВИЋА“ (1876). Милева Богићевић из Крстаца не прибојава се да јој свекрва и кућани неће чувати нејаку децу до узраста „ЈЕР САМ ЊИМА ДОБРА СНАХА БИЛА И ЛЕПО ИХ СВАГДА ПОСЛУШАЛА“ (1930).

ДОБАР РАДНИК

Једна од преовлађујућих вредности, која се лако уочава на споменицима, била је — рад. Радан човек се истицао на неколико начина. Најчешће се казивало да је он био ДОБАР РАДНИК, НЕУМОРАН РАДНИК, ВРЕДАН, РАДАН и да је ТРУДОМ И РАДОМ стекао имање и углед. Осим тога, срећу се и атрибутиски искази: ТРУДОЉУБИВ РАДНИК, ВЕЛИКИ ТРУДИОЦ, ВЕЛИКИ РАДИН, ОСОБИТИ РАДНИК, ОДЛИЧАН РАДНИК, ПРИЗНАТ РАДНИК, ВЕЛИКОРАДНИ ЗЕМЉОДЕЛАЦ. На доброг радника указују и реченице: „ЊЕГОВА РАДА НЕ БЕШЕ ЛАКО“, „ТРЧЕЋИ ДАНОНОЋНО ДА ШТО ВИШЕ ЗАРАДИ“, „ЗА ВРЕМЕ СВОГ ЖИВОТА ВРЕДНО ЈЕ НА СВОМ ИМАЊУ РАДИО ДАЊУ И НОЋУ“, „УМРЕ НЕУМОРНО РАДЕЋИ“ и слично.

Узрасна граница од које почиње да се уз неку особу додаје одлика радљивости и вредноће поклапа се са почетком момаштва и девојаштва, односно са приближавањем годинама пунолетства. После осамнаесте године ова одлика се подједнако расподељује на сва годишта, иако је нешто учесталија код особа пуне зрелости и стараца.

Особеност „добар радник“ појављује се за све време од 1860. до 1940. године, а „добра радница“ тек од почетка овог века! Добар радишник се постепено све упадљивије истицао у времену кад су економско-зарађивачке вредности, са појачанијим развојем робно-

НАДГРОБНИ ПОРТРЕТИ

-новчаних односа на селу, попримале све већу цену. Лаганим разарањем старих епских вредности плаништака-сточара (јунаштва, ратништва, чојства), земљоделци, трговци и занатлије уздизали су „зарађивачки“ рад и корисну вредноћу у ред најузвишенијих људских врлина.

Придеви и изрази којима се одређивала радна особа кудикамо су чешћи уз момке него уз девојке и уз мужеве него уз жене. Неправда патријархалних нарави према женском чељадету и овде се потврдила. Жена је и на гробљу остала у засенку. Иако обично раднија од човека и изложена невиђеном терету кућаничко-пољских послова, њена је радишност на надгробницима умањена и прећуткана. Отуда се само за понеку девојку каже да је била „ОСОБИТА РАДЕНИЦА“ или „ОСОБИТА РАДНИЦА И КУТЊИЦА“, а за жену „ДОБРА РАДЕНИЦА И ЧУВАОЦ“, „ОДЛИЧНА РАДНИЦА“, „ВРЕДНА“, „РАДНА“, „УЗОР КАРАКТЕРА И РАДА“. Ретко се наиђе да је жена својим „трудом и радом“ припомогла мужу да принови имовину. Све је он сам стекао.

Наводимо неколико надгробних „потврда“ о добрим радницама:

● „ОН ЈЕ ЦЕЛОГ СВОГ ВИЈЕКА БИО НЕУМОРАН РАДНИК“ (Илија Нешовановић, Пухово, 1899);

● „ПОКОЈНИК ЈЕ БИО ОДЛИЧАН РАДНИК“ (Миладин Стојковић, Катићи, 1900);

● „ЊЕГОВА РАДА НЕ БЕШЕ ЛАКО“ (Радисав Даниловић, Горња Краварица 1906);

● „ВРЕДАН КАО ЧЕЛА“ (Филип Ристић, Рокци, 1915);

● „ЈАНИКА ЈЕ БИЛА РАДНИЦА, КУТЊИЦА И СТОЧНИЦА У РОДУ И ДОМУ“ (Јаника Чупић, Адрани, 1931).

ДОБАР СРБИН

Придевом ДОБАР често се одређивао човек и по националној припадности, односно по његовој исправности у погледу етничке самосвојности. Тако се за неког покојника, пре свих осталих „ужих“ особености, нагласи да је био добар Србин. Најпре добар Србин, па тек онда добар домаћин, супруг, отац, човек, итд. Из позитивног одређења човека посредством његовог припадања народу као да су проистицала сва остала пожељна својства човекова. Србин као нај-

шира и најопштија одредба појединца добила је на надгробницима првенство међу осталим „суженијим“ пожељним особинама. Није уопште чудо што се уз Србина нашло преко двадесет позитивних одредница. Србин је, на надгробницима, велики, главни, врли, неумрли, ваљан, честит, дичан, сладак; добар, храбар, славан, вредан, родољубив, отмен, писмен; искрен, поштен, угледан, одабран, веран, благочестив, православан... Зато би се могло поставити питање какво значење дати појму Србин у оваквим случајевима. Да ли га само схватити у основном — националноетничком — смислу или му придодати и значење „добар човек уопште“?! Јер, у народу се често чује: „Шта то уради, Србине?“ уместо: „Шта то уради, човече?“ Уосталом, неки филолози и тврде да је првобитно значење речи Србин — савезник, пријатељ, друг (М. Будимир). Једна баба из Драгачева се овако обратила Бугарима кад су хтели да јој запале кућу: „Браћо Бугари, немојте палити, ако сте Срби!“

Разумљиво је што се човек појачаније истицао по припадности сопственом народу, почев од првог српског устанка, па све до првог светског рата, јер у раздобљу од Карађорђа до регента Александра мали српски народ је водио осам великих ратова да би опстао између два велика глобара и гробара — отоманске Турске и ћесарске Аустро-Угарске. У том временском раздобљу од 114 година са сеоских надгробника непрестано се дозивао Србин-род, Србин-брат. Зивкао се из страха а ради охрабрења и прикупљања снаге. Није онда ни чудо што су сељачка гробља насељена добрим, ваљаним, врским и дичним Србима. На њима се читају србујуће епитетске одредбе: „ДОБАР СРБИН“, „ВРЛИ СРБИН“, „ВРЛИ И НЕУМРЛИ СРБИН“, „ТЕЛО ВРСНА СРБИНА“, „ОСТАЦИ ДОБРОГ СРБИНА“, „КОСТИ ВРЛОГ СРБИНА“, „ПОЖИВЉЕ КАО ДОБРИ СРБИН“, итд.

Посебно појачано србовање у обликовању покојника среће се на санџачким гробљима. На том некадашњем политичком земљоузу између Србије и Црне Горе Турци су владали све до 1912. године, па се „каурски“ рајетин, притиснут оштрим противсрпским режимом, бранио и учесталим самопоменом сопственог народа. На сваком санџачком гробишту дочекује нас понеки добри, врли и „неумрли“ Србин. Али, пошто су, уз политичке, биле подједнако угрожене и верске слободе, тај Србин се одређивао и верском димензијом, па се са надгробника оглашавао и као „ВЕРНИ ХРИШЋАНИН“, „ПРАВОСЛАВНИ ХРИШЋАНИН“, „ПРАВОСЛАВНИ СРБИН“. Ова верска одредница појачавала је и употпуњавала лик правог и искреног

припадника свог народа, јер нико није могао, у то доба, понети име доброг Србина ако није био добар и у „српској“ вери. Зато понекад изгледа да су ознаке добар Србин и веран хришћанин у Санцаку поменутог доба имале, ако не потпуно синонимна, а оно допуњавајућа значења.

Наводимо четири примера санџачких „србујућих“ портрета:

● „БОГ ДА ПРОСТИ БРАТА РАДУЛА, ДИЧНА СРБИНА ПРАВОСЛАВНОГА“ (Радул Пејчиновић, Штаваљ, 1881);

● „ПРЕД ОВИМ ЛАДНИМ КАМЕНОМ ПОЧИВАЈУ КОСТИ ДОБРОГ СРБИНА И ВЕРНОГ ХРИШЋАНИНА ДЕЛЕТЕ ШЕКУЛАРЦА, КОЈИ ПОЖИВЕ 75 Г.“ (Чедово, 1895);

● „ПОЖИВЕ 58 Г. КАО ДОБАР И ПРАВОСЛАВНИ СРБИН“ (Милун Остојић, Горњи Горачићи, 1922);

● „СПОМЕН ДОБРОГ СРБИНА ПОК. МИЋА МИЛИНКОВИЋА, КОЈИ ПОГИБЕ ЗА СПАС СВОЈЕ ПОРОДИЦЕ НА ПУТУ ОД НЕПРИЈАТЕЉА 1914. Г.“ (Гоње).

Жене су се знатно ређе обележавале националном припадношћу. Ретки су споменици са одредбама „ДОБРА СРПКИЊА“, „УЗОРИТА СРПКИЊА“ и „ВРЛА СРПКИЊА“. Нејасно је зашто су баш поједине жене понеле атрибут добре Српкиње, јер се не зна шта су оне посебно могле да учине за „српску ствар“. Не зна се, рецимо, зашто је Марија Спасојевић из Богојевића била „ДОБРА СРБКИЊА“ (1865), а Савка Гогољић из Сјенице „ВРЛА СРПКИЊА“ (1887). Такође је непознат разлог зашто се, као узорита Српкиња, благосиљала Пеја Радосављевић из Тврдића: „ПЕЈА ЈЕ БИЛА ВРЛА ХРИШЋАНКА, ПРИМЕРНА ДОМАЋИЦА (и) УЗОРИТА СРПКИЊА... КИЉАДИЛЕ СЕ ОВАКВЕ СРПКИЊЕ!“ (1913). Једино је на једном споменику „објашњено“ зашто је за жену речено да је врла и племенита припадница српског рода. На надгробнику Пауне Цогољевић из Горачића записано је: „ОВДЕ СЕ ОДМАРА ТЕЛО ВРЛЕ И ПЛЕМЕНИТЕ СРПКИЊЕ ПАУНЕ, СУПРУГЕ МИЛОРАДА ЦОГОЉЕВИЋА, КОЈА СЕ ОДУЖИ РОДУ И ОТАЏБИНИ ПОСЛАВШИ У КРВАВ БОЈ СВУ СВОЈУ ДЕЦУ ДА ЈЕ ОД НЕПРИЈАТЕЉСКЕ НАЛЕЗДЕ БРАНЕ“ (1918).

ПОШТЕН И ЧАСТАН

На споменицима је највише часних и поштених особа. На основу извесних статистичких увида, процењује се да их је троструко

више од оних које су означене одредбом „добар“. Човек морално исправан и неокаљан ничим недоличним, који се доследно придржавао етичких норми и понашао онако КАКО ТРЕБА — обележаван је атрибутима истоветног значења: ЧАСТАН, ЧЕСТИТ И ПОШТЕН, а његово живљење и делање прилозима: ЧЕСНО, ЧАСНО и ПОШТЕНО. (Застарели црквенословенски израз ЧЕСНО, и ЧЕСАН, среће се углавном све до 1900. године). Часност и поштење били су водећа начела брђанског живота. По гробиштима старовлашких побрђа та начела изгледа да су и једина, јер је готово сваки умрли житељ у иначе „особински“ штурим епитафима означен као поштен и частан. Честитост је постала главни морални апсолут, вредност „по себи“ којој се неопозиво морао приклонити сваки живи људски створ. Стога је на једном споменику и записано: „ЗА ЖИВОТА БИТИ ЧАСТАН ТО ЈЕ ВЕЧНИ СПОМЕН“ (1894).

Особина часности и поштења придавала се уз особе изнад двадесете године. (Само се за понеку девојку или младића млађе од ове узрасне границе казивало да су часни и поштени). За узрасте зрелог и старачког доба ова особина се равномерно распоређује, мада је нешто учесталија код житеља изнад 35. године. Као и већину осталих пожељних одлика, њу су више присвајали богати и угледни домаћини, али она је особеност и већине средње имућних и сиромашних људи, јер поштен може да буде свако, пошто поштење не стоји ни у каквој корелацији са нечијим имовинским стањем.

Као трајни пратилац надгробних портрета, особеност часности и поштења јавља се са подједнаком учесталошћу у свим деценијама, али је пре 1880. године нешто проређенија, нарочито код женских особа.

Гробља су пуна часних, честитих и поштених Срба, старина, домаћина, грађана, радника, момака, девојака, домаћица — који су цео век и живели „ЧЕСНО И ПОШТЕНО“. На споменицима читамо епитетске одредбе: „ПОШТЕН СРБИН“, „ЧЕСНА СТАРИНА“, „ПОШТЕН ГРАЂАНИН“, „ЧАСТАН ДОМАЋИН“, ЧЕСТИТ СРБИН“, ЧАСТАН И ПОШТЕН ЧОВЕК“, „ЧАСНА И ЧЕСТИТА ДЕВОЈКА“, „ПОШТЕНА ДОМАЋИЦА“, итд. Па затим реченице са „часним“ прилошким одредбама: „ЧАСНО И ЧЕСТИТО ПОЖИВИ“, „ЧЕСНО И ПОШТЕНО РАДИО“, „ПОШТЕНО СЕ ВЛАДО“, „ПОЖИВЕО У ЧАСТИ И ПОШТЕЊУ“, „ПРОВЕО ЖИВОТ СВЕ У ДОБРОМ И ПОШТЕНОМ ВЛАДАЊУ СВОМЕ“, „ЧАСНО И ПОШТЕНО СТЕКАО“...

Ево неколико особенијих портрета часних и поштених људи:

● „ЧЕСНО И ПОШТЕНО СВОЈУ ДУЖНОСТ ОДПРАВЉАО“ (Радован Станић, Гуча, 1864);

● „ПОКОЈНИК ЈЕ БИЈО УЗОР ПОШТЕЊА И ВЛАДАЊА“ (Владислав Старчевић, Равни, 1889);

● „ГАВРИЛО ЈЕ БИЈО ВРЛО ПОШТЕН, КОИ БИ ПРЕ УМРО ОД ГЛАДИ А НЕ БИ ТУЂЕ УЗЕО“ (Гаврило Гавриловић, Гуча, 1893);

● „ЖИВОТ СВОЈ ПРОВЕО САМ КАО ПОШТЕН ГРАЂАНИН ОВЕ ОПШТИНЕ“ (Гаврило Пантелић, Дљин, 1931);

● „БИО ЈЕ ЧОВЕК ЧИЈЕ ЈЕ ПОШТЕЊЕ СЛУЖИЛО ЗА ПРИМЕР И КОГА ЈЕ ЦЕО КРАЈ ЗНАО КАО УГЛЕДНОГ ДОМАЋИНА СВЕТЛОГ КАРАКТЕРА И ПУНОГ ЧАСТИ“ (Јован Бојановић, Буковица, 1937).

Лик честитих људи употпуњавао се и подацима о њиховом поштену раду и зарађивању. Наглашава се да су извесни убојити трудиоци зарадили имовину и стекли углед „ПОШТЕЊЕМ И ТРУДОМ“, „ПОШТЕЊЕМ И ВРЕДНОЋОМ“, „ВЕЛИКИМ ПОШТЕЊЕМ“, „ЧАСНИМ И ПОШТЕНИМ РАДОМ“. Трговац из Гуче Милосав Броћо „ВЕЛИКИМ ПОШТЕЊЕМ СВОИМ ЗАРАДИО“ (1886), терзија Милован Стојић из Ариља „РАДЕЋИ ЧАСНО И ПОШТЕНО СТЕКАО ЈЕ ЛЕПО ИМАНЦЕ“ (1895), а земљоделац Василије Тодоровић из Пријевора „КАО ВЕЛИКИ СИРОМАХ ТРУДОМ СВОИМ И ПОШТЕЊЕМ ПОСТИЖЕ ПРВЕНСТВО У СВОМ СЕЛУ И ОД СВОИХ ВЕЛИКО ПОШТОВАЊЕ“ (1932).

Женских особа са назначеном особином поштења и часности је, процентуално посматрајући, подједнако на надгробницима као и мушких. Једино што се портрети поштених и часних жена јављају са закашњењем: знатно учеставају тек од 1900. године. Надгробни ликови узоритих девојака и жена некако су скромнији, смиренији и ненаметљивији. Наводимо их, примера ради, четири:

● „ЧЕСНО ПОЖИВИ МЕЂУ СВОЈИМ ДРУГАМА“ (Липница, 1901);

● „ДРАГА ЈЕ ВЕК ПРОВЕЛА У ВЕЛИКОМ ПОШТЕЊУ“ (Драга Петровић, Видова, 1906);

● „БИЛА ЈЕ ЧАСНА И ПОШТЕНА ДЕВОЈКА“ (Радојка Миловановић, Бањица, 1906);

● „ПОЖИВИ КАО ПОШТЕНА ГРАЂАНКА“ (Полексија Мињовић, Рашчићи, 1931).

ПРАВДОЉУБИВ, ПРАВЕДАН

Правда се, као једна од врхунских моралних вредности и ослонац заједничког друштвеног живота, прилично истицала на надгробницима. Наилази се на записе морално-саветодавне садржине у којима се помињу правда и правичност. На књигама урезаним на споменицима почесто је урезивана хришћански обојена поучна изрека: „РАДУЈ СЕ ПРАВИ, ПОКАЈ СЕ ГРЕШНИ“, или у множини: „РАДУЈТЕ СЕ ПРАВЕДНИ, А ПОКАЈТЕ СЕ ГРЕШНИ“. Наилази се и на схватање да на „овај свет“ треба једино понети скрштене руке и праведна дела („НИШТА СА СОБОМ НЕ ПОНЕТИ СЕМ СКРШТЕНЕ НА ПРСИМА РУКЕ И ПРАВЕДНА ДЕЛА СВОЈА“). Осим тога, правда је уздизана до чувара свег земаљског поретка! На неколико споменика у косјерићко-пожешком крају уписано је: „ПРАВДА ЧУВА ЗЕМЉУ И ГРАДОВЕ.“

По надгробном казивању, људи „од правде“, праведници и праводољупци, волели су правду, били су правични и правдољубиви, праведно су стекли имовину, постали чувени због праведних дела, итд. Илија Нешовановић из Пухова био је „ПРАВИЧАН ЧОВЕК“ (1899), Тодор Јовановић из Врнчана је стекао имовину „ТРУДОМ И ВЕЛИКОМ ПРАВДОМ“ (1891), а Обрад Оцић из истог села био је признат због „ПРАВЕДНИ И КАРАКТЕРНИ ДЕЛА“ (1929).

Ево још четири лика праведника:

● „ПОКОЈНИКОВИ УКРАСИ БИЛИ СУ ПРАВДОЉУБЉЕ, ПОШТЕЊЕ И СВАКА ЧЕСТИТОСТ НАСПРАМ СВАКОГА“ (Ристо Мољковић, Кремна, 1895);

● „УВЕК ЈЕ ПРАВЕДНЕ ЉУДЕ ВОЛЕО И ПРИСВАЈО“ (Радисав Даниловић, Горња Краварица, 1906);

● „МИО ОЦУ, МАЈЦИ, БРАТУ И СВАКОМЕ КО ГА ЗНАДЕ, ЈЕР ЈЕ ДИСО ПРАВДОМ, ПРАВДОМ“ (Богољуб Лишанин, Миоковци, 1908);

● „ПРАВДУ ЈЕ ИСУВИШЕ ВОЛЕО, ЗБОГ ЧЕГА ЈЕ И ЗА ПРИМЕР СЛУЖИО“ (Живко Тодоровић, пожешка Жежевица, 1918).

Занимљиво је напоменути да су истакнутији радикали, који су политички деловали за време Обреновића (1881—1903), означаваани као правични људи. Њихова се праведност открива из чињенице што су се залагали за народна права. Наиме, такви радикали су приказани као активни заступници народне правде.³ Они су били борци који су се борили „ЗА НАРОДНА ПРАВА И СЛОБОДУ“.

Павле Кукољац из Чачка је „ЈАКО НАРОДЊА ПРАВА ЗАСТУПАО“ (1889), Марко Ивановић из Гуче „БОРИ СЕ ЗА НАРОДНА ПРАВА“ (1905), а Танасије Маслар из Пилатовића био је „ПОЗНАТИ БОРАЦ ЗА НАРОДНА ПРАВА“ (1904).

На извесним, ретким, споменицима праведни очеви и дедови су приказани и као васпитачи и саветодавци који морално-чојствене вредности патријархалног друштва усађују у душу деце. Јављају се епитафи — аманети у којима остареле главе породице предају укућанима своје дугогодишње искуство о вредности праведних поступака и правичног живљења. Овде наводимо само један изузетнији правдољубиви аманет. Стари механџија из Новог Пазара, Радојко Товрлан, „сјетује“ своје потомке, као мајка Јевросима сина Марка, да изнад свега љубе правду и истину. Његов савет могао би да буде категорички императив свег нашег патријархалног брђанског света. Правдољубна старина претпоставља правду и истину сваком материјалном богатству и опипљивој благодети, па казује синовима, унуцима, праунуцима и белим пчелама: „ДЕЦО МОЈА, ЉУБИТЕ ПРАВДУ И ИСТИНУ! ТО САТУН (усахнути? — РН) НЕЋЕ, А МНОГА ЛЕТА И БОГАТСТВО ТО ЋЕ УЧАС ПРОЋИ КА И МОЈЕ 92 Г. Ж.“ (1886).

ВЕРАН(НА)

Прва и главна одредба жене произлазила је из њеног „љубљеног“ и „поштујућег“ односа према човеку. Зато су многе супруге представљене као верне својим мужевима.

Верност краси и младу и стару жену, и у свим раздобљима, па се може рећи да је она једина права женска, односно супружинска, особина. Атрибут „верна“ толико се често стављао уз супруге да је, као и у епској поезији, постао њихов нераздвајни пратилац — стални епитет. Епитетском синтагмом „ВЕРНА СУПРУГА“ почиње приказ многе умрле жене, а у неким случајевима њиме се означавала и једина особеност супруге. Било да се помиње „неутрално“, било да јој муж или она њему подиже споменик — она је увек „верна“. Гробља су честа споменицима чији епитафи почињу са: Овде почива верна супруга тог и тог човека. У гробу лежи „ВЕРНА И БЛАГОДАРНА СУПРУГА“, мужу је подигла споменик „ВЕРНА МУ СУПРУГА“, човек је уздубачио биљег „ВЕРНОЈ СУПРУЗИ“, муж је, преминувши, оставио „ВЕРНУ СУПРУГУ...“

Понекад се за верну супругу каже: жена, понекад друг, а сасвим ретко, и то само на старијим споменицима, љуба. Друг је заједнички назив за оба супружника и среће се обично на заједничким „брачним“ надгробницима или у супружанским надгробним поздравима — опроштајима.

Мужеви су кудикамо ређе обележавани као верни, па и то само у прошлом веку! Надгробна слова казују да је жена изгубила „ВЕРНОГ ДРУГА“, да је подигла „СВОМЕ ВЕРНОМ МУЖУ ЗАДУЖБИНУ“, да је добро поживела „СА СВОИМ ВЕРНИМ И ЧЕСТИТИМ ДРУГОМ“, да је жени подигао споменик „ВЕРНИ ЊЕН СУПРУГ“ ...

Наводимо неколико одломака из епитафа верних другова:

● „ПРЕД ОВИМ СПОМЕНИКОМ САРАЊЕНА СУ ДВА ВЕРНА ДРУГА СРЕТЕН ЦВРКОТИЋ И ЊЕГОВА ЖЕНА ИКОНИЈА“ (Чајетина, 1901);

● „ОВИ КРС УДАРИ ЈОЈ ВЕРНИ ЊЕНИ СУПРУГ ВУЈО“ (Бањица, 1865);

● „СТАНА, ВЕРНА СУПРУГА ПЕТРА АНЂЕЛИЋА“ (Рупелјево, 1904);

● „СМРТ МЕ ПРЕРАНО ОД ВЕРНОГ ДРУГА РАЗРУЧИ“ (Теочин, 1910);

● „ОСТАДЕ САМОРАНА ВЕРНА ЉУБА“ (Губеревци, 1911).

Занимљиво је, овом приликом, рећи да је највећи број епитета разноврсног значења стављан баш уз супруге (25). Осим верна, супруга је била и часна, карактерна, добра и предобра, мила, предрага, незаборављена, похвална и понашна, вредна, идеална, врсна, одлична и непорочна. Кад умре муж: тугујућа, ожалошћена, брижљива, уцвелена, осамљена и сиротна. Уз то: првобрачна, другобрачна, трећобрачна... А да се испуни идеал добре жене, захтевало се премного. Жена је посве морала да буде узорита, да буде добра жена, мајка и радница и у свему часна и поштена. Као Полексија Мињовић из Рашчића: „НАША ПОЛЕКСИЈА С. МИЊОВИЋ, ДОБРА ЖЕНА СВОГ ВЕНЧАНОГ ДРУГА, МИЛА МАЈКА ТРОЈЕ СИРОЧАДИ, ПОШТЕНА ГРАЂАНКА, ДОБРА КУЋЕВНИЦА И ВЕЛИКА НЕУМОРНА РАДНИЦА“ (1931).

СПОСОБНОСТИ, ЗНАЊА, УМЕЊА

На надгробницима су приказане „чисте“ интелектуалне способности (памет, ум, знање) и способности „умења“ испољене у области разних занимања (колико ко успешно обавља послове из своје професије).

ПАМЕТ, ЗНАЊЕ, ПИСМЕНОСТ

На тек понеком гробљу може се наићи на помен паметних, бистроумних и разборитих људи! А баш зато што памет сељачка није изреком чешће на надгробне каменове урезивана, сигурни смо да су они уз чија је имена на ма који начин поменута били изразити паметари. Умна бистрина подједнако је често навођена као одлика и младих и старих, а нешто се учесталије приписивало уз особе помрле између 1870. и 1910. године.

Нађено је десетак израза којим су, на разне начине, обележавана својства осведочених мудрих људи. На споменицима су епитети ПАМЕТАН, БИСТАР и РАЗБОРИТ и сведочења да је неко имао БИСТРИНУ УМА, УМ РЕТКЕ БИСТРИНЕ, ВЕЛИКИ УМ, ОСОБИТУ МУДРОСТ. Неки су били мудре главе, самоуци, писмени, паметни кућаници и старешине породице. Осим тога, као ознака мудрих особа помиње се и: ЗНАЊЕ.

Памет се истицала као најважнији предуслов да се, уз рад, стекне имовина, углед и поштовање. Тако Милија Миковић из Врањана „ПАМЕТНО КУЋЕЋИ ПОСТА ГАЗДА“ (1886), а Никола Тодоровић из Прилика, сиромашни досељеник из Санцака, „КАО ДОБАР И ПАМЕТАН ТРГОВАЦ СТЕЧЕ СВОЈ КАПИТАЛ И ПОСТАДЕ УГЛЕДАН И ПРИЗНАТ ГРАЂАНИН ОПШТ. ПРИЛИЧКЕ“ (1923). Ђурђе Ристић из Рокаца „СВОЈИМ ТРУДОМ И УМОМ ДИЖЕ СЕБИ ГЛАС И УЖИВА СВУДА ЧАС“ (1920).

Наиђе се и на портрет понеког мудрог радника — кућеника и старешине који је умно управљао задругом. У Бранешцима је тело Ивана Јевремовића „МУДРОГ И ДОБРОГ РАДИНА И КУЋАНИКА“ (1887), а у Здравчићима почива Мијаило Видаковић који је био „СВОЈОЈ ЗАДРУЗИ КАО ЊЕЗИН ПАМЕТАН СТАРЕШИНА“ (1890).

На неколиким споменицима рано преминулих трговчића уписано је да су се затрговчили „ЗНАЊЕМ И ПОВЕРЕЊЕМ“. Разборитошћу и поштењем стеченим поверењем отварали су дућане на капиталу позајмљеном од чувенијих трговаца и газда, а знањем и

памећу су даље доказивали трговачку умешност и способност. Горачанац Милош Ружичић је „СА СВОЈИМ ЗНАЊЕМ И ПОВЕРЕЊЕМ ЗАРАДИЈО КОЛОНИЈАЛНО-БАКАЛСКУ И МАНУФАКТУРНУ ТРГОВИНУ“ (1902), а Гучанин Чедомир Ивановић „У СВОЈИГ СЕДАМНАЕСТ ГОДИНА ОТВОРИ ТРГОВАЧКУ БАКАЛСКУ РАДЊУ У ЧАЧКУ СА СВОЈИМ ЗНАЊЕМ И ПОВЕРЕЊЕМ“ (1904).

Самоукост, знак урођене умности, истицала се најчешће код ђака. Наведе се да је понеки дечак био „САМОУК ЂАК“, „САМОУК ОСНОВНЕ ШКОЛЕ“ или „САМОУК ОД СВОЈЕ ПРИРОДЕ“. Петар Каранац из Врнчана био је „САМОУК ОСНОВНЕ ШКОЛЕ“ (1881), а Војислав Маркешевић из Пријевора „САМОУК ОД СВОЈЕ ПРИРОДЕ“ (1896). Деветогодишњем Војиславу Стефановићу из Сирче урезана је на споменик раскриљена књига са уписом: „САМОУК, ЗНАО ПИСАТИ И ЧИТАТИ“ (1896).

Самоукост је одлика и понеког младића. На споменику у пуховском гробљу уклесана је фигура младића и око његове главе уписано: „КРСТОМИР ЈАЋИМОВИЋ, САМОУК“ (1918). Чегга је млади Крстомир био самоук, не зна се. Да ли је самоучки савладавао књигу или неки занат? Седамнаестогодишњи Живојин Тутуновић из Рајца био је „САМОУКИ ВРЛИ РАДНИК“ (1890). Сам се, без ичијих упутстава и надзирања, успешно прихватао свих сеоских послова.

Занимљиво је да се за сеоске занатлије, који су сви одреда, нарочито у старија времена, самоучки савладавали тајне мајсторлука — сасвим ретко каже да су мајстори самоуци. Наишло се на само два самоука „професионалца“. У Доњој Краварици поменут је неки безимени „САМОУК ЂАТА“ (1862), а у Врнчанима каменорезац и грађевинар Обрад Оџић, „МЕШОВИТИ МАЈСТОР И САМОУК“ (1929).

На извесним, старијим, споменицима паметна особа се означавала и посредством истицања да је била писмена. То се чинило у она времена — а она су била, углавном, све до првог светског рата — кад је писмен човек у селу био изузетна реткост. У пожешком гробљу је споменик Драга Савића, „ДИЧНА СРБА ПИСМЕНА“ (1874). На надгробнику младића Јеврема Јевремовића из Богојевића уписано је: „И ЗНАО ЈЕ ПИСАТИ“ (1876). У Зеокама се сачувала надгробна успомена на два млада писменика из почетка овог века. На двадесетогодишњег терзију Тихомира Каровића, који „БИЈО ЈЕ ПИСМЕН“ (1900), и трговачког помоћника Милана Николића, „ДИЧНОГА И МЛАДОГА И ПИСМЕНОГА“ (1912).

Наглашавање писмености увек је подразумевало и поседовање урођено увећане памети, бистрине, умности. Јер, само су надарени умом у та бешколна времена могли да до толковања слова и књига доспеју. Сваки писмен човек изједначавао се у народу са умним! Писмен и мудар били су истозначни изрази, а писменост и памет ишле су увек напоредо. Зато се са споменика старог Петра Вуловића из Придворице као извињава што се казало да је, иако неписмен, био веома паметан („ПЕТАР ЈЕ БИЈО ЧОВЕК НЕПИСМЕН, АЛИ ВРЛО ПАМЕТАН И РАЗБОРИТ“ (1879).⁴

На извесним споменицима из прошлог века помињу се људи „од науке“. Науком се означавала њихова наобразба, али и паметарство и знање. Уз наглашавање професије појединих људи, иде се унатраг и саопштава њихова школска биографија у намери да се истакне знање на основу кога су постигли оно што су. Тако је Стеван Топаловић из Негришора, пре него је постао марвенокупац, „БИО НА НАУКАМА 10 Г.“ (1865), а трговчић Вељко Вукићевић из Милатовића је „ТРИ РАЗРЕДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ НАУЧИЈО“ (1880). Практикант Владимир Радисавчевић из Качулица био је „НА НАУКАМА И СВРШИЈО 4 РАЗ. ОСН. ШКОЛЕ И 4 ГИМНАЗИЈЕ“ (1894), а писар Тихомир Филиповић из Душковаца „СВОЈОМ НАУКОМ СА СВАКИМ ЛЕПО ПОЖИВИ“ (1895).

Запажено је да скоро ниједна жена није означена као паметна! Од 50 особа које су на ма који начин одређене као бистре — само су четири женске (осам одсто): једна супруга, једна ученица и, зачудо, две четворогодишње девојчице. Домаћица Вукосава Андрић из Папратишта била је „МУДРА“ (1921). Ученица домаћичке школе Десанка Маџаревић из Лисе била је „ОДЛИЧНА УЧЕНИЦА У ШКОЛИ“ (1932). Четворогодишња Наталија Раковић из Рашке означена је као „ДОБРО И ПАМЕТНО ДЕТЕ“ (1890), а њену вршњакињу из Пожеге, Грозду Перишић, бог је обдарио „ОСОБИТОМ МУДРОШТВУ И ЛЕПОТОМ“ (1895).

Наводимо неколико одломака из епитафа у којима су личности, поред поседовања осталих особина, означене и као паметне, умне, бистре:

● „ОВДЕ ТРУНЕ ТЕЛО ПОШТЕНОГ, ВРЕДНОГ, У СВЕМУ РАЗБОРИТОГ ЗЕМЉОРАДНИКА СПАСОЈА МИКОВИЋА ИЗ БЈЕЛИША (Врањани, 1886);

● „ОБДАРЕН УМОМ РЕТКЕ БИСТРИНЕ“ (Војислав Марковић, Титово Ужице, 1903);

● „ЊЕГОВА РАДА, ЗНАЊА И ПОШТОВАЊА НЕ БЕШЕ ЛАКО“ (Радисав Даниловић, Горња Краварица, 1906);

● „ВИТОМИР ЈЕ БИЈО ИСКРЕН, БИСТАР И ВРЕДАН МЛАДИЋ“ (Витомир Грујић, Вича, 1914);

● „ИМАО ЈЕ УМ И ЧЕЛО, ЗБОГ ВЕЛИКОГ УМА И РАДА ОДЕ У ГРОБ СНАГА МЛАДА“ (Филип Ристић, Рокци, 1915).

Памет је „у мањини“ према осталим вредностима којима су обликоване личности покојника. Поштење, честитост, доброта, родољубље и богатство се кудикамо више истурају у први план. Готово никад није памет навођена као прва или једна одлика човека. Пре ње се, најчешће, помињало: искреност, вредноћа, рад, доброта, поштење, дичност и младост. Ова појава би, можда, указивала на извесну неоснованост, или претераност, стереотипије да су људи ерског варијетета превасходно мудри и духовити и да им је најглавније обележје бистроглавост.

СПОСОБНОСТ У ПРОФЕСИЈИ

Способности и умења у области појединих занимања обележаване су готово увек придевом ДОБАР, али и ознаком ОДЛИЧАН. Овим двама одредбама приказивани су ликови особа које су врло умешно и успешно обављале своје професионалне послове.

Пошто су се сви сељаци приближно подједнако успешно бавили земљоделством, то се уз њихово занимање никад и није стављала одредба ДОБАР. Нема, на пример, ниједног помена доброг земљорадника, рабације, виноградара или жетеоца, а само се наишло на по један пример доброг воћара, сточара и косача! Тодосије Тодоровић из Врнчана поживео је као „ДОБАР ВОЋАРСКИ ПОЉУПРИВРЕДНИК“ (1935), а Јован Весовић из Качулица „КАО ДОБАР ЕКОНОМ И СТОЧАР“ (1909). Чедомир Плазина из Губереваца био је „ДОБАР КОСАЧ“ (1896), па је на споменик уклесана коса са косиштем.

Једино се истицала способност понеког земљоделца посебно умешног у економичном вођењу домазлука. У времену по првом светском рату за извесне у послу „специјалније“ домаћине јавља се звање економ. Сава Антонијевић из Грдовића био је „ДОБАР ДОМАЋИН И ЕКОНОМ НА СВОМ ИМАЊУ, УСЛЕД ЧЕГА ГА ЈЕ 1925. Г. МИНИСТАР ПОЉОПРИВРЕДЕ ИЗАБРАО ЗА УЗОР РА-

ТАРА ЗА СРЕЗ АРИЉСКИ“. На споменику Димитрија Милосављевића из Рокаца записано је: „КАО УГЛЕДАН ДОМАЋИН СЕЛА ОДЛИЧАН ЕКОНОМ: МАЛО ИМАЊЕ, ВЕЛИКИ ВОЋЊАЦИ ШТО СЛУЖЕ СРЕЗУ ЗА ПРИМЕР“ (1940).

Особе са занимањима из занатлијско-трговачко-чиновничког подручја су нешто чешће означене као посебно успешне у својој професионалној делатности. (Има у том истицању професионалног „добровања“ и неке скоројевићке претераности, неумереног преувеличавања личних постигнућа). Наилазимо на добре мајсторе разних заната, добре трговце и њихове помоћнике, добре деловође и писаре... Наводимо неколико одломака из епитафа изузетнијих успешника у професионалном животу:

● „ОН ЈЕ ПОЗНАТ У ОКОЛИНИ КАО ВАЉАН ПИСАР ОП. СУДОВА“ (Љубомир Поповић, Тијање, 1892);

● „ПОКОЈНИК ЈЕ БИЈО ДОБАР МАЈСТОР ТЕРЗИНСКОГ ЗАНАТА“ (Јован Костић, Свештица, 1896);

● „СВОЈИМ ЗАУЗИМАЊЕМ НАУЧИО ЈЕ ФОТОГРАФИЈУ СА ВРЛО ДОБРИМ УСПЕХОМ, КОЈУ ЈЕ РАДИЈО НЕКОЛИКО ГОДИНА ПО УНУТРАШЊОСТИ СРБИЈЕ: БЕОГРАДУ, ПАРАЋИНУ, ЋУПРИЈИ, ЛЕСКОВЦУ, ЈАГОДИНИ, ИВАЊИЦИ... СА ЛЕПОГ И ОДЛИЧНОГ РАДА СВОГ СВУГДЕ ЈЕ ПРИЗНАТ БИО“ (Никола Драгићевић, Шуме, 1900);

● „УЖИВАО ЈЕ ГЛАС ПРВИХ ЉУДИ. БИО ЈЕ ДОБАР ЕКОНОМ, ТРГОВАЦ И КЊИГОВОЂА СА СВОЈОМ БАКАЛСКОМ РАДЊОМ“ (Љубомир Лазовић, Луке, 1916);

● „ЈОВИЦА Д. АНДРИЋ ИЗ ПОТОЧАЊА КОИ ПОЖИВИ 26 Г. ОДЛИЧАН ТРГОВАЧКИ ПОМОЋНИК (и) АБАЦИНСКИ КАЛВА“ (Поточање, 1916).

Атрибутима добар и одличан још су само карактерисани изузетно добри ђаци. Одличном другачићу Никиту Никитовићу из Тучкова урезана је на споменичак књига даровница са „легендом“ на њој: „НА ДАР ДОБРОМ ЂАКУ“ (1905). За Милоша Циврића из Кушића посведочено је: „ОН ЈЕ У ШКОЛИ БИО ДОБАР И ПРИЗНАТ ЂАК“ (1908). Гимназијалцу Божидару Протићу из Субјела уписано је на надгробник: „ОН ЈЕ БИО ОДЛИЧАН ЂАК“ (1883), а Милосаву Маћићу из Папратшпта: „МИЛОСАВ БОИ ЈЕ ОДЛИЧАН ЂАК И РАЗ. ЧАЧ. ГИМНАЗИЈЕ“ (1911).

На старијим споменицима (углавном до 1880. године) добри, односно одлични, ђаци означавањани су архаичним епитетом ПРЕВАСХОДАН. Милосав Петровић из Добрача је „ТРИ ОСНОВНА РАЗРЕДА У ШКОЛИ ПРИЛИЧКОЈ ПРЕВОСКОДНО СВРШИО“ (1878), а Милутин Јелушић из Граба је „КАО НАЈПРЕВОСКОДНИ ЂАК БИЈО“ (1888).

Наишло се на свега један споменик на коме је за жену речено да је била прва „за сваки посао“. Обренија Павловић из Богданице предњачила је у домаћичком и изумилачком раду. Уз свакидашњи кућанички посао, била је и маштовити стваралац, изумитељ у плетењу, везењу и ткању, па јој је на надгробљу записано: „ЗА ВРЕМЕ ЊЕНЕ ПРОШЛОСТИ ОНА ЈЕ БИЛА МЕЂУ ЊЕНИМ ДРУГАРИЦАМА ПРВА ЗА СВАКИ ПОСО, КОЈЕ НИСУ МОГЛЕ МНОГЕ СА ЊОМ СЕ РАВЊАТИ И КОД ЊЕ ЈЕ ЧОВЕК МОГО ВИДЕТИ СВАКАД ПОНЕШТО ИЗМИШЉЕНО И НОВО ПРЕМДА ЈЕ БИЛА ДОБРА РАДЕНИЦА И ЧУВАОЦ“ (1922).

„РЕПУТАЦИОНЕ ОСОБИНЕ“

(Особине у вези са повољним друштвеним положајем)

Извесне особине приписују се само уз људе веома високог друштвено-економско-политичког статуса. Иако неке од њих не проистичу само из поседовања богатства и политичке моћи, него и из добротe, моралности и способности, оне се издвајају у „големашке“ особине, јер се готово никад не срећу код сиромашних и средње имућних људи. То су својства која красе виђене и гласовите домаћине, цењене и знамените трговце, познате и чувене мајсторе, истакнуте и важне локалне политичаре. Сву ону сеоско-паланачку елиту која се на ма који начин уздигла на друштвени врх и која се као таква сматрала највишом, највећом, најјачом, најважнијом и најбољом у својој „врсти“ и околини. У те „особине“ спадају: ДОБАР (у смислу БОГАТ); ГЛАВНИ, ПРВИ, ВЕЛИКИ, УВАЖЕН, ПОШТОВАН, УГЛЕДАН, ЧУВЕН. Све су оне израз превеликог честољубља оних који су се „прочули“ и који много држе до сопственог угледа и почасти. Зато би се најприкладније могле назвати „честољубивим“, „престижним“ „репутационим“ особинама.

ДОБАР — БОГАТ

Придевом ДОБАР у смислу БОГАТ одређивани су имућнији и знатнији домаћини. Уз готово сваког и осредњег имућника стоји ознака ДОБАР, на основу надгробних записа стичемо утисак да је у сваком селу постојало више богатих него што их је у стварности било. Проговара из таквих одредби појачано надметање сеоског човека у економском постигнућу и придавање велике важности материјалним добрима, богатству, иметку и стечевини. На сваком и омањем гробљу срећемо сведочење да је неко био „ДОБАР ДОМАЋИН“, да је поживео „КАО ДОБАР ДОМАЋИН“, да је споменик подигнут „ДОБРОМ ДОМАЋИНУ“, да гроб означава „ДОБРА ДОМАЋИНА“, итд. Знатно су ређе одредбе као: „ОДАБРАНИ ДОМАЋИН“ „ОДЛИЧАН ДОМАЋИН“ и „ВРЛИ ДОМАЋИН“. Понеки газдашки лик употпуњавао се реченицом: „БОГАТО ПОЖИВИ“, „ДОМАЋИНСКИ ПОЖИВЕО“, „БОГАТ САМ БИО“, итд.

Много је мање жена обележено ознаком „добра домаћица“. Уз својства супружанска и мајчинска, наведе се да је жена била „ДОБРА ДОМАЋИЦА“, „ОДЛИЧНА ДОМАЋИЦА“ или да у земљи лежи тело „НАШЕ ДОБРЕ ДОМАЋИЦЕ“. Али, за разлику од доброг домаћина, добра домаћица ретко кад означава богату, већ вредну, марљиву и уредну кућаницу.

Учесталији и заокругљенији портрети газда јављали су се упоредо са појачанијим продором робно-новчане привреде у село, са економским раслојавањем пољоделског живља и убрзанијим распадом патријархално-задружних облика живота. Тако се после српско-турских ратова (1876 — 1878) споменици све наглашеније ките домаћинским животописима. Богатство и зарађевина све се више, а нарочито код скоротечника и „јарих“ имућника, стављају упоредо, па и испред, родољубља, јунаштва, и човештва. Газда се истура испред ратника, домаћин испред Србина, трговац испред родољуба. Захваћен ковитлацем капиталистичких производних односа, сеоски патријархалац се постепено одвикавао од херојско-чојствене етике и све се више приклањао зарађивачко-газдашком „вјерују“.

ГЛАВНИ, ПРВИ, ВЕЛИКИ

Првачење је, уопште узев, једна од главних одлика надгробног казивања. И мртви се такмиче ко је први по ма којој особини и истурају се на главна, извишенија и часнија места. Истицање по

цену свега направило је од сваког гробља својеврсну ранг-листу, из које се читава место већине покојника на социјалној, економској, чојствено — моралној и политичкој скали вредности. Надгробни каменови су постали права престижна обележја, каменови за утискивање „такмичарских“ животних резултата, бележници за лична постигнућа. Епитафи разговетно бележе ко је какав човек, какав домаћин, какав ратник. Зна се ко је богатији, ко раднији, ко душевнији, ко храбрији, ко политички моћнији. Одређен је узраст људи и по доброты, и по честитости, и по домољубљу. Успостављена је лествица хијерархије од најбеднијег сиромашка до „најтрулијег“ газде, од општинског пандура до народног трибуна, од ситног трговчића до најувидљивијег велетршца.

Посебно истицање првачења и „главарења“ постизало се синонимним придевима ГЛАВНИ и ПРВИ. (Знатно је ређи придев ВЕЛИКИ). Главни, први и велики су само домаћини, трговци и представници власти: кметови, председници и посланици. Најчешће се ови епитети стављају уз домаћина, али пошто је за неке прве домаћине наглашено да су истовремено били и трговци и људи од власти, не може се увек поуздано знати да ли се они односе само на домаћина. Није на пример, јасно да ли је „ГЛАВНИ, ДОМАЋИН, ТРГОВАЦ И ПРЕДСЕДНИК“ истовремено и главни трговац и главни председник.

Прилично је споменика са одредбама „ГЛАВНИ ДОМАЋИН“, „ГЛАВНИ ДОМАЋИН И ТРГОВАЦ“, „ПРВИ ДОМАЋИН“, „ПРВИ ТРГОВАЦ И ДОМАЋИН“. Милован Јелушић из Граба био је „ГЛАВНИ ТРГОВАЦ И МАРВЕНОКУПАЦ ДРАГАЧЕВСКИ“ (1863), Аксентије Андрић „ГЛАВНИ ДОМАЋИН И МАЈСТОР ДУЊБЕР СЕЛА ГУГЉА“ (1890), а Трифун Ђокић из Рибашевине „ПРВИ ТРГОВАЦ И ДОМАЋИН“ (1893). На споменику у Тучкову записано је: „ЈОВАН СРЕТЕНОВИЋ, ГЛАВНИ ТРГОВАЦ ПИВСКИ И МАРВЕНИ А ВЕЛИКИ ДОМАЋИН СЕЛА ТУЧКОВА“ (1885), а у Ртима да се Милош Ђекић „РАЧУЊА У РЕД ПРВИХ ДОМАЋИНА ОВОГ СЕЛА“ (1896).

Придев ГЛАВНИ придодаје се и уз поједине мајсторе. Симо Ковачевић из Ртара био је „МАЈСТОР ГЛАВНИ НАД МНОГО КОВАЧА ОД СВАКИ ГВОЗДЕНИ СТВАРИ“ (1863), Јовица Јовичић из Лиса „ГЛАВНИ МАЈСТОР КОВАЧ“, а Драгиша Ивановић из Рибашевине „ГЛАВНИ АБАЦИЈА, ШНАЈДЕР И ФОТОГРАФ“ (1932).

Првачење се истицало и описним исказима да је неко заузимао у народу прво место, рачунао се у ред првих људи, одликовао се између првих грађана. Живан Милошевић из Ариља „ИЗАШИЉАТ ЈЕ БИЈО ВАЗДА ПРВИ О СВЕТКОВИНАМА И ОСТАЛИМ СВЕЧАНОСТИМА КОД ВЛАДАОЦА ОД ОВОГ СРЕЗА“ (1876), Петар Срећковић из Лисе „ОДЛИКОВАО СЕ ИЗМЕЂУ ПРВИ ГРАЂАНА“ (1889), а Живко Тодоровић из пожешке Жежевице „СВОЈИМ ПОНАШАЊЕМ МЕЂУ НАРОДОМ ЗАУЗИМАО ЈЕ ПРВО МЕСТО“ (1919).

За људе који су првачили као представници општинске, средње и окружне власти усталила се „титула“ првак. Политичко првачење се наглашавало подацима да је покојник био одборник, кмет писар, председник и посланик, али се наилази и на изричит помен звања првак. Председник општине брезовачке Милосав Вучићевић из Шареника био је „ПРИЗНАТ У РЕД ПРВАКА ЉУДИ“ (1895), а писар и председник општинског суд у Каменици Љубисав Миловановић поживео је часно „КАО ПРВАК“ (1904). Понекад се не наводе никакви политичко-правни услови на којима се заснива звање првак, па се, рецимо, не зна да ли је реч о председнику или посланику. На споменику у Гугљу лаконски је записано: „МИЛЕ СТЕВОВИЋ, ПРВАК У ОКРУГУ“ (1908), а за Саву Ђуровића из Слатине да је „У ЦЕЛОЈ ОПШТИНИ ПОШТОВАЊ КАО ПРВАК“ (1922).

Најзанимљивији и најопширнији надгробни запис о истакнутијем политичком прваку налази се на гробљу у пожешкој Жежевици. Да би се што аргументованије доказало да је Раде Тодоровић сасвим оправдано заслужио да понесе назив народног трибуна и првака Радикалне странке, на споменику му је претходно наведено осам „нижих“ политичко-управних звања и улога! (Тако се, поступно и освајала политичка каријера и стицао углед народног првака). Ево целог надгробног првачења из Жежевице: „РАДЕ ТОДОРОВИЋ БИВШИ ТРИДЕСЕТОГОДИШЊИ ПИСАР, БЛАГАЈНИК, ДЕЛОВОЊА И ПРЕТСЕДНИК ОПШТИНЕ ЈЕЖЕВИЧКЕ, ЧЛАН ОКРУЖНОГ ОДБОРА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ, ЧЛАН УПРАВНОГ ОДБОРА ГЛАВНОГ САВЕЗА СРПСКИХ ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ЗАДРУГА, ЧЛАН, ЗАТИМ И ПРЕТСЕДНИК ОКРУЖНОГ ОДБОРА ОД ОКРУГА УЖИЧКОГ, ТРИБУН И ВЕЛИКИ ПРВАК НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ“ (1918).

Неки представници политичког живота су ГЛАВНИ. За истакнутије кметове из доба прве владавине кнеза Милоша био је озваничен назив ГЛАВНИ КМЕТ, па се на споменицима који се одnose на то време и среће таква одредба. Ознака ГЛАВНИ одликује и понеког депутирца Светоандрејске скупштине, на којој је одлучено да се кнез Милош поново врати на српски престо. Сима Радојевић из Гојне Горе „ИЗБЕРЕ НАРОД О АНДРИЕВСКОЈ СКУПШТИНИ 1858. ГОДИНЕ ЗА НАЈГЛАВНИЈЕГ ДЕПУТИРЦА“, И Јанко Зарић из Заблаћа био је „ДЕПУТИРАЦ ГЛАВНИ“ (1874).

Да је неки месни политичар био „велики“, казује само један епитаф из новијег доба. На заједничком надгробнику у Брекову помен је Милицава Ђурића, „ВЕЛИКОГ ПОЛИТИЧАРА СВОГ ДОБА“ и његовог сина Милије, „ВЕЛИКОГ ПОЛИТИЧАРА ОВОГ КРАЈА“ (1926).

Разумљиво је што су „особине“ први, главни и велики искључиво придодаване уз мушкарце. Жена је у патријархално-херојској средини могла некако и да понесе понеку другу „мушку“ одредбу, али да буде главна — то никако и нипошто! У свему ономе у чему су мушкарци били први, жене су морале да буду последње!

Одредбе главни и први подједнако се учестано распоређују уз успешне људе у свим деценијама од 1860. до 1940. године, мада су неприметно учесталије у годинама на сусрету векова. А да би неко постао главни и први, морао је да сачека године пуне мужевности. Зато се придеви ГЛАВНИ и ПРВИ уопште не налазе уз особе испод 25. година, а врло су ретки и све до половине четврте деценије живота. Тек од 35. године они почињу учесталије да постају одлике личности, а најчешће су уз особе чија се старост креће од 40. до 60. године. А то и јесте животна доб у којој престижна стремљења и мотиви првачења у друштвеној, економској и политичкој области достижу видљивија испољавања и пунија остварења.

УГЛЕДАН, УВАЖЕН, ПОШТОВАН, ЧУВЕН

Лик извесних „елитних“ људи приказивао се истозначним придевима УГЛЕДАН, УВАЖЕН, ПОШТОВАН и ЧУВЕН (а осим њих, врло ретко, и атрибутима: познат, увиђаван, цењен, признат). Оваквим особинама портретисани су само истакнутији домаћини, трговци, мајстори, кметови, председници и посланици. Да би неко могао да их присвоји, морао је претходно да се испне на газдашко-моћни-

чко постоље и достигне првенство у друштвеном животу. Пошто су ове особине изведене из извесних основнијих пожељних особности и изузетно повољног социјалног положаја и улоге, оне не представљају неко независно и постојано унутрашње својство личности, већ репутационе одјеке, проистекле из спољашњег ефекта богатства, способности и моћи.

Домаћини су најчешће одређивани придевима угледан и чувен, представници трговачког и занацијског staleжа — само са чувен, док су ознаке уважен и поштован махом придодаване уз одредбу грађанин. Под „грађанином“ никад не треба подразумевати градског човека, већ опште звање у смислу: житељ, становник, члан друштва. Уважен или поштован грађанин на надгробљу означава сеоског домаћина или трговца, кмета или председника...

За прве домаћине се каже: био „УГЛЕДАН ДОМАЋИН СЕЛА“, цео га крај знао „КАО УГЛЕДНОГ ДОМАЋИНА“, остаци „ЧУВЕНОГ ДОМАЋИНА“, гроб „УВАЖЕНОГ И ПРВОГ ДОМАЋИНА ОВОГ СЕЛА“, поживео „КАО ДОМАЋИН ЦЕЊЕНИ У СЕЛУ“... Епитетски одломци трговачких портрета су: „УВАЖЕНИ МАРВЕНИ ТРГОВАЦ“, „ПОШТОВАН ТРГОВАЦ“, „УГЛЕДНИ ТРГОВАЦ“, „ЧУВЕНИ ТРГОВАЦ: СВУДА ЧУВЕН И ПРИЗНАТ БИО“... „Слике“ истакнутијих људи и занатлијским и другим занимањима су: „УГЛЕДНИ МАЈСТОР ДРВОДЕЉСКИ“, „ЧУВЕНИ КОВАЧ“, „ЧУВЕНИ МАЈСТОР ОД ВИШЕ ЗАНАТА“, „ЧУВЕНИ РАБАЦИЈА“, „НАДАЛЕКО ЧУВЕНИ ДОКТОР И ХИРУРГ“ (мисли се на самоуког народног лекара)... А одлике „грађана“ су: „УВАЖЕН ГРАЂАНИН ОВОГ СЕЛА“, „УВИЂАВАН ГРАЂАНИН“, „ПРИЗНАТ ГРАЂАНИН“, „УВАЖЕН И ПОШТОВАН ГРАЂАНИН“...

Само је понека жена, на споменицима, угледна и поштована. То су обично дугогодишње удовице, које су кућу обдржале и упуниле, а мужевљево имање прошириле, или богатије жене, које су саме себи подигле споменик. Оне су, као угледне домаћице, поживеле „У ЧАСТИ И ПОШТОВАЊУ“, „У ЧАСТИ И ВАЖЕЊУ“. За цењену удовицу Синђу Средојевић из Атенице сачињен је веома „угледан“ портрет-животопис: „СИНЂА ЈЕ ОСТАЛА УДОВА 1872. ГОДИНЕ СА СИТНОМ ДЕЦОМ. ДЕЦУ ВАСПИТАЛА И ШКОЛОВАЛА, ИМАЊЕ ЗАОСТАВИШЕ ОД МУЖА ПОВОЉШАЛА И ПОВЕЂАЛА И ТИМ СВОЈИМ РАДОМ И ЖИВОТОМ У ДРУШТВУ ПОСТАЛА ЧУВЕНА И ПРИЗНАТА ТЕ ЋЕ СЕ ДУГО ГОДИНА ПО ДОБРИМ ДЕЛИМА СПОМИЊАТИ“ (1895).

У вези с особинама угледа треба рећи и чиме се углед стицао, односно указати на одлике личности на основу којих се постизало уважање у народу (независно од самог големашког статуса). На споменицима се наводи десетак таквих одлика (труд, рад, доброта, праведност, поштење, памет, успешан мајсторлук, стечено имање). Занимљиво је да су за основ угледа већином навођене особине у вези с моралним понашањем и интелектуално-професионалним способностима, а кудикамо ређе богатство и имање, нарочито ако није стечено личним залагањем. Често се наглашава да се уважање и поштовање стекло, те да је оно искључиво лична „зарађевина“. Неко је трудом, добротом, поштењем, памећу итд. СТЕКАО „поштовање у грађанству“, „велико звање и поштовање“, „уважен глас у својој околини“ или постао „угледан и признат грађанин“. Овде наводимо четири портрета великих узорника са образложењем њихова угледа:

● „ДОБРОТА И БЛАГОСТ БИЛЕ СУ ГЛАВНЕ ОДЛИКЕ ЊЕГОВОГ КАРАКТЕРА, КОЈЕ СУ МУ СА УДРУЖЕНОМ ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ МОЋИ ДАВАЛЕ БЕЗГРАНИЧНО УВАЖЕЊЕ И ПОШТОВАЊЕ МЕЂУ ДРУГОВИМА И ПРИЈАТЕЉИМА“ (Миленко Томић, „свршавајући“ ђак учитељске школе, Богојевићи, 1889);

● „ОН ЈЕ ЦЕЛОГ СВОГА ВИЈЕКА БИО НЕУМОРАН РАДНИК ПОШТЕН И ПРАВИЧАН ЧОВЕК. СТЕКАО ЈЕ ЛЕПО ИМАЊЕ И УВАЖЕН ГЛАС У СВОЈОЈ ОКОЛИНИ“ (Илија Нешовановић, Пухово, 1899);

● „ОВОМ ТВРДОМ СТЕНОМ ОБЕЛЕЖЕН ЈЕ ГРОБ МНОГО ПОЗНАТА, ВИШЕ ЧУВЕН И ПРИЗНАТ ЗБОГ ДОБРИ, ПРАВЕДНИ И КАРАКТЕРНИ ДЕЛА СВОЈИ, ОБРАДА ОЦИЋА ИЗ ВРЊЧАНА“ (1929);

● „ЧУВАЊЕМ И РАДОМ СТЕКАО САМ ВЕЛИКО ИМАЊЕ И ПОШТОВАЊЕ МЕЂУ СВОЈИМ КОМШИЈАМА И ПРИЈАТЕЉИМА“ (Мијаило Томашевић, Бељина, (1938).

ОСОБИНЕ ПРЕСТУПНИКА

На гробљима је подоста и споменика на којима се помињу преступници разних врста.⁵ Заједничко свима њима је што је готово сваки од њих учинио неко убиство. Отуда су сви преступници приказани сувише једнострано, па и неправедно. Сви они имају само по једну особину — рђавлук! Њихова је личност портретисана само на основу злог, убилачког чина, дакле, на основу једног јединог тренутка

из њиховог живота. На биљезима својих жртава нису ни могли друкчије ни да се прикажу. Наиме, преступници махом немају својих споменика, па су своје ликове оставили на биљезима својих убијених „противника“.

Преступници су најчешће карактерисани именицама — атрибутивима ЗЛИКОВЦИ И ХАЈДУЦИ, док су све остале именичке одреднице кудикамо ређе. Нешто су учесталије ЛОПОВИ, РАЗБОЈНИЦИ, КРВОПИЛЦИ и ДУШМАНИ, а малобројније су: ЗЛОЧИНЦИ, ЗЛОТВОРИ, КРВНИЦИ и НЕПРИЈАТЕЉИ. На ознаке као што су ИЗРОДИ, УБИОЦИ, ТИРАНИ, ПЉАЧКАРОШИ, ЗВЕРОВИ У ЉУДСКОМ ОБЛИКУ, САУЧЕСНИЦИ, ПОДВОДАЧИ, ДАХИЈЕ, УЛИЗИЦЕ и КРВОЛОКИЊЕ — наишло се само по неколико пута.

Ради појачаније слике, уз ове именичке одредбе придодавани су и „зли“ атрибути. Најчешћи су: РЂАВ, ПРОКЛЕТ, ЗАО, ПАКЛЕН, НЕПОШТЕН, ПОКВАРЕН, ЗЛОГЛАСАН, ЗЛИКОВАЧКИ и ЗЛОВАН. Уз њих, срећу се, макар и по једном, и одредбене синтагме: НАЈВЕЋИ ДУШМАНИН, СИЛАН ХАЈДУК, СВЕТСКИ ТИРАНИН, ГНУСАН СТОР, ПРОДАНА ДУША, ПОТПЛАЋЕНИ УБИЦА, ЗЛОГЛАСНИ УЗУРПАТОРИ, СРПСКЕ ДАХИЈЕ, ПАКЛЕНИ И ЗЛОВНИ ЉУДИ, ДИВЉИ ЗЛИКОВЦИ, ЛАКОМИ ЗЛИКОВЦИ, итд.

Пошто се свако убиство чинило руком, клесари су ту злу руку често помињали као представника злог човека. Посредством стилског средства синегдохе, рука је, као најактивнији део тела при злом чину, сликовитије и дејственије откривала лик целог човека. На споменицима наилазимо на податке да су убијени људи настрадали од ДУШМАНСКЕ РУКЕ, која је називана и лоповском, крвничком, безбожничком, зверском, грешном, зликовачком, убилачком и несрећном — у зависности ко ју је, како и због чега злом упрљао и ако је родбина убијених доживљавала злочиначки поступак.

Одлика преступника може да се открије и посредством чега и како је извршено убиство. Начин убиства је једно од посредних средстава за карактеризацију личности преступника. Надгробним записима који указују на мучка убиства („МУЧКИ ГА ЈЕ НОЖЕМ УДАРИО“, „УДАРИ ГА ИЗ ПРЕВАРЕ НОЖЕМ“, „МУЧКИ ЗАКОЉЕ ГА“) упућује се на потуљене и подле људе, који свом противнику прилазе невитешки, нечојствено, супротно од етике епских јунака.

Из описа начина извршења злодела сазнаје се да су извесни хајдуци гнусни суровњаци, грозни, крвнички, разбојнички људи. Од њих је неко добио „ГРОЗНУ ТЕЛЕСНУ ПОВРЕДУ“, неко је био „КР-

ВНИЧКИ РАЊЕН“, а неко „РАЗБОЈНИЧКИ ОПЉАЧКАН“. Мијаила Солдатовића из Лисе хајдуци „У ГОРЕ ГА МУКЕ ТУРИШЕ, ОЧИ ВАДИШЕ, ЛИЦЕ ГРДИШЕ“ (1866), а Вељка Јаковљевића из Бершића „НОЋУ ВЕЗАШЕ, НА НАЈГРОЗНИЈИ НАЧИН МУЧИШЕ, СЕКИРОМ ИСЕКОШЕ И УБИШЕ“ (1883).

Сликовитим описом начина убиства свакако је најубедљивије приказан лик безмилосног и „отровног“ Милића Маћанина. Он је заклао горачићког кмета Пауна Главоњу, па је на Пауновом споменику уписано: „ПА НА СВОМ ИМАЊУ ПРЕСРЕТИ ГА ЗЛИКОВАЦ ПА КАО БЕСАН ЈУРНЕ С НОЖЕМ И УДАРИ ГА ГДЕ МУ СРЦЕ СТОЈИ, ПА МУ НИ ТО НЕ БУДЕ ДОСТА: ОН ГА ОБОРИ ПОДА СЕ И ОСЕЧЕ МУ ГЛАВУ“ (1911).

На особине преступника се покаткад указивало и истицањем висине казне коју су они искусили. Велика казна показатељ је великог преступа, а величина преступа знак је сувише рђавог човека! Наилази се на податке да је неко кажњен подужом робијом, да је на њој умро или да је стрељан по судској одлуци („ОСУЂЕН 15 Г. ЗАТВОРА“, „УМРЕ У КАЖЊЕН—ЗАВОДУ“, „УМРО У ТОПЧИДЕРУ НА ОСУДИ 10 ГОДИНА“, „УБИЈЕН ПО ПРЕСУДИ“).

Појачаније жигосање убица постизало се наглашавањем да су они своје жртве неправедно усмртили. Зликовци су убили некога „НА ПРАВДИ БОГА“, неко је „НЕВИНО УБИЈЕН“ а неко „ПОГИБЕ ЗА ПРАВДУ“. Изазивање и појачавање негативних ставова према убицама постизало се и пренаглашавањем да су они дигли руку на добре, часне и по свему узорите људе.

Једна од елементарних вредности која се у народу од памтивека ценила јесте и осуда убиства саплеменика из било каквих себичних или користољубивих разлога. Зато се и осуда убојица на споменицима може сматрати својеврсним народним моралним делом. Из готово сваког епитафа у коме се помињу преступници ма које врсте избијају ставови оштрог прекора, осуде, клетве и тражења казне. Пошто такви ставови увек подразумевају негативно вредновање, то се њима индиректно откривају неваљале особености преступничких личности. За убице нема благе речи, нити икаквог оправдања. Са споменика се куне, а зна се какав је човек коме се клетва упућује. Тешке су надгробне клетве: „ПРОКЛЕТ БИО ЊЕГОВ УБИЛАЦ!“ (Буковик) и „ПРОКЛЕТ БИО И ОВОГА И ОНОГА СВЕТА, И ЊЕГОВА ПОРОДИЦА!“ (Срезојевци).

За убицу се тражила казна: „ЗЛОТВОРЕ ЋЕ СТИЋИ КАЗНА ИЗНЕНАДА“ — уписано је на неким споменицима. Нејаки синчићи Јеврема Милића из Чачка, убијеног од лопова, „ЦЕЛОГ ВЕКА (ће) ЗЛИКОВЦЕ И САУЧЕСНИКЕ ПРОКЛИЊАТИ И БОГА МОЛИТИ ДА ИХ ПРОКАЖЕ И КАЗНИ“ (1889). Витор Петровић из Гостивнице призива на главу хајдука Јосовца божји суд: „НЕКА БОГ СУДИ ОНОМЕ ПО ПРАВДИ КОИ ВАКО МЕНЕ УРАДИ!“ (1888). Тако се дозивају бог и свети Јован да прокажу Милића Маћанина: „О БОЖЕ И СВЕТИ ЈОВАНУ, ПРОКАЖИ ЗЛИКОВЦА, НЕКА И ОН ПЛАТИ ГЛАВОМ ЗА ОНАКВО КРВОПРОЛИЋЕ“ (1911).

Све ове „обрачунске“ претње божјом правдом изречене осветним тоном посредно указују и на „паклен“ лик злодела. Са биљега Дмитра Вишњића из Кушића обрачунавало се са убицама Турцима оштријом претњом, са узвичницима: „ОХ, КРВНИЦИ, ЗАШТО ТАКО БЕДНО ЖИВОТ УЗИМАТЕ! ОХ, КРВНИЦИ, КАД ЋЕ И НА ВАС РЕД ДОЋИ ДА КРВАВУ ЧАШУ ПОПИЈЕТЕ! ХРИСТОС РЕЧЕ: КО УБИЈЕ, БИЋЕ УБИЈЕН! БОГ ДУЖАН НЕ ОСТАЈЕ! КРВНИК ЗЕБЕ, СВУДА ЗВЕРА“ (1887).

Са надгробника младог Алексија Миливојевића из Севојна призивају се људи од којих се захтева акција против злокобника: „ЉУДИ, ТРЕБИТЕ ЗЛИКОВЦЕ И НЕВАЉАЛСТВО ПОЗИВА ВАС И ОВАЈ БЕЛЕГ ЈЕР ЈЕ ТО СРУШИЛО И ОВУ ЧУВЕНУ СНАГУ И ЦЕЛУ ФАМИЛИЈУ ТУГОМ ОБВИЈО!“ (1908).

Зла особеност извесних хајдука препознаје се из прекора које им је непосредно упутила убијена жртва или њена родбина. „ЕЈ, ЗЛИКОВЦИ, ШТО НА СВОЈУ ДЕЦУ НЕ ПОМИСЛИТЕ ТЕ МИ ЖИВОТ НЕ ОСТАВИТЕ! НЕ ДАДОСТЕ МИ ЗОРИ СВАНУТИ, НИ ДУШОМ ДАНУТИ, НИ СА МОЈОМ ДЕЦОМ СЕ ПОЗДРАВИТИ!“ (1895). Тако жално прекорева, са свог споменика, хајдучка жртва Радован Јовичић из Граба. Ојађена мајка Радивоја Тодоровића цвиљно, као у тужбалици, са надгробника свога сина, у Слатини, обраћа се хајдуцима: „КАЈДУЦИ, ЖАЛОСНО ЈЕ ШТО МУ ЖИВОТ У НАЈЛЕПШЕМ ЦВЕТУ УЗЕСТЕ!“ (1891).

Све преступнике могли бисмо, условно, груписати у шест типова: хајдучки, лоповски, комшијски, породични, политички и турски.

Хајдуци су сликовитије и потпуније приказани од других врста преступника. Они су већином учинили више злодела, па су њихове особине и могле да се увиде и обухватније и објективније. На

споменику У Карану хајдуци су означени као СИЛНИ. Милош Јованчевић из Гостинице погинуо је „ОД СИЛНИЕ ГОРСКИ КАЈДУКА“ (1893). Уз хајдуке који су убили Миладина Вујовића из Граба придодате су четири негативне ознаке: дивљи, лакоми, злобни, пакосни („АЛИ ДИВЉИ ЗЛИКОВЦИ, ЛАКОМИ ЗА ТУЊИМ БОГАТСТВОМ, А НАГОВОРЕНИ ЗЛОБОМ И ПАКОШЋУ, ПРЕКРАТИШЕ ПРЕ ВРЕМЕНА ЊЕГОВ ЖИВОТ“ (1895).

Од хајдука појединаца означене су само особине Јевђовића, Јосовца, Бркића, Мунитлака и Караџе. Јевђовић је ЧУВЕН, Јосовац СИЛАН, Бркић — ЗЛИКОВАЦ И ХАРАМБАША, Мунитлак — НАРОДНИ ЗЛОТВОР, а Караџа — СВЕТСКИ ТИРАНИН! Јатаци су подвели на Петра Срећковића из Лисе „ЧУВЕНОГ АЈДУКА ЈЕВЂОВИЋА ТЕ ГА РАЗБОЈНИЧКИ ОПЉАЧКА“ (1869). Марко Миловановић из Губина Дола погинуо је „ОД СИЛНОГ ГОРСКОГ КАЈДУКА МАРИНКА ЈОСОВЦА“ (1888). Илију Нешовановића из Пухова је „ЧУВЕНИ ЗЛИКОВАЦ И ХАРАМБАША БРКИЋ СА СВОЈА 4 ДРУГА НАПАО У СРЕД БЕЛА ДАНА НА ЊИВИ“ (1895). Бркић и његови другари су на Илијином споменику квалификовани и као зверови у људском облику. За Илију је записано да страх „ОД ТИХ ЗВЕРОВА У ЉУДСКОМ ОБЛИКУ ПОРЕМЕТИО ЈЕ ЊЕГОВО РАДОМ ИЗНУРЕНО ТЕЛО“. Мунитлак је убијен у потери „КАО ЗЛОТВОР НАРОДНИ“ — уписано је на споменику Драгићу Драшковићу из Горачића, његовој жртви (1895). Јовић Караџа, дубачки кмет, погинуо је „ОД ДУШМАНСКЕ РУКЕ ОД ХАЈДУКА СВЕТСКОГ ТИРЈАНИНА“ Радоја Караџе (1907).

На гробљима се препознају и хајдучки сарадници на злом послу — јатаци и наводници. Они су приказани као рђави, завидни, непоштени и покварени људи. „РЂАВИ ЉУДИ ЗАВИСНОШЋУ ЊИНОМ“ подвели су хајдука Јевђовића да разбојнички опљачка поменутог Петра Срећковића из Лисе. Лишански председник Мијило Солдатовић „ДРЖАО СЕ ЗАКОНА ПО КОМ ЈЕ ЗЛЕ И РЂАВЕ ПО ЗАСЛУГИ ЊИОВОЈ КАЗНИО, ПА ЗАТО КОД РЂАВИ ПАДНЕ У НЕНАВИСТ. ПОВОДОМ БЛИЖНИ СВОИЈ ИЗДАН БУДЕ РАЗБОЈНИЦИМА СА КОИМА И ОНИ У ПОГИБЕЛИ ЊЕГОВОЈ УЧАСТВОВАШЕ“ (1866). Председник гугаљске општине Јеврем Сретеновић настрадао је од пушака Бркићеве дружине, јер „ОМРЗНУВШИ НА ЊЕГА НЕПОШТЕНИ И ПОКВАРЕНИ ЉУДИ НАВЕДОШЕ ЗЛИКОВЦЕ ХАЈДУКЕ“ (1895).

Лопови су дању мирно радили код својих кућа а ноћу разбојничили нападајући на домове богатих људи, од којих су отимали новац и животе. Њихове отимачке работе помињу се углавном до краја прошлог века. Лопови су врло ретко епитетски одређивани. Каже се само да је неко погинуо „ОД ЛОПОВА“ или „ОД ЛОПОВСКЕ РУКЕ“. Где год се прочита да су неког газду убили разбојници или пљачкароши „ТРАЖЕЋИ ОД ЊЕГА НОВАЦ“, „ЗБОГ ГАЗДИНА НОВЦА“, „ДА МУ ОТМУ КОЊА“ и слично — указују се типичне особености лопова. Лоповска својства очигледно провирују са споменика у Милатовићима на коме је уписано да су трговца Вељка Вукићевића лишили живота „ПАКЛЕНИ И ЗЛОБНИ ЉУДИ КОЈИ СУ ЖЕЉЕЛИ ДА СЕ ИМАЊЕМ ЊЕГОВИМ ПРОСЛАВЕ“ (1880).

Невини архимандрит манастира Благовештења под Кабларом Исаија Катанић, означио је своје убице-лопове наводом из Светог писма као људе који и на добро само злом узвраћају. Као у чуду прекорно их је питао молитвеним, црквенословенским језиком: „О, ЉУДИЈЕ МОЈИ, ШТО ВАМ СОТВОРИХ, ВОЗДАСТЕ МИ ЗЛАЈА ЗА БЛАГАЈА!“ (1887).

Комшијски преступници су, због свађа око имовине или из неке старе пизме, убијали своје најближе суседе. Њихове особине су најмање непосредно препознатљиве, јер се уз њих ретко кад придавао неки од „зловивих“ придева. Понекад се само за комшију каже да је рђав. Живан Рајчевић из Дружетића погинуо је од „СВОГ РЂАВОГ КОНШИЈЕ ДРАГОМИРА СИМОВИЋА БРАНЕЋИ СВОЈУ ИМОВИНУ“ (1905). На зле суседе указују и надгробна сведочења да су они убили своје ближнике „НА ГРОЗНИ НАЧИН“ и „БЕСПРАВНО“. Рако и Ранко Вучићевићи из Дубраве убили су комшију Милована Стојковића „НА ГРОЗАН НАЧИН“ (1892), а Љубинко Чворовац из Срезовеца Војислава Крсмановића „БЕСПРАВНО У ЊЕГОВОЈ КУЋИ“ (1930).

У породичне преступнике спадале би првенствено братоубице, које су, због нерешених имовинских односа, дизале руке на своје најрођеније. При карактеризацији браће убица обично се избегавало њихово негативно атрибутоско одређење, али се понекад према братоубици није имало нимало братског „попуста“. И брат је непријатељ и душманин-исто као кајдук, лопов и Турчин! Радован Миловановић из Пријевора погинуо је „ОД СВОГА БРАТА МИЛОША ДУШМАНСКЕ РУКЕ“ (1893), а Милан Бојић из Бакионице „ОД

СВОГА НЕПРИЈАТЕЉА БРАТА ВЕЛИЧКА КОИ ГА НАПА НА СВОМЕ ИМАЊУ“ (1900).

Светозар Прелић из Бањице је до најцрњег ољагао своју браћу-парничаре, који га „жива саранише“: „СУДЕЋИ СЕ С БРАЋОМ И ТРАЖЕЋИ ПРАВДУ И СВОЈ ДЕО ИМАЊА ПА И ОНО ШТО САМ ИМО ЈА САМ ИЗГУБИЈО. БРАЋА МИ КРИВИЦУ СТВОРИШЕ ТЕ МИ ОКУТЊИЦУ САМИ ПРОДАДОШЕ И ЛИЦИТИРАШЕ И САМИ ЗА СЕБЕ КУПИШЕ. СВОЈУ ДУШУ НАРАНИШЕ, А МЕНЕ ЖИВА САРАНИШЕ“ (1939).

Политички преступници су најмљени људи који су, по налогу представника појединих грађанских странака, убијали истакнуте локалне политичаре: либерале, напредњачке и радикалске кметове, председнике и посланике. Посебно су ти најмљеници имали посла у времену од оснивања политичких партија па до мајског преврата (1881—1903). Они су обично приказивани одредницама које су баш произиласиле из њиховог „проданог“ односа према својим политичким „послодавцима“. То су „ПРОДАНЕ ДУШЕ“ и „ПОТПЛАЋЕНЕ УБИЦЕ“ са „НАЈАМНИЧКОМ РУКОМ“. Посланика-либерала Павла Грковића из Невада убиле су „ПРОДАНЕ ДУШЕ ИЗ КОЛА ЉУДИ КОЈИХ СЕ НАРОД ГРОЗИ“ (1874). Истакнути радикал ужичког краја Средоје Крчевинац из Латвице „ОД ЗВЕРСКИХ РУКУ ПОТПЛАЋЕНИХ УБИЦА ПОГИБЕ СА ПОЛИТИЧКИХ СМЕРОВА“ (1893). Године 1904. мучки је погинуо „ОД ЗЛИКОВАЧКЕ И НАЈАМНИЧКЕ РУКЕ“ велики обреновићевац Љубомир Ђаловић из Зеока.

Занимљиво је како су радикали на неколико споменика „насликали“ своје политичке противнике либерале. Служећи се дисквалификационим етикетирањем, својственим страначко-политичком жаргону, назвали су их узурпаторима грађанске слободе и дахијама, њихову владу реакционарном, а странку насилничком и црном. Партаистичко застрањивање нагрдило је своје политичке неистомишљенике до пасјег имена. Служитељ чачанске општине Мирко Дубовић погинуо је „ОД ЗЛОГЛАСНИХ УЗУРПАТОРА ГРАЂАНСКЕ СЛОБОДЕ И ПРАВА — РЕАКЦИОНАРНЕ ВЛАДЕ РИВАРЦА И ИЗВРШИОЦА НАЧЕЛНИКА КАМЕНЧИЋА, А ПО ЗАХТЕВУ ЦРНОГ ЛИБЕРАЛНОГ ОДБОРА“ (1892). На неколико споменика жртва горачићке буне (1893), у којој су либерали силом стајаће војске, преотимајући од радикала општинску управу, убили осамнаест сељака, либерали су прозвани дахијама! Осамдесетпетогодиш-

њи Максим Цогољевић из Губереваца „ЗАДОБИ ПУШЧАНУ РАНУ ...ОД БРАЋЕ — НЕБРАЋЕ ЛИБЕРАЛА, СРПСКИ ДАХИЈА“. На радикалском крајпуташу, заједничком за све горачићке жртве, уписано је да су погинуле „ОД НАСИЉА ЛИБЕРАЛНЕ ВЛАДАВИНЕ, ПОД УПРАВОМ ТАДА ЊИХОВИХ МИНИСТАРА АВАКУМОВИЋА — РИБАРЦА“. (Ово су једини примери да су највиши представници власти на надгробним споменицима и крајпуташима жигосани као политички преступници и супротници народне слободе).

Турски преступници⁶ се јављају у Санцаку, који је све до 1912. године припадао Турској. На том простору Турци су, из националних, политичких и верских побуда, убијали виђеније Србе, карурске непокорнике и „верне християне“. Гинуло се почесто „ОД ТУРАКА, ПРОКЛЕТИХ ДУШМАНА“, „ОД ЗЛИКОВАЦА ТУРАКА“

И турске убице су, по записима на споменицима, зликовци са пакленим жељама и крвничком руком, али је приметно да су нешто чешће означени као НЕПРИЈАТЕЉИ. Неко је убијен „ОД НЕПРИЈАТЕЉА“, „ОД НЕПРИЈАТЕЉА СВОГ“ или „ОД НЕПРИЈАТЕЉА ТУРСКОГ“. Велимир Пејчиновић из Штавља је погинуо „ОД НЕПРИЈАТЕЉА“ (1880). У Новом Пазару су убијени Антоније Јеличић, „НЕВИН У СРЕДИНИ ЧАРШИЈЕ ОД НЕПРИЈАТЕЉА СВОГ“ (1902) и Косто Николић, „ОД НЕПРИЈАТЕЉА ТУРСКИХ“ (1915).

Укажимо и на један сувише дивљачки поступак, који, сам по себи, речито говори о „пакленим“ особинама турских убица. По убиству „врлог и неумрлог Србина“ Василија Чкоњевића из Штиткова, Турци су му одсекли уво и однели у Сјеницу као победнички трофеј. На Василијевом споменику је записано: „И УДАРОМ НОЖА ПО ЧЕЛУ ОДСЕКЛИ МУ ДЕСНО УВО И ОДНЕЛИ ТЕ СУСА ТИМ ИСПУНИЛИ СВОЈУ ПАКЛЕНУ ЗЛИКОВАЧКУ ЖЕЉУ“ (1899).

Наишло се на приказ понеког улизице из времена првог светског рата. То су „народне рђе“ које су се улизивале аустроугарском окупатору, на штету сопственог рода. Јелена Јаковљевић из Горачића погинула је 1915. године „ОД НЕПРИЈАТЕЉСКИХ УЛИЗИЦА, РАЗБОЈНИКА СРБИНА, ПРИЛИКОМ УЛАСКА АУСТРИЈСКЕ ВОЈСКЕ У СРБИЈУ“. Живка Четровића из Адрана „ЗЛОТВОРИ СРБИ, УЛИЗИЦЕ АУСТРИНСКЕ, ОПТУЖЕ ГА И ИНТЕРНИРАЈУ ГА ОД КУЋЕ У ЧЕШКУ, ЛАГЕР ХАИНЗГРИНУ“ (1916). Негативност улизичко-издајничких портрета појачана је наглашавањем да су те улизице Срби. Није нимало случајно што се за Јелену истиче да је пала од „РАЗБОЈНИКА СРБИНА“, а да су Живка оптужу-

жили „ЗЛОТВОРИ СРБИ“. А Јеленин убица је још и накнадно „ретуширан“ као свиреп и гнусна сподоба („СВИРЕП ТИРЈАН БИО ЈЕ НЕКИ ШТО СЕ НАМА МУЧКИ ОСВЕТИ... ОД ГНУСНОГ СТВОРА ЕВО ПАДЕ И ОНА“). Злорад против свог племена сматрао се у народу највећим падом човековим, па је отуда једини улизица непријатељу „почаствован“ атрибутима СВИРЕП и ГНУСАН. Њима није означен ниједан хајдук, ни лопов, ни Турчин!

Преступништва су чинили готово искључиво мушкарци. Готово и да нема споменика на коме је нека жена означена као неваљало створење. Ни у 50 гробаља не може се наћи податак да је неко женско чељаде учинило нешто недолично. Наишло се на свега шест негативних женских надгробних ликова: две убице, две невернице, једна зла маћеха, једна издајница.

Жене убице одређене су само својим убилачким чином. Тридесетпетогодишњи Јован Марковић из Каленића „ПОГИБЕ ОД СВОЕ ЖЕНЕ, РАСПОРИ ГА МАЛИМ НОЖИЋЕМ“ (1866). За једанаестогодишњег пасторка Миломира Јанковића из Горње Добриње записано је: „УДАВИ ГА МАЂА И БАЦИ У ВОДУ“ (1908).

Неверна жена убрзила је смрт Василију Томашевићу из Доње Крварице: „А ПОРЕМЕЋЕН У ЖИВОТУ НЕВЕРСТВОМ СВОЈЕ ЖЕНЕ ПОДЛЕГАО ЈЕ НЕИЗЛЕЧИМОЈ БОЛЕСТИ ЈЕХТИЦИ“ (1909). И Станко Ерић из Кремана је изгубио живот због жене невернице. Он „ЗБОГ НЕВАЉАЛАСТЕ ЖЕНЕ, ЗА КОЈУ ГА КОМШИЈЕ ОПАЊКАШЕ, ИЗГУБИ ЖИВОТ МЛАД И ЗЕЛЕН“.

На гробљу у Гојној Гори лик је маћехе која је са пасторцима горе поступала него са Пепељутом. На споменику се чита: „ЊЕГОВ ЖИВОТ ЈЕ ПУН ТЕШКИХ ПАЋЊИ СА ТРЕЋОМ ЖЕНОМ; ЊЕГОВА ДЕЦА ОСТАЛА ЖЕЉНА СВОГ ОЦА ЈЕР ЗБОГ МАЂИ У КУЋИ С ЊИМ НИСУ ЖИВЕЛИ“ (1931).

За разлику од ових неименованих преступница, именована је, и то два пута, жена издајница, чијом кривицом ћесарски војници убише три брата Планојевића из Радуше, код Ушћа. (То је и разумљиво, јер она је учинила злодјело људима изван своје породице). „ИЗДАДЕ ЈИ ПРОКЛЕТА НИКОЛИЈА НА ПРАВДИ БОГА“ (1915) — уписано је оптужујуће на заједничком споменику у Ушћу. А у истом епитафу се још каже да најстаријег брата Андрију „ИЗДАДЕ НИКОЛИЈА БАРЛОВА ИЗ ЛОЗНА“. Особу која је злим поступком уништила читаву породицу треба оцрнити „двојним“ поменом!

На споменику у Грабу поменуте су жене „крволокиње“ које су испрошеницу Челестину подвођењем одвеле у самоубиство. („ОНА ЈЕ САМА СЕБЕ СМРТ СТВОРИЛА ПОВОДОМ ПАКЛЕНИ ПОДВОДИТЕЉА И КРВОЛОКИЊА ИЗ СВОЈЕ ОКОЛИНЕ“ — 1895).

Узраст преступника се не може пратити, јер није означаван на споменицима жртава. Наишло се на само шест надгробника робијаша или хајдука са означеним годинама смрти. Од четири робијаша један је умро у 17. други у 18, трећи у 22, а четврти у 32. години, а од два хајдука један је убијен у 25, а други у 26. години. Према овим подацима, а и према неким другим неспоменичким изворима, може се поуздано закључити да су преступништва у највећем броју случајева чинили људи млађи од тридесете године, дакле, незреле и још „недозване“ особе.

Речено је већ да су на надгробницима искључиво приказане само друштвено-неморалне особине преступника. Преступници су, да парафразирамо споменичка казивања, зли, рђави, покварени, злобни, паклени, дивљи, лакоми, неверни, непоштени људи, који душманском, зликовачком и крвничком руком убијају жртве бесправно, мучки, на превару, на грозан начин. Због таквих особина они су „проклетци“ и „несретници“.

Све остале „врсте“ особина готово и да не постоје! Није, рецимо, нађен ниједан пример да се указало на неку особеност преступника у вези са спољашњим, телесним изгледом.

Такође се не виде изричито изражене трајне емоционалне особине. Једино ако бисмо у сталне осећајне одлике урачунавали мржњу, злобу и пизму, које су навођене као главни узрочници неких убистава. Но, питање је да ли су мржња и злоба били трајни или само „ситуациони“ атрибутиви, који су се испољавали једино у изазовним околностима. Уз то, из података о стилу извођења појединих убилачких и отимачких акција могу се назрети одлике које припадају темпераменту, односно осећајном делу личности. Гробља су прилично издашна обавештењима о грозним, крвничким и зверским крвопролићима, каква су могле да изврше само веома импулсивне и необуздане личности.

На стање патолошког излива бесомучног афекта указује ознака „излуђели“ уз убицу који је за сат усмртио три особе. Спасоје

Зечевић из Милатовића погинуо је са двоје малолетне деце „ОД ИЗЛУЂЕЛОГ⁸ МИЛАНА ВУЛИЋЕВИЋА, КОИ СА НОЖЕМ УБИ СВЕ ТРОЕ ЗА 1 ЧАС 1885. Г.“ У необузданој узрујаности при злом делу приказан је и поменути Милић Маћанин, који на жртву „КАО БЕСАН ЈУРНЕ С НОЖЕМ“. Такође је указано на емоционално стање Турака Кладничана који се „ДИЧЕ И ШЕНЛУЧЕ У СЈЕНИЦИ“ након убиства Дмитра Вишњића из Кушића (1887). А на неугодно осећање сваког крвника упућује запажање изречено поетском реченицом: „КРВНИК ЗЕБЕ, СВДУДА ЗВЕРА.“ Злодеј је, по овом мишљењу, у сталном шкрипцу између стрепње и страха, па свуда и у свему опажа опасност по свој душевни мир.

Ни особености које би произилазиле из социјалног статуса, односно одредбе које би указивале на друштвено-економски положај преступника нису видљиве на надгробницима. Зато се уопште не зна да ли су убице потицале са друштвеног дна, како се иначе очекује. Нигде се није поменуло ни да је преступник био сиромах ни газда, нити да је имао ма какву друштвену улогу. Једино је у Вапи на споменику удовице Милице Мајсторовић уписано да је „УДАВЉЕНА ОД СВОГ СЛУГЕ“ (1864). То је управо и једини податак да је убица потицао са најниже друштвене лествице. Иначе, на једном је споменику наглашено да је убица био копиљак, што опет упућује на изванредно неповољан друштвени положај. Копилани су редовно били сиромашног порекла, а, и ван тога, у патријархалном селу су сматрани за опасне, грешне, непожељне и мање вредне особе, које служе за подсмех, спрдњу и презир. Младић Милан Марјановић из Пријевора погинуо је на комишању „ОД МИЛЕНКА КОЛАКОВИЋА ИЗ ГОРЊЕ ДОБРИЊЕ КАО ЈЕДНОГ ВАНБРАЧНОГ ЛИЦА“ (1906).⁹

Такође се не могу сазнати занимања преступника и евентуална својства у вези са професионалним животом. Не казује се, на пример, да ли је зликовац сељак, занатлија, трговац, пандур, жандарм, итд. Само је нађена једна професионална одредба уз убојицу: шумар. Горокрадица је убијен „ОД КРВОПИЛЦА ДРЖАВНОГ ШУМАРА“ (Горачићи, 1937).

* * *

Сви преступници су оцењени негативним вредносно-моралним судовима. Сваки од њих је „обележен“ најопштијим непожељним

моралним предикатом: ЗЛОМ. То зло се, видели смо, исказивало помоћу разних израза (епитета, епитетских синтагми и посебних описних реченица) и оно је тако убедљиво осликало преступнике да добија снагу правих стварносних судова. Међутим, лако се уочава да неки вредносни „зли“ атрибути не обележавају уопште права својства самих зликоваца, већ само субјективна „недопадајућа“ осећања и ставове наручилаца епитафа. Од таквих атрибута издвајамо посебно само два: ПРОКЛЕТ И НЕСРЕЋАН. Жртва паде од „ПРОКЛЕТИХ душмана“, „убише је „ПРОКЛЕТИ крвопилци“, настрада од ПРОКЛЕТОГА Петронија“, итд. Јасно је да је епитетом ПРОКЛЕТ првенствено изражавана потреба родбине да куне, да је њиме исказана жеља: Дабогда да буде проклет! Нешто се блаже и потиснутије куне кад се за преступника каже да је „НЕСРЕТНИ зликовац“ „НЕСРЕТНЕ руке“. Одредба НЕСРЕЋАН више казује жељу да зликовац и његова рука не имају никад среће.

У улози летописаца немилих догађаја, клесари су, услишујући захтеве озлојеђене родбине поубијаних, осветно жигосали преступнике. Сви надгробни каменови на којима су поменута имена зликоваца представљају својеврсне срамне стубове и злих људи и opakих времена. Сведени на праисконске представнике зла и пород пакла, наследници каиновског престапа су сувише често „пуштали крв“ својим ближњима. Никаква одмазда времена није могла да утамани неваљале људе. Отуда је у чуду анонимни драгачевски клесар у надгробник ушпицао „обрачунско“ реторско питање:

„О ПРОКЛЕТО ПЛЕМЕ КАИНОВО,
 ЗАР ТЕ ЈОШТЕ У СВИЈЕТУ ИМА,
 ТЕ НЕВИНЕ ТИ УБИЈАШ ЉУДЕ?“ (Горачићи, 1895)

*
 * *

На крају, ваља нагласити још неке особености покојника које до сада нису помињане. То су махом одлике теже „чулно“ уочљиве, које нису могле „придевски“ и конкретно да се искажу, па су остале мање приметне. Неисказане изричито и најчешће невезане за одређене личности, оне се, као иманентна својства, препознају из једног општег погледа на укупна споменичка казивања.

Прво што пада у очи то је један изузетно висок оптимизам споменичких портрета. Готово ниједан покојник није живот сматрао тешким бременом. Нигде знака скрушености и клонућа, ни

трага безнађа и безвоља. Нема мрзовољних ни плачних покојника. Сви су приказани у напону живота, у снази, у жељи да се живи мушки и весељачки. Избија из њих неко исконско здравље, неки непресушни оптимизам који побеђује смрт и ништавило.

Од поменутих вредности које су као динамичке силе покретале и усмеравале људско понашање, ипак је сам живот за сваког умрлика био најтемељитија вредност. Покојници не жале ни за чим на овом свету (ни за богатством, ни за престижом, ни за репутационим преимућствима) већ једино за животом. Само њега из загробља дозивају, само за њим вапију. Жељни су овоземног келнераја а не оног света и раја! (На једном споменику је шеретски записано: „На небу је рај, на земљи келнерај“). Зато и обраћање животу: „ЕЈ, ЖИВОТЕ, ШТО СИ НЕКАД БИО, И САД СИ МИ ЈОШ СЛАДАК И МИО!“

Већина личности је приказана као активна. Из надгробних животописа се сазнаје да је готово сваки сеоски житељ нешто у животу радио, предузимао, стварао, борио се за неке идеале. Живот је протицао у сталном покрету, у непрекидној делатности. У ствари, о извесним, изричито неисказаним особеностима многих пољоделаца сазнаје се, посредно, из надгробних биографија, а оне се састоје из следа активних и делатних „сегмената“ животног тока. (У овом раду, међутим, говорено је првенствено о „статичким“, атрибутски исказаним одредбама личности).

Активност је, заправо, била средство за самоостварење личности. Наиме, самоактуализација је била најважнији мотив понашања. И покојници истичу задовољство што су остварили личне жеље и могућности (сиромаш опширио домазлук, удовица доживела да кућа процвета, родитељи збранули децу, сељачић постао занатлија, трговац или чиновник, итд). А ако је прерана смрт осујетила и онемогућила самоостварење, већина их жали и тугује. Нису постали ђаци, нису се проводили као младићи и девојке, нису стигли да унапреде домаћинство, ни да се усаврше у професији...

Покојници су чезнули за похвалом и подршком средине. Изгледа да су се целог века, док су били живи, трудили да их околина прихвати као узорне и да их као такве и на споменицима прикаже. Да цело село и општина знају да су били добри, поштени, радни, дружевни, храбри. Надгробни портрети уистину и спадају у похвална слова, у ласкава изображења (изузев преступника, чији су ликови појачано засенчени злом).

У надгробном портретисању осећа се наглашена тежња да се покојници прикажу као морално савршени. Ако је тачно Аристотелово мишљење да је савршено оно што је тако добро да у својој врсти не може бити боље, онда су многи земљоделци достигли савршенство. Јер, надгробно су приказани као најбољи, као примери којима треба стремити. На споменицима је доста људи без икаквих недостатака: они су веома добри, праведни, изванредни, изврсни, са спојем више врлина и вредности — једноставно НЕУПОРЕДИВИ. Својим трудом на самоусавршавању постигли су „врх добра“ и остварили савршен карактер. (Отуда су портрети узоритих особа имали изванредно педагошко и васпитно дејство на млађе нараштаје). А појава портрета злих преступника, посредством контраста, само је увећавала савршенство етички исправних и добрих људи. На надгробницима се управо и бије љути бој између добра и зла, у коме је добро апсолутни победник.

Сликани посредством бело-црне методе, помрли житељи су на споменицима или апсолутно добри или апсолутно зли. Нема у приказу покојника „тамо-амо“, нема помешаних и неслагајућих особина. Све су или пожељне или непожељне и све махом преувеличане. Отуда се поставља питање да ли су личности приказане онакве какве „стварно јесу“ или онако како их други опажају. Одговор би могао бити двострук: и онакве какве стварно јесу и онако како су их наручиоци епитафа опажали. Родбина и клесари су, на основу онога што је сродник и познаник у свом животу видљиво испољио, осетили његове објективне особености, а истовремено су у вредносне исказе о њему уносили сопствену субјективност односно лични вољно-емоционални однос и став свести.

Најзад, на основу разноликих својстава покојника и преовлађујућих вредности које су их у животу усмеравале, могла би се, дубљим и свестранијим проучавањима надгробних казивања, дати карактерологија читавог динарског живља старовлашког и ерског варијетета. Јер, надгробна слова по много чему су истинско огледало заједничких културних вредности и карактеролошких особина људи са подручја које „покривају“.

НАПОМЕНЕ

1. Бројеви у загради означавају године смрти покојника, а пошто је већина споменика подизана следеће године по смрти, оне доста тачно указују и на старину самих надгробних записа.
2. Синтагма „БОГОМ УКРАШЕН“ могла би да значи и да особа њом одрђена поседује и друге „божанске“ особине: доброту, разум и моралну беспрекорност.
3. За време последњих Обреновића широки народни слојеви, сиромашни и средњи, нису имали право гласа и нису могли да имају своје биране представнике у српским и окружним бирократско-чиновничким центрима власти, а радикали су се борили за општа изборна права и залагали за сеоску, општинску и среску самоуправу. Отуда они истичу своју борбу за народна права.
4. Прецењивање и најмањег школског знања и потцењивање нешколованог здравог разума дошло је, добрим делом, од става полуписменог бирократског чиновништва, које је скоројевићки надуту преувеличавало своју „велику учесност“, а набусито и агресивно обезвређивало здраву „леачку“ разборитост. Отуда је потекло осећање ниже вредности код неописмењеног сељака, у чији се ум све више уврежавало схватање да су неписменост и тупавост једно те исто.
5. У овом раду располагао сам подацима са 202 „преступничка“ споменика.
6. Ознака „турски преступници“ не односи се само на праве Турке, већ и на Муслимане које су Срби у Санџаку тог доба називали „Турцима“.
7. Епитаф је преузет из књиге Бранка В. Радичевића „ПЛАВА ЛИНИЈА ЖИВОТА“, Београд, 1961, стр. 102.
8. Придев „излуђсо“ значио је у овом случају човека који тренутно празни усијани и необуздани агресивно-осветнички набој, али он указује и на трајнију особеност преступника. Наиме, многе убице би се могле урачунати у трајне поремећенике духом, у излуделе људе у буквалном смислу.
9. У вези са једним друштвеним стањем преступника илустративно је навести социјалне податке о три хајдука. Колар је био пука сиротиња, Сима Милинковић сиромашно, гутлаво и шкрофулозно сироче, а Гвозден Видојевић убоги досељеник, слуга и лопов. Такве особе су лакше могле да буду испуњене осећањем зависти, пакости и непријатељства према успешним личностима.

LES PORTRAITS SUR LES MONUMENTS FUNERAIRES

Le présent ouvrage est une tentative de donner une vue d'ensemble des particularités typiques de la reproduction des traits des personnages sur les monuments funéraires de la Serbie occidentale. L'illustration des traits particuliers des défunts, exprimés par leur image sur le monument funéraire, a été suivie dans l'intervalle de 1860 à 1940 qui est aussi l'époque de l'expression sculpturale la plus fréquente et par conséquent aussi celle où l'on rencontre le plus de portraits funéraires.

Pour étudier le sujet l'on s'est servi des cimetières qui s'étendent de Rudnik à Zlatibor et de l'Ibar à la Drina. Mais étant donné que les portraits sont les plus fréquents au centre de ce territoire, les exemples cités dans le présent ouvrage sont pour la plupart originaires des régions de Dragačevo, Čačak, Požega, Arilje et Ivanjica.

La représentation des traits du défunt est un »fruit«¹ assez tardif de l'art funéraire. Les personnages masculins commenceront à apparaître sur les monuments vers les années soixante-dix du siècle dernier, et les personnages féminins encore trente ans plus tard. Plus d'un demi siècle était passé depuis la libération du joug ottoman, pour que, de l'obscurité de cette sombre époque surgisse quelque chose de la personnalité patriarcale de la population rurale.

Les traits particuliers du personnage retracent son âge, son sexe et le temps qui s'est écoulé depuis sa mort. L'on insistait sur ses particularités physiques,

НАДГРОВНИ ПОРТРЕТИ

morales, émotionnelles et sociales et sur ses qualités (son savoir, son adresse) et celles qui établissaient son rang socio-économique. On parlait surtout des qualités de magnitude, de noblesse d'âme et de bienfaisance du défunt qui sont le plus fréquemment citées, mais par endroits l'on cite aussi de très mauvais traits particuliers, surtout lorsqu'il s'agit de criminels de toute espèce ou de renégats des règles morales de la société patriarcale.

Parmi les traits physiques l'on souligne la jeunesse, la beauté et la force et parmi les traits moraux, l'amour, l'amabilité, la fierté et le courage. Etant donné que l'on mentionne le plus souvent sur les monuments funéraires des qualités de moralité sociale, le présent ouvrage y consacre aussi sa plus grande attention. Ces qualités englobent: la bonté (bonté générale, bonté familiale, bon travailleur et bon patriote); l'honnêteté, l'intégrité, l'équité, l'amour de la justice et la fidélité. Les qualités ayant trait au savoir et à l'adresse sont: l'intelligence, le savoir, l'expression écrite et la perfection professionnelle. Parmi les qualités, ayant trait à la réputation du défunt en rapport avec son rang dans la société, on l'appelle tantôt »riche«, »principal«, »premier«, »grand«, »honoré«, »respecté«, »éminent« et »célèbre«. Finalement l'on cite aussi les »mauvaises« qualités des délinquents que l'on traite de: brigands, voleurs, mauvais voisins, de criminels invétérés, de tueurs à gages et d'ennemis »turcs«.

De ces diverses qualités particulières des personnes défuntées et de leurs qualités prédominantes qui ont conditionné le cours de leur vie, l'on peut se faire une idée assez complète de la caractérologie des variétés de Stari Vlah et des Era de la population dinarique. En effet, les portraits sur les monuments funéraires reflètent à bien des égards les valeurs culturelles collectives et les particularités caractérologiques de cette population.

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

ЈЕЛИЧКИ РУДНИЦИ

Подручје планине Јелице и њој најближих планина богато је минералним сировинама. Остаци рудокопа говоре да су ове сировине експлоатисане, а многе на лицу места топљене.

Драгица Лапчевић, у својој књизи „Из ужичког краја“, између осталог, пише о рударским окнима и топионицама за време Римљана у Овчарско-Кабларској клисури. Затим да се истопљени метал носио у Пожегу, богату римску колонију.¹ Овај аутор, такође на једном месту каже: „Најзад, пре 40 година је у Пожегу донесен један казан метални, који је захватао ваљда више од три кубна метра. Он је нађен у селу Негришорима (на путу Пожега — Чачак). За њега се говорило да је служио за рударске послове. То би значило да је, негда, у Негришорима вађена нека руда. И име села је остало из старине; извесно од Римљана. Негришори у преводу су: Црне Улице. Од дима и гари, која је падала са топионица, улице су, извесно, црниле, те су, због тога, и име такво добиле па то име и селу оставиле. Казан су Аустријанци у време окупације (1915—1918) дигли и отерали“.²

Да је руда копана у средњем веку по планини Јелици, сведочи налаз депоа средњевековног алата, вероватно рударског, недалеко од Црне стене, између Горачића и Губереваца, на комплексу који захвата и пре другог светског рата отворени рудник „Јелица“ у селу Рајцу. У литератури се помиње и налазиште живе у Живици. На подручју Горачића, посебно у засеоку Расовац, мештани од давнина користе угаљ, који копају из обале речице Рајинац.

Почетком овог века, у литератури је познато, да је за рудник хромне руде на Јелици издата концесија 1905. године господи Ђирковић и Павловић из Београда.³

После дужег прекида, услед ратова, рударство на планини Јелици почиње тек да оживљава почетком тридесетих година. Тада се на Јелици појављују бројни истраживачи.

Након обимнијег истраживања почиње организована експлоатација сировина: у руднику хромне руде „Јелица“ 1936, у руднику угља „Дучаловац“ у Ртарима 1932, а у руднику угља у Прилипцу 1924. године. Доста касније, односно 1940. године, почиње експлоатација угља и у селу Рогачи.

Било је покушаја експлоатације угља и у другим селима, али нису постигнути неки већи резултати.

На овом подручју забележени су трагови и других минерала, као што су бакар, манган и други.

Уз све то, дуга је традиција вађења разних врста камена за тоцила, воденичко камење и израду надгробних споменика и крајпуташа у овом крају. Највећи и најбољи каменоломи ове врсте су у Ртарима, Пухову и Живици. На више места по венцу и побрђима Јелице постоје мајдани камена кречњака, од кога мештани производе креч. Геолози су посебно утврдили велике залихе кречњака на Јелици у пределу Стјеника.

Потенцијали материјалних сировина на планини Јелици указују на неопходност даљег истраживања и експлоатацију из економски оправданих налазишта.

Овим се даје приказ досадашње експлоатације минералних сировина на подручју планине Јелице, на основу грађе и података до којих смо дошли.

РУДНИК ХРОМНЕ РУДЕ „ЈЕЛИЦА“ У РАЈЦУ

Подручје планине Јелице обилује минералима и металима. То је утицало да се на овом терену раније, а посебно тридесетих година XX века нађе више истраживача — професионалаца или аматера. Тако су се на овом терену, поред осталих, појављивали познати истраживачи: Станко Холочек, професор Гимназије у Чачку, Јеротије Кнежевић из Чачка и Димитрије Радосављевић из Чачка.

Јеротије Кнежевић је четрдесетих година на пределима планине Јелице истраживао угаљ, а посебно хромне руде у селима Лазац и Петница. Овај врстан рудар-истраживач дао је видан допринос и за откривање антимонове руде у Лиси.⁴

Димитрије Радосављевић Дико радио је четрдесетих година на истраживању хромне руде у селима Жежевици, Премећи, Брезовицама и Горачићима.

У то доба, пре добијања права — концесије на експлоатацију руде, прво се од Министарства шума и руда могло добити просто право истраживања на годину дана, што се, уз мале таксе, продужавало на следећу годину, уколико је било интересовања од истраживача. Простор се није стриктно ограничавао. Овим правом истраживања обично се давало шире подручје, уз навођење назива општина. Даљи поступак био је да — када се открије рудна појава — истраживач подноси захтев за искључиво право истраживања. Ово право морало је бити фиксирано у погледу површине земљишта. Концесија се добијала тек после откривених руда, које су имале економски значај за експлоатацију и након извађене руде у количини од више тона или неколико вагона. Концесија се ограничавала. Једна концесија је била на простору земљишта од 2.000 метара у пречнику, односно основице земљишта у квадрат. Заинтересована страна је могла узети две или више концесија.

Експлоатација хромне руде на Јелици била је позната много пре од релативно скорашњег отварања рудника хрома у Рајцу. Налазишта хрома на Јелици била су позната још 1905. године и у вези са овим у Алманаху за 1924. годину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 2. свезак IV и V део, страна IV 143 каже се:

„Јелица (Србија, срез Трнавски) Концесија 1905. г. на 20 рудних поља за вађење хромских руда гг. Ђирковић и Павловић из Београда“.

У пределу планине Јелице, у селу Рајцу, радио је на истраживању руде хрома неки Бакарић из Краљева. Овај истраживач забележио је добре резултате на проналажењу руде хрома, тако да је откривене радове крајем 1936. године продао фирми Е. А. Косовићи — Београд са седиштем у Улици Вука Караџића број 5.

Ова фирма је, поред овог, имала још неколико рудника већег значаја. Косовић је живео у Паризу и није никада долазио на Јелицу. Сувласник ове компаније био је инжењер Добросав Бојовић, који је живео у Београду. То је, иначе био син познатог војводе Бојовића. Ова фирма је имала концесију за експлоатацију хромне руде у Рајцу на површини земљишта од 2000 метара по основици у квадрату.

Главно гнездо хромне руде откривено је 1937. године на тако званом месту „Грујине ливаде“ — Рајац и након тога регистровано као Рудник „Јелица“. Ово рудно гнездо налазило се на надморској висини од 622 метра; имало је дужину преко 20 метара, а дебљину око 10 метара сочивастиг облика. Даљим спуштањем у дубину и испод хоризонта — поткоп бр. 7 (висина 600 м) добијен је неправилан облик. Ово гнездо праћено је једном шахтом од око 10 м испод хоризонта бр. 7. Структура руде овог гнезда била је претежно фина зрнаста једнолика. У јами на лицу места изгледала је тамно жута, док напољу добија плаво-црни изглед, са од 44—49% Cr_2O_3 .⁵

Поред овог, било је још мањих гнезда, од којих су извесна експлоатисана (као на пример бр. 9 и 10). Треба додати да су извесне појаве руде биле у истраживању — откривању.

Хромна руда, која се вадила у овом руднику, била је углавном као компактна чиста руда прве класе, а у мањој мери као густо упрскана у серпентинској маси друге класе. Било је врло мало руде треће класе, са ређе упрсканим зрнцима хрома у серпентину.

Вагонске анализе имале су просечне резултате:⁶

$\text{Cr}_2 \text{O}_3$	43,53	—	45,16	—	46,29%
$\text{Fe}_2 \text{O}_3$	18,21	—	16,09	—	15,12%
Si O_2	3,47	—	3,19	—	3,06%

Ове анализе говоре да се радило о хромној руди прве класе. Поједине вагонске пошиљке имале су и боље резултате у погледу садржаја хрома, тако да је једном приликом забележен висок проценат хрома — до 49,58 одсто.

Руда друге и треће класе није посебно транспортована, већ је мешана — убацивана у прву класу, јер их није било много.

Производња хромне руде износила је око 20 вагона месечно, односно око 200 тона годишње.

Купац руде је била фирма Крупн из Немачке а његов представник који је два пута долазио на рудник, био је извесни Кли. По диспозицији кушца, руда се извозила за Немачку, Мађарску и Чехословачку.

Пред други светски рат руда се продавала по цени од око три динара по килограму, а раније, на почетку рада рудника, износила је око 0,5 динара.

НАЧИН РАДА У РУДНИКУ „ЈЕЛИЦА“

Рад у руднику обављао се примитивним средствима и на ручни погон. Бушено је ручно, извлачење витловима ручно, а превоз од јаме на депо вагонетима. Транспорт руде до железничке станице Заблаће, вршен је рабаџијским колима (14 км). Једно време, за овај транспорт коришћен је и један камион од пет тона носивости.

У руднику је било од 70 до 100 запослених рудара. Једна четвртина радника била је обучена — квалификовани рудари Босанци и Личани, а други су били обучени мештани из Рајца и околних села. Они су пролазили кроз све категорије: спољног радника V категорије, јамског возача IV, помоћника копача III и копача II категорије. Напредовање из категорије у повољнију категорију било је могуће после прописаногведеног времена рада у нижој категорији. Из V у IV категорију могло се прећи после годину дана рада за прелаз из IV у III категорију требало је две године дана, а из III у II било је потребно три године.

Рад је обављан у две смене од 6 до 14 и од 14 до 22 часа.

За рад у руднику одговарао је инжењер рударства, који је истовремено био задужен и за још неке руднике. На овом руднику, у 1939. и 1940. години послове је водио инжењер Стане Вербић из Сарајева. Овај стручњак извршио је геолошко снимање свих терена планине Јелице од Перета до Петнице. Један од првих помоћника у овом послу био му је Димитрије Радосављевић. Стручњаци из дирекције фирме и Министарства рударства често су долазили у контролу. То су били углавном инжењери рударства.

Финансијско — административне послове на руднику обављао је Димитрије Радосављевић. Он се истовремено обучио и за извесне послове у рударству стичући квалификације до надзорника у руднику.

Плате радника нису биле велике. Оне су се кретале од 22 до 50 динара дневно. Међутим, чистачи руде, то су били већином децаци, имали су плату од 15 до 18 динара дневно. Исплате плата касниле су и по месец дана. Транспорт руде плаћао се рабацијама, по колима; за једна кола од 1000 килограма — 50 динара. Пред рат цене услуга и плате биле су знатно веће.

У овом руднику није било правих штрајкова, али је било обструкција за време рада (недовољно залагање, мали учинак, зарушавање и слично) да би се изнудила већа зарада. Међутим, рабације су, у правом смислу, пред рат покушале да организују штрајк. Има мишљења да је то организовала партијска организација из Заблаћа. Рабације из Заблаћа и Жежевице нису хтеле да вуку руду тражећи веће накнаде, па су на Биљегама у Рајцу поставили заседу рабацијама Драгачевцима. Драгачевци су били бројнији и јачи па су прошли са рудом према Заблаћу. Тада су Трнавци, такође, прихватили посао да наставе превоз руде. После овог делимичног штрајка уследило је извесно повећање накнаде за превоз руде.

Радници овог рудника били су организовани у синдикат рудара у заједници са рудницима из љубићког среза (Милићевци, Срезојевци, Брђани).

По капитулацији Југославије 1941. године рудник је престао да ради. У том периоду од неколико месеци, он је опљачкан. Повађене су шине, разнета јамска грађа, други материјал и алат. На захтев Дирекције рудника, Димитрије Радосављевић је приступио обнови рада рудника, као његов управник. У то време почео је устанак. Један број радника укључује се у борбу против окупатора. Организатори устанка у трнавском срезу наложили су Димитрију Дику Радосављевићу, као управнику, да остане на руднику да би се преко њега снабдевали рударским експлозивом и другим материјалима.

За време рата рудник је за окупаторске власти стално радио. Међутим, његов рад је више био формалан, него суштински. У прилог ового говори податак да је за време рата произведено само 500 тона руде.⁸ Извађена руда није транспортована у Немачку, изузев мањих количина треће класе. Јаме су све више зарушаване. За овакав обим производње, окупаторским властима одговарано је да

ЈЕЛИЧКИ РУДНИЦИ

се паралелно са обављањем производње ради и на обнови рудника, што је само био изговор управника и његових сарадника. У немачким командама често су се мењали људи, тако да су се могли, више пута, давати исти одговори.

Првих дана октобра 1941. године у време покрета устаничких снага према Краљеву, на руднику „Јелица“ формирана је прихватна болница. Имала је осам лежаја и најнеопходније лекове. Практично, са њом је руководио Димитрије Радосављевић, а болничарке су требало да буду омладинке из села Рајца. Међутим, болница није коришћена.⁹

После прве непријатељске офанзиве на слободну територију, крајем новембра 1941. године, један број радника је морао да напусти рудник и пређе у илегалност, а око 30 радника, већином партизана, остао је у руднику под мотивацијом да настави рад. Управо тада рудник све више постаје база илегалца.

У пролеће 1942. године рудник у Рајцу био је значајно партијско упориште. Код Димитрија Дика Радосављевића, партијског радника, иначе управника овог рудника, склањали су се преживели борци партизанских јединица из 1941. године и партијски радници да би избегли мучења, злостављања и прогоне којима су били изложени од стране окупатора и његових сарадника. Комунисти су се окупљали и слушали радио — вести, које су, потом, преносили у околна села. Успостављена је веза и са Буром Алексићем, партијским радником из Заблаћа, који је поверљиве партијске материјале добијао не само од чланова Окружног комитета КПЈ за Чачак, већ и из Београда, а затим их слао на рудник у Рајац. Но ти материјали нису остајали само међу рударима, већ су разношени и по околним селима. Властимир Милекић, партизан из Милатовића, који је радио на руднику, односио је те материјале у села горњег Драгачева (Вича, Доњи Дубац, Каона, Милатовићи, Властељице), па су са њима скојевци, комунисти и остали припадници НОП-а, на одговарајући начин, опрезно, упознавали и остале добронамерне и поштене људе. Такво деловање било је присутно, све до пред крај 1942. године, мада су четници настојали да спрече било какво окупљање комуниста и партизана.¹⁰

Иако се радило у најстрожијој конспиративности, четници су у ноћи између 8. и 9. децембра 1942. године, предвођени командантом Драгачевске четничке бригаде Давидом Дачом Симовићем, упали у рудник и похватили групу припадника НОП-а која је

одржавала састанак. Одмах су издвојили чланове КПЈ Милана Тодоровића и Димитрија — Дика Радосављевића. Тодоровића су заклали, а Радосављевић је, и поред тешких рана од убода камом и клања, успео да побегне и да се уз помоћ припадника НОП-а тајно пребаци у чачанску болницу. После овог догађаја и пљачке од стране четника рудник је престао да ради.

Четници су сазнали да се у чачанској болници налази Радосављевић, па су покушали да га и ту ликвидирају. Међутим, он је успео да се пребаци у Београд на лечење.¹¹

Већи број радника овог рудника учествовао је у народноослободилачкој борби. Међу њима било је више чланова Партије и СКОЈ-а.

С П И С А К

радника, за време рата, у руднику „Јелица“ у Рајцу¹²

лични број	презиме и име	категорија
34	Спасојевић Станимир	IV
35	Спасојевић Срећко	III
36	Спасојевић Крстомир	IV
37	Спасојевић Милан	IV
38	Спасојевић Веселин	IV
39	Стефановић Миша	IV
40	Терзић Танаско	IV
41	Ђендић Тихомир	IV
42	Ђендић Ђорђе	IV
43	Ђендић Славољуб	IV
44	Зечевић Олга	IV
45	Ковачевић Милош	IV
46	Ковачевић Јордан	IV
47	Пајевић Десанка	
48	Симовић Анте	
49	Марковић Михајло	
50	Марјановић Милорад	
51	Инг. Палић Петар	
52	Радосављевић Војислав	II
53	Радосављевић Димитрије	

ЈЕЛИЧКИ РУДНИЦИ

1	Бешевић С. Милан	III
2	Бошковић Б. Драгиша	III
3	Веселиновић Добривоје	IV
4	Вукајловић Радован	IV
5	Вулишић Василије	III
6	Глишовић Живан	IV
7	Драговић Ф. Милош	III
8	Драговић Д. Милинко	IV
9	Драгићевић Милорад	IV
10	Ђуровић П. Драгутин	I
11	Ђуровић П. Милутин	IV
12	Ђуровић Д. Зорка	IV
13	Кићановић Ј. Славољуб	III
14	Кићановић В. Никола	IV
15	Лазовић М. Драгољуб	IV
16	Милекић Властимир	IV
17	Маринковић Љубиша	IV
18	Обрадовић М. Милета	IV
19	Пајевић С. Мијаило	IV
20	Пајевић Д. Добрица	III
21	Пајевић Д. Јелесије	III
22	Прелић В. Живорад	III
23	Прелић В. Миломир	IV
24	Пропадовић Исидор	IV
25	Плазинић Драгослав	III
26	Плазинић Драган	IV
27	Плазинић Радојко	IV
28	Плазинић Петроније	IV
29	Плазинић Ц. Жарко	IV
30	Радовић Александар	III
31	Радовић В. Богосав	IV
32	Јаковљевић С. Милојко	IV
33	Јаковљевић С. Здравко	IV
34	Бојовић Деспот	IV
35	Тодоровић Милан Чаво	IV

ОБНОВА РУДНИКА „ЈЕЛИЦА“

Пред крај рата, односно последњих дана 1944. године, рудник је потпуно опљачкан. Поткопи су били зарушени, баракe порушене, шине и разни алат развучени.

Нарочито су четници пљачкали рудник приликом упада децембра 1942. године, а и касније. Све је то утицало да је рудник после ослобођења био неактиван и да је било тешко обновити његов рад.¹³

Одмах после ослобођења већег дела наше земље и овог краја, Национални комитет ослобођења Југославије својим дописом бр. 292/44 од 27. 12. 1944. године увелико се интересује за производњу овог рудника и истовремено тражи исцрпне извештаје.¹⁴

У вези са радом активних и неактивних рудника, у једном извештају Рударског одељења Окружног народноослободилачког одбора каже се, између осталог:

„Поједини месни и срески одбори имају погрешан став по питању организације рудника, издају документа, траже ослобођење и за оне раднике који то не заслужују својим квалификацијама, извесни праве чак и већу грешку, предлажу за ослобођење од војске и раднике неактивираних рудника као Јелице и осталих металних рудника, што је врло штетно по интересе борбе а и по сам рад рудника.

Упоследњем нестручних људи није постигнуто задовољење радне снаге, већ лош утисак у народу.

Зато је потребно да сви месни одбори поведу рачуна при овери докумената о ранијем запослењу дотичног, тачно од када до када је радио у руднику, поред мишљења да ли исти треба да се врати на рад у рудник и то само за оне раднике који раде.

За ослобођење радника неактивних рудника, треба доставити списак овом одељењу да се исти упути на рад у друге руднике, а не да остају код куће, а воде се да раде у руднику. Ово је дужност свих одбора и сваког појединца.

Даље одбори су позвани да извештавају ово одељење о свим запаженим потребама и неправилностима рудника како у погледу саме управе тако и радника, јер ће то много допринети правилној организацији нашег рударства“.¹⁵

После рата било је покушаја од стране општине Заблаће и Народног одбора Љубићко-трнавског среза да се обнови овај рудник.

Међутим, до тога, као што је познато, није дошло. Лист „Чачански глас“, у свом броју од 9. фебруара 1954. године, пише о отварању овог рудника и да је Народни одбор среза Љубићко-трнавског обезбедио финансијска средства у износу од милион и по динара за рашчишћавање окана и настављање експлоатације хромита у руднику Рајац и Премећа.¹

Савременици сматрају, кад се ради о обнови овог рудника, да треба поћи новим поткопом са најнижег хоризонта и подићи под све раније радове и повадити остатак познате количине руде које нису тако велике. Међутим, постоји могућност да се тада открију и веће количине руде које би омогућиле обнављање рудника. Пре свега, за све ово неопходна су стручна геолошка истраживања и прилична финансијска улагања.

ПОЈАВЕ ХРОМНЕ РУДЕ НА ОСТАЛИМ ТЕРЕНИМА

Изван концесије бившег рудника „Јелица“, откривена је хромна руда на више места.

Од значајних места треба поменути атар села Горачића, место звано Перет. Недалеко од манастира Стјеник, на самој граници, Жежевице, на западној обали Перетског потока, у горњем току, откривена је и извађена извесна количина руде хрома. Године 1940. фирма Ла Далмасијен, преко свог представника инжењера Николе Крота откопала је неколико гомила руде и почела подлазити са поткопом. Међутим, са избијањем рата ово је напуштено и поткоп зарушен. Овај потком био је такође на западној страни потока, удаљен је око 300 метара од „Блатног језера“.

Крчевине: Овде је извађено око 100 тона руде друге класе, али су радови напуштени. Западно од Крчевина, на месту званом Пољане, нађено је неколико жица руде друге класе. Раскопима праћене су појаве руде и у Бабином Кремену — Осоје. Југозападно од Бремена, на месту званом Голо брдо, извађено је око 100 тона хромне руде прве класе, и то на самој површини.

Премећа: Истраживана је хромна руда за неку француску фирму. Има око 50 тона извађене руде на лицу места.

Брезовица: На имању Милана Бојовића површинским раскопом открио је истраживач Димитрије Радосављевић, на простору око једног хектара, више појава хрома међу собом повезаних рудном жицом. И овде се почело са поткопом, али су, почетком рата, радови обустављени.

РУДНИК УГЉА „ДУЧАЛОВАЦ“ У РТАРИМА

Рудник „Дучаловац“ налазио се у котлини између планина Јелице и Овчара и брда Орлове и Милојевице, у атару села Ртара, бивше општине Дучаловићи. Рудник угља „Дучаловац“ отворен је и почео рад 1932. године у власништву Јеротија Кнежевића, предузимача из Чачка. Рудник је отворен на имању фамилије Недовића у Ртарима и они су продали земљиште за улаз у рудник и простор за депо угља у укупној површини око 20 ари. Од 1935. године рудник прелази у власништво Драгослава Данојлића из Чачка и Станка Холочека, професора гимназије из Чачка.

После отварања рудника настављају се истраживања за новим налазиштима и тако је почела експлоатација угља на следећем отвору 1934. године на имању Радоја Мирковића. Трећи отвор је отворен 1936. године на имању Адама Пантелића из Дучаловића. Пред рат, 1940. године, завршен је и четврти поткоп, који се налазио изводно од Ртарског потока, на имању Живка Јовашевића. Пети отвор је заснован децембра месеца 1944. године на имању Богдана Пантелића, а на предлог стручне екипе Окружног НОО, Косте Вујачића, управника рудника „Шумадија“ у Брђанима, и Војина Радосављевића, чиновника Окружног НОО из Чачка.

При отварању рудника и на почетку његовог рада било је запослено око 10 до 15 радника. Касније, тај број се постепено повећавао.

Према извештају НОО општине Дучаловићи од 19. јануара 1945. — Марковица, у руднику је радило пре и за време рата 38 радника: један копач, четири помоћника копача, девет пумпара и 24 возача. Сви запослени су имали завршену четвороразредну основну школу. Старосна структура била је следећа: већина рудара било је рођена од 1919. до 1927. један 1905, један 1916. и један 1912. године. Као што се види, запослени радници на руднику били су већином млади људи у најјачој снази.

Кад се говори о броју запослених пре и за време рата, треба додати да се не може у потпуности акцептирати фиксно наведен број запослених у извештају НОО општине Дучаловићи, јер се из других докумената види да се број запослених стално мењао. Наведени број запослених (38 радника) треба схватити као оријентациони показатељ.

Запослени радници у руднику били су углавном из села Ртара, Зеока, Марковице и Дучаловића. У руднику је био запослен и један инжењер по имену Крупа, по националности Немац.

У руднику просечна дневна производња је била око 10 тона, бољет лигнита, за који неки кажу да је био на прелазу у мрки угаљ. Некад је дневна производња износила 15 вагонета, а некад 20 до 30, с тим што је било случајева да се произведе и 35 вагонета угља (вагонет око 500 килограма).¹⁷

Просечна надница радника од 1938. до 1940. године износила је од 15 до 25 динара. Радници су били социјално осигурани.¹⁸

Била су два штрајка радника. Један 1939. и други 1940. године. Штрајковало се због ниских и нередовно исплаћиваних плата. У оба случаја удовољено је захтевима радника.¹⁹

У овом руднику догодила су се два несрећна случаја. Обурвавањем земље 1939. године погинуо је Милорад (Тихомира) Радичевић и од удара електричне струје 1943. године погинуо је Миломир (Велимира) Недовић. Обојица су били из Ртара.

Угаљ се испоручивао: Пивари у Чачку, Фабрици хартије у Чачку, Фабрици црепа и цигле у Горњем Милановцу, Електричној централу у Чачку, Болници у Чачку, АД „Морави“ у Чачку и Парном млину у Чачку, Међувршју при почетку изградње хидроелектране, трговцима и грађанима. Пред рат, угаљ се продавао по цени од 700 до 800 динара по једној тони, укључујући и превоз до Чачка.^{19а}

Међутим, цене мрког угља и лигнита у 1938. години кретале су се од 283 до 600 тадашњих динара, зависно од места потрошње.^{19б}

Драгослав Данојлић, сувласник рудника, водио је пословне књиге и административне послове, вршио наплату продатог угља и исплаћивао плате радницима.

Овај рудник је 1940. године спадао у средње технички опремљене и за оне прилике био просечан рудник. Располагао је са властитом локомотивом за производњу електричне струје и извлачење вагонета са угљем из рудника. Рудник је био повезан ваљаним путем са Чачком у дужини од око 12 до 13 километара. То је пут Ранковац, од Јездине преко Придворице за Ртаре и даље — према Тијању и Пухову. Он, је 1937. и 1938. године реконструисан кулуком сељака и делимичним учешћем власника рудника за потребе транспорта угља до Чачка. Извршено је подасипање и ваљање тупаница од Јездине до Ртара. Транспорт угља се обављао воловским

запрегама. Било је мештана који су држали запрегу искључиво ради превоза угља, јер је то за оне прилике био уносан посао. Плаћало се превозницима од 50 до 80 динара по једној тони угља.

По ослобођењу Чачка и околине 1941. године, рудник је наставио рад пуним капацитетом. Радници су се сматрали мобилисаним и нису ишли у војне јединице. Тада се угаљ испоручивао Фабрици хартије у Чачку, Црном млину у Чачку и продавао грађанима.

После прве непријатељске офанзиве у овај рудник се склопило неколико партијских радника и преживелих бораца из партизанских јединица. Међу њима треба поменути: Десимира Бојовића, Неђа Мартића и Јоса Јовашевића. У близини рудника било је и пар воденица поточара. Управо, око рудника се почео кретати све већи број грађана, укључујући превознике — рабације, преко којих су долазиле и одлазиле вести даље партијским радницима, партизанима и поштеним грађанима.

За време окупације, окупатор и његови сарадници су прогањали, хапсили и убијали партијске раднике, партизанске борце и многе грађане. Тако су августа 1943. године Бугари попалили Драгачево, убијали и хапсили многе грађане. Они су се при повратку од Краварице и Вучковице спустили у Тијање и Ртаре. Тада су опколили рудник и похапсили један број рудара који су се ту задешили. Нису сви радили, јер је то било на дан рудничке славе — Прокопије. Бугари су ухапсили и инжењера Ивана Томца, затим Адама Скелића, Михаила Раденковића и још неколико радника, који су отерани у логор. Касније се сазнало да су Адам Скелић и Михаило Раденковић стрељани на Бањици октобра 1943. године. По хапшењу ових другова, рудник је престао да ради, а четници Милутина Јанковића су запленили погонске кајише, важније делове од машина и неки алат. Један део ручног алата разнели су и грађани.

За време окупације, према једном извештају, извађено је 280 тона угља, који је продат грађанима, и око 40 тона Пивари у Чачку.²⁰ Мала је вероватноћа да је од априла 1941. до августа 1943. године произведено овако мало угља. Савременици тврде да је за време окупације производња угља била на приближно истом нивоу као уочи рата. Познато је да је на руднику пре и за време рата било запослено око 38 радника, што указује да је производња била приближна нивоу оне од пре рата.

Јелички рудници

За сагледавање рада рудника „Дучаловац“ за време окупације, значајни су неки моменти о стручном и управном особљу које је у то време било запослено.²¹

Иван Томац, рударски инжењер, био је закупац рудника од јула 1942. до августа 1943. године, од када се налазио у Немачкој у логору.

Предраг Даничић, техничар за изградњу путева и мостова, био је управник рудника од децембра 1942. до јуна 1943. године, а од децембра 1944. налазио се у радном батаљону као стручњак за изградњу мостова.

Драгослав Данојлић из Чачка био је сувласник рудника и водио је финансијско-административне послове на руднику.

Михаило Раденковић, родом из села Ртара, био је главни надзорник око пет година. Од августа 1943. године налазио се у Немачкој у логору.

Никола Мирковић из села Ртара, надзорник смене са дужом праксом, рођен 1912. године, завршио четири разреда основне школе, на дужности надзорника смене био је од јула 1939. године све до затварања рудника 1945. године.

Цветко Раденковић, из села Ртара, надзорник смене са дужом праксом, рођен 1912. године, завршио четири разреда основне школе, постављен је на дужност од стране радника децембра 1944. године.

Милорад Скелић, из села Ртара, надзорник смене са дужом праксом, рођен 1921. године, завршио четири разреда основне школе, био је надзорник од јула 1942. до децембра 1944. године.

Народноослободилачки одбор Марковице, подносећи извештај (са потписом 17 одборника) Среском НОО у Гучи и дајући податке о стручном особљу рудника, истовремено констатује да су надзорници из села Ртара имали добро понашање за време окупације, говорећи детаљније о појединцима. У овом извештају, такође, наводи се да су радници у руднику за време окупације, од тадашњих власти, примали, поред плате, животне намирнице по максимираним ценама, одећу и обућу.

С П И С А К

сталних и повремених радника у руднику „Дучаловац“ уочи и за време рата²²

Лични број	Број главне матице	Презиме и име	Звање	Категор.
130	32323	Шутић В. Војимир	спољни радник	V
131	32705	Милојевић М. Милорад	возач	IV
132	33041	Шибинац М. Драгиша	спољни	V
133	33040	Радојичић М. Станимир	спољни	V
134	33039	Пауновић М. Паун	спољни	V
135	33036	Пантелић Д. Милорад	спољни	V
137	33028	Васиљевић С. Првослав	спољни	V
138	33033	Радојичић С. Благомир	спољни	V
		Радичевић Милорад	копач	
139	33035	Пантелић Н. Будимир	спољни	V
140	33032	Пантелић Б. Миломир	спољни	V
141	32029	Ђорђевић З. Миодраг	спољни	V
142	33031	Пантелић С. Војимир	спољни	V
143	33037	Пантелић Р. Радисав	спољни	V
144	33038	Пантелић С. Светомир	спољни	V
145	34436	Пантелић М. Тихомир	спољни	V
146	33430	Ђорђевић Р. Мате	спољни	V
147	33439	Томовић М. Аранђел	спољни	V
149	33434	Томовић Ч. Аксентије	спољни	V
153	33433	Мандић Р. Радојко	спољни	V
155	33431	Ђунисијевић Р. Велимир	спољни	V
157	33437	Пантелић Ф. Милош	спољни	V
158	384	Сретеновић Ч. Радован	возач	IV
159	33438	Стојановић Д. Милан	возач	IV
160	33435	Пантелић Љ. Љубисав	возач	IV
161		Милојевић Љ. Данило	возач	V
162		Радојичић М. Ђорђе	возач	V
		Петровић А. Милија	возач	V
81	30290	Савковић Ђ. Мијајло	возач	V
	30296	Томовић П. Тихомир	возач	IV

ЈЕЛИЧКИ РУДНИЦИ

84	30299	Милошевић Т. Тихомир	возач	IV
88	30304	Петровић К. Миливоје	возач	IV
89	30267	Милојевић В. Живан	возач	IV
96	30265	Маринковић М. Сибин	возач	IV
97	31507	Васиљевић П. Радојко	возач	IV
99	31513	Митровић Стеван	возач	IV
101	31514	Милојевић Ц. Властимир	возач	IV
102	31509	Ковачевић Р. Радисав	возач	IV
103	31523	Обреновић Б. Радован	возач	IV
104	31515	Обреновић С. Милисав	спољни	V
105	31520	Савковић С. Гојко	спољни	V
106	33034	Ђунисијевић Д. Драгомир	спољни	V
108	31508	Дивљаковић Т. Светозар	спољни	V
109	31522	Терзић Љ. Живојин	спољни	V
110	31510	Ковачевић М. Новица	спољни	V
112	31519	Стефановић Ц. Ђорђе	спољни	V
115	31819	Ђунисијевић Р. Стојан	спољни	V
114	384	Сретеновић Н. Обрад	возач	IV
116	31818	Ђунисијевић Ј. Младен	возач	IV
117	31820	Ђунисијевић С. Радојко	возач	IV
118	30313	Бојовић С. Деспот	спољни	V
119	32311	Васиљевић С. Милојко	спољни	V
121	32318	Недовић М. Властимир	спољни	V
122	32320	Радичевић Б. Милутин	копач	II
124	32312	Иванчевић В. Михајло	возач	IV
125	32315	Мартић К. Недељко	спољни	V
126	32317	Милојевић Ц. Ристо	спољни	V
127	32316	Луковић С. Светолик	пом. копача	III
129	32319	Недовић М. Милутин	спољни	V
39	30301	Обрадовић С. Чедомир	пом. копача	III
40	30255	Јовашевић М. Радован	возач	IV
42	30257	Радичевић Ц. Мирко	возач	IV
43	30260	Ковачевић Д. Милан	возач	IV
44	30276	Недовић В. Миломир	возач	IV
45	30277	Недовић Б. Милија	возач	IV
46	30278	Недовић С. Милосав	возач	IV
47	30268	Мирковић Б. Миливоје	возач	IV
49	30245	Вранић Д. Милан	возач	IV
50	30284	Петровић К. Миладин	возач	IV

52	30291	Скелић Љ. Добривоје	возач	IV
53	30273	Недовић Ч. Новица	возач	IV
54	19272	Тодоровић С. Јездимир	возач	IV
55	30282	Обреновић Б. Драгутин	возач	IV
57	30251	Мирковић Г. Јован	возач	IV
58	30250	Ђуловић М. Радисав	возач	IV
59	30258	Ковачевић М. Илија	возач	IV
60	30272	Недовић И. Милојко	возач	IV
61	15020	Ковачевић В. Видоје	возач	IV
64	30263	Милошевић Р. Владан	возач	IV
65	30244	Вранић Д. Војин	возач	IV
67	30285	Петровић В. Радиша	возач	IV
68	30298	Раденковић В. Миљко	возач	IV
69	30286	Петровић Љ. Витор	возач	IV
71	30243	Бојовић С. Радиша	возач	IV
72	9975	Маринковић М. Жарко	возач	IV
73	19448	Скелић Б. Адам	возач	IV
74	30256	Јовашевић М. Продан	копач	II
75	30254	Јовашевић А. Радоња	возач	IV
78	30253	Јовашевић И. Радиша	возач	IV
79	30261	Миловановић М. Јарослав	возач	IV
80	30302	Пантелић Т. Милован	возач	IV
81	30246	Даничић Т. Предраг	возач	IV
2	30247	Данојлић Д. Драгомир	чиновник	Б
36	30252	Јуринец Ф. Роман	чиновник	Б
92	32313	Ивануша М. Милена	чиновник	Б
152	29078	Коленц Ј. Мирослав	чиновник	Б
154	33432	Константиновић К. Коста	чиновник	Б
156	8446	Раденковић Д. Михајло	чиновник	Б
93	30297	Цезнер Д. Јосип	чиновник	Б
3	30293	Станојевић М. Душан	чиновник	Б
6	19271	Скелић Љ. Милорад	механичар	II
7	14624	Миловић Н. Радомир	копач	II
8.	27125	Скелић Љ. Живојин	копач	II
9	27120	Крловић М. Светозар	копач	II
11	432	Јовашевић Р. Велимир	копач	II
13	904	Обреновић М. Милоје	копач	II
14	27123	Раденковић М. Милосав	пом. копача	III
15	25678	Бојовић П. Никола	возач	IV

